

e-ISSN 3078-9001

Құтты білік

2025, Том 2, № 2

Qutty bilik

2025, Volume 2, Issue 2

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year

Алматы, 2025
Almaty, 2025

Бас редакторы: **АНАР САЛҚЫНБАЙ**, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасы

Айгуль Исмакова	филология ғылымдарының докторы, профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)
Алтынай Тымбол	филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
Бижомарт Қапалбек	филология ғылымдарының кандидаты, Мемлекеттік тілді дамыту институты (Алматы, Қазақстан)
Дулат Бакишев	тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Хангук шет тілдер университеті (Сеул, Корея)
Екрем Аян	PhD, доцент, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Muğla, Türkiye)
Ерден Қажыбек	филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан)
Жазира Ағабекова	филология ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)
Жарқынбике Сүлейменова	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
Кәрімбек Құрманәлиев	филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан)
Қаламқас Қалыбай	филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
Мағрипа Ескеева	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Мехмет Өлмез	филология ғылымдарының докторы, профессор, İstanbul Üniversitesi (İstanbul, Türkiye)
Наджие Ата Йылдыз	филология ғылымдарының докторы, профессор, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Ankara, Türkiye)
Насреддин Назаров	философия ғылымдарының докторы, профессор, Chirchik State Pedagogical University (Chirchik, Uzbekistan)
Нергиз Бирай	филология ғылымдарының докторы, профессор, Pamukkale Üniversitesi (Pamukkale, Türkiye)
Орхан Сөйлемез	филология ғылымдарының докторы, профессор, Кастамону университеті (Кастамону, Түркия)
Орынай Жұбай	филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
Тұрсын Жұртбай	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Тыныштық Еркемова	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
Шайгүл Рамазанова	филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
Эльмира Оразалиева	филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)
Юлай Шамильұлы	PhD., профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)

Жауапты редакторы:

Жанат Сарсенбай, PhD. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редакторлары:

Аққибат Ақжігітова, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Бауыржан Каспихан, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 050040, Қазақстан, Алматы қ., Әл-Фараби даңғ., 71

Тел.: +7 707 993 38 27. E-mail: inbox@quttybilik.com web-site: www.quttybilik.com

Меншік иесі: «Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігі» қоғамдық бірлестігі. Қазақстан Республикасы Мәдениет және Ақпарат министрлігінде тіркелген. 25.09.2024 ж. № KZ57VPY00102017 – тіркеу куәлігі.
Мерзімділігі – жылына 4 рет.

Editor-in-Chief: **ANAR SALKYNBAY**, *Doctor of Philology, Professor,
Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Editorial board

Aigul Ismakova	Doctor of Philology, Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Altynai Tymbol	Doctor of Philology, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Bijomart Kapalbek	Candidate of Philology, Institute of State Language Development (Almaty, Kazakhstan)
Dulat Bakishev	Candidate of Historical Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies (Seoul, Korea)
Ekrem Ayan	PhD, Associate Professor, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Muğla, Türkiye)
Yerden Kazhybek	Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)
Zhazira Agabekova	Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Zharkynbike Suleimenova	Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)
Karimbek Kurmanaliyev	Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)
Kalamkas Kalybay	Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai (Almaty, Kazakhstan)
Magripa Eskeeva	Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Mehmet Ölmez	Doctor of Philology, Professor, Istanbul Üniversitesi (Istanbul, Türkiye)
Nadzhiye Ata Yıldız	Doctor of Philology, Professor, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Ankara, Türkiye)
Nasreddin Nazarov	Doctor of Philosophy, Professor, Chirchik State Pedagogical University (Chirchik, Uzbekistan)
Nergiz Biray	Doctor of Philology, Professor, Pamukkale University (Pamukkale, Türkiye)
Orhan Söilemez	Doctor of Philology, Professor, University of Kastamonu (Kastamonu, Turkey)
Orynai Zhubay	Doctor of Philology, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Tursyn Zhurtbay	Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilev Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Tynyshtyk Yermekova	Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)
Shaigul Ramazanova	Candidate of Philology, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Elmira Orazalieva	Doctor of Philology, Associate Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Yulai Shamiloglu	PhD, Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)

Responsible editor:

Zhanat Sarsenbay, *PhD, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Scientific editors:

Akkibat Akzhigitova, *doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Bauyrzhan Kaspikhan, *doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Editorial address: 71, Al-Farabi Ave., Almaty, Kazakhstan, 050040

Tel.: +7 707 993 38 27. **E-mail:** inbox@quttybilik.com **web-site:** www.quttybilik.com

Owner: «International Association of Teachers of Kazakh Language». Registered with the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ57VPY00102017 dated 25.09.2024.

Periodicity – 4 times a year.

Главный редактор: **АНАР САЛКЫНБАЙ**, доктор филологических наук, профессор,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Редакционная коллегия

Айгуль Исмакова	доктор филологических наук, профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)
Алтынай Тымбол	доктор филологических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Бижомарт Капалбек	кандидат филологических наук, Институт развития государственного языка (Алматы, Казахстан)
Дулат Бакишев	кандидат исторических наук, профессор, Университет иностранных языков Хангук (Сеул, Корея)
Екрем Аян	PhD, доцент, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Muğla, Türkiye)
Ерен Кажыбек	доктор филологических наук, академик НАН РК (Казахстан)
Жазира Агабекова	кандидат филологических наук, ассистент профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)
Жаркынбике Сулейменова	доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет (Алматы, Казахстан)
Каримбек Курманалиев	доктор филологических наук, академик НАН РК (Казахстан)
Каламкас Калыбай	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Алматы, Казахстан)
Магрипа Ескеева	доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Мехмет Олмез	доктор филологических наук, профессор, Istanbul Üniversitesi (Istanbul, Türkiye)
Наджие Ата Йылдыз	доктор филологических наук, профессор, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Ankara, Türkiye)
Насреддин Назаров	доктор философских наук, профессор, Chirchik State Pedagogical University (Chirchik, Uzbekistan)
Нергиз Бирай	доктор филологических наук, профессор, Pamukkale Üniversitesi (Pamukkale, Türkiye)
Орхан Сойлемез	доктор, профессор, Университет Кастамону (Кастамону, Турция)
Орынай Жубай	доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Турсын Журтбай	доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Тыныштык Ермакова	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет (Алматы, Казахстан)
Шайгуль Рамазанова	кандидат филологических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Эльмира Оразалиева	доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)
Юлай Шамильоглы	PhD., профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)

Ответственный редактор:

Жанат Сарсенбай, PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Научные редакторы:

Аккибат Акжигитова, докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Бауыржан Каспихан, докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Адрес редакции: 050040, Казахстан, Алматы, просп. аль-Фараби, 71

Тел.: +7 707 993 38 27. E-mail: inbox@quttybilik.com web-site: www.quttybilik.com

Собственник: Общественное объединение «Международная ассоциация преподавателей казахского языка». Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ57VPY00102017 от 25.09.2024 г. Периодичность – 4 раза в год.

© Международная ассоциация преподавателей казахского языка

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Түркітану / Turkic Studies / Тюркология

<i>Article</i>	<i>A.B. Salkynbay</i> Абай – адам санасының реформаторы	
	<i>A.B. Salkynbay</i> Abay – A Reformer of Human Consciousness	
	<i>A.B. Салкынбай</i> Абай – реформатор человеческого сознания	8
<i>Article</i>	<i>Д. Ысқақұлы</i> Абай поэзиясындағы түркілік дүниетаным	
	<i>D. Yskakuly</i> The Turkic Worldview in Abai's Poetry	
	<i>Д. Ысқақұлы</i> Тюркское мировоззрение в поэзии Абая	20
<i>Article</i>	<i>М. Ескеева</i> Абай тіліндегі бинарлық қатынастар	
	<i>M. Yeskeyeva</i> Binary Relations in Abai's Language	
	<i>М. Ескеева</i> Бинарные отношения в языке Абая	38

Қазақ тіл білімі / Kazakh Linguistics / Казахское языкознание

<i>Article</i>	<i>Д.А. Алкебаева</i> Абай шығармаларындағы «сөз» концептісінің әлеуметтік мәні	
	<i>D.A. Alkebaeva</i> Social Significance of the Concept of <i>Soz</i> in Abay's Work	
	<i>Д.А. Алкебаева</i> Социальное значение понятия <i>Соз</i> в творчестве Абая	46
<i>Article</i>	<i>Э.Н. Оразалиева</i> Абай әлемі – тектілік пәлсапасының бастауы	
	<i>E.N. Orazaliyeva</i> The World of Abay is the Source of the Philosophy of Nobility	
	<i>Э.Н. Оразалиева</i> Мир Абая – источник философии благородства	56
<i>Article</i>	<i>Ж. Сарсенбай, А. Ақжігітова</i> Әлеуметтік желідегі қазақша мәтіндердегі норма мен узус мәселелері.....	
	<i>Zh. Sarsenbai, A. Akzhigitova</i> Issues of Norm and Usage in Kazakh Texts on Social Network	
	<i>Ж. Сарсенбай, А. Ақжигитова</i> Проблемы нормы и узуса в текстах на казахском языке в социальных сетях.....	66
<i>Article</i>	<i>Н.А. Садуакас, М.О. Милов</i> Профессор Қ.Жұбановтың морфологияға қатысты көзқарастары.....	
	<i>N.A. Saduakas, M.O. Mirov</i> Views of Professor K. Zhubanov on Morphology	
	<i>Н.А. Садуакас, М.О. Милов</i> Взгляды профессора К. Жубанова на морфологию	80

Article	Р.Н. Дәрменқұлова, М.Қ. Сарсембаева Синтаксистік норма мәселелері	
	R.N. Darmentkulova, M.K. Sarsembayeva Problems of Syntactic Norm	
	Р.Н. Дарменқұлова, М.К. Сарсембаева Проблемы синтаксической нормы	94
Article	С.Қ. Асанова, Қ.Т.Мұхамеди Етістік негізді сөз тудырушы тұлғалардың этимологиясы	
	S.K. Asanova, K.T. Mukhamadi Etymology of Verb-based Word-forming Affixes	
	С.К. Асанова, К.Т. Мұхамеди Этимология словообразующих аффиксов глагольного происхождения	104
Article	Б. Мырзабаева, Я. Шимшек Сөз және сана кеңістігі: Абай шығармаларындағы адресаттық құрылым мен әлеуметтік мағына	
	B. Myrzabayeva, Ya. Shimshek Speech and the Space of Consciousness: The Addressee Structure and Social Meaning in Abai's Works	
	Б. Мырзабаева, Я. Шимшек Пространство речи и сознания: адресная структура и социальный смысл в произведениях Абая	112
Article	А. Абдыкадырова, О. Йылдыз Қазақ анимациясындағы Абай мұрасы: бала дискурсы және медиалингвистикалық бейімделу	
	A. Abdykadyrova, O. Yildiz Abai's Legacy in Kazakh Animation: Medialinguistic Adaptation and Child Discourse	
	А. Абдыкадырова, О. Йылдыз Наследие Абая в казахской анимации: медиалингвистическая адаптация и детский дискурс	126
Әдебиеттану / Literary studies / Литературоведение		
Article	Н.А. Йылдыз Абай қара сөздерінің тілді қолдану жағдайындағы әдеби аспектісі	
	N.A. Yildiz The Literary Aspect of Abay's Kara Soz in Terms of Language Use	
	N.A. Yildiz Abay'in Kara sözlerinin dil kullanımı açısından edebî yönü	138
Article	А. Касенова Қазақ әдебиетіндегі бала психологиясының көркем прозадағы көрінісі	
	A. Kasenova The Reflection of Child Psychology in Kazakh Literature Through Artistic Prose	
	А. Касенова Отражение детской психологии в художественной прозе в казахской литературе	146

*Тіл мен әдебиетті оқыту әдістемесі / Methods of teaching language and literature /
Методика преподавания языка и литературы*

Article	Л.Т. Алимтаева Профессор Р.С. Әмірдің еңбектері қазіргі оқу үдерісінде	
	L.T. Alimtayeva The Scientific Works of Professor R.S. Amir in the Modern Educational Process	
	Л.Т. Алимтаева Научные труды профессора Р.С. Амира в современном образовательном процессе	154
Article	К. Қурмантай Жазбаша тіл дамытуда сыни пікір қалыптастырудың лингвистикалық негізі	
	K. Kurmantay The Linguistic Foundation of Forming Critical Opinion in Written Language Development	
	К. Курмантай Лингвистическая основа формирования критического мнения в развитии письменной речи	162

Тұлғатану / Personalistics / Персоналистика

Article	А.А. Тұймебекова Абай мен Бауыржан: ұлттық болмыстың екі қыры – ойшылдық пен батырлық	
	A.A. Tuymebekova Abai and Bauyrzhan: Two Aspects of National Identity – Wisdom and Valor	
	А.А. Тұймебекова Абай и Бауыржан: два аспекта национального духа – мудрость и доблесть	174

ҒТАР 16.21.33

Ғылыми мақала

А.Б. Салқынбай

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

(E-mail: asalkbek@gmail.com)

Абай – адам санасының реформаторы

Аңдатпа. Мақалада Абай ойшылдың дүниетанымы мен қазақ санасына жасаған реформаторлығы «Ғақлия» сөздері негізінде қарастырылады. Ақынның тарихи қалыптасқан санадағы танымға реформа жасағаны – тек қазақ мақалдарын сынауы ғана емес, кейде біліп, кейде білмей айтылған тұжырымдарды қайтадан ойлы көзбен, сын көзімен қарап, санаға салмақ салғаны. Абай логикалық тұрғыдан терең ойлану арқылы кей ұғымдарды, пайымдауларды, тұжырымдарды әлі де тереңдете түсу қажеттігін алға тартады. Абайдың реформаторлығы – ұлттың ойлау жүйесіне, ұлт санасына, дүниетанымдық басты негіздеріне жаңа ойлау дағдыларын жасампаздықпен енгізген жаңалықтарында. Ол ақиқатты тану мен өзіңді танудың асыл жібін танып, тауып, қарапайым әдістер арқылы оңай түсінудің жүйесін көрсетті. Шындықты түсіндіру үшін ойлаудың қарапайым әдістерін пайдаланып, «Енді құдай тағала бір антұрғанға еңбексіз мал береді екен. Бір құдайдан тілеп, адал еңбек қылып, пайда іздеген кісінің еңбегін жандырмай, қатын-баласын жөндеп асырарлық та қылмай, кедей қылады екен. Ешкімге залалсыз бір момынды ауру қылып, қор қылады екен. Қайда бір ұры, залымның денін сау қылады екен. Әкешесі бір екі баланың бірін есті, бірін есер қылады екен» сынды әлемнің қарапайым тілдік бейнесі арқылы қабылданған жалған ойлау қалпының бұрыстығын бірін екіншісінен шығару әдісін қолдану арқылы дәлелдейді. Формальды логиканың бұл әдісін Сократ та осылай пайдаланған еді. Сократтық әдісті пайдалану арқылы қалың елдің өзі таныған тұжырымдарының қисынды-қисынсыздығын санамен ойлап, дұрыс пен бұрыстың арасын қайта салмақтауын, ақыл таразысына салуын ұсынады. Осылайша қайта ойлау қажеттігін қалыптап, танымның сыни тұрғыдан дамуына бағыттады.

Адамдар, көбінесе, санаға сіңген танымдық қалыптарға тәуелді. Бұл қалыпты кім, қашан енгізгені де белгісіз... әсіресе дінмен, саясатпен енген қалыптардан арылу оңай болмайды. Ал қалыпты бұзу – сыни ойлау деңгейіне жеткен жасампаз тұлғаларға тән. Абайдың жасампаздығы – осындай санада сақталған, қабылданған қалыпты бұза алғандығы, ақиқатқа жетудің дұрыс жолын меңзеп, өзін-өзі танудың оң жолын көрсетуі.

Түйін сөздер: ойшыл, Абай, дүниетаным, реформатор, таным, ұлт санасы, адами болмыс

DOI: <https://doi.org/10.71078/qwts1d55>

Түсті: 10.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

Қазіргі қазақ қоғамында шынайы ұлттық құндылықтардың қайта жаңғыруы, бұқаралық тұтыну мәдениетінің ұлттық жаңаруы байқалады. Рас, кей әлеуметтік ортада жалған құндылық сипатындағы «жаңа» нормалар мен имитациялардың да қатар өмір сүріп отырғанын жасыра алмағанымызбен, қоғамдағы жарқын өзгерістердің, ұлттық

дәстүрге, ділге бет бұру үдерісінің қарқынын аңғару қиын емес. Бұл – бүгінгі бұқараның ішкі рухани қуатының нәтижесінде пайда болған сілкініс. Жаһандану мен күн сайын дамып жатқан «көзді ашып-жұмғанша, жылдам хабар алғызатын» ғаламтор заманында, халықтың әлеуметтік белсенділігі ұлттық құндылықтардың қажеттілігін өзіндік МЕНнің өлшемі ретінде алға оздырды.

Адам баласының өз өмірін бағалауы, өзін тануы ең күрделі мәселе. Бұл тек философияның ғана емес, сонымен бірге психологияның, әлеуметтанудың, сонымен бірге тілдік бірліктер арқылы таңбаланатындықтан лингвомәдениеттану мен лингвофилософиялық зерттеулердің де нысаны бола алады. Әрбір адамның өзіндік діни түсінігі дүниетанымының құрамдас бөлігі, діннің шығуы, ерекшелігі, адамның рухани өміріндегі мәні т.б. туралы азды-көпті ақпаратының болатыны белгілі. Діни дискурстың мәнін айқындаудың өзіндік салмағы бар.

Зерттеудің мақсаты – Абайдың «Ақыл» сөздеріне негіздей отырып, ұлы ақынның реформаторлығын, ұлттың ойлау жүйесіне, ұлт санасына, дүниетанымдық басты негіздеріне жаңа ойлау дағдыларын жасампаздықпен енгізген жаңалықтарын зерделеу.

Зерттеу әдістемесі

Тіл мен ойлау бір-бірімен тығыз байланысты деген ғылыми қағиданы еске алар болсақ, қоршаған орта туралы, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасы туралы таным – санада қалыптасқан дәстүрлі ақпараттардың негізінде жасалады. Ойлаудың сыртқа шығар көрінісінің ең негізгісі сөз арқылы орындалатындықтан, ойлау үдерісі мен адамның өзін қоршаған болмысты тануы тілде қалай көрініс табады деген мәселе лингвофилософиялық, лингвомәдени тұрғыдан зерттеу үшін маңызды. Халықтық қарапайым санада қалыптасқан пайым-түсінік Абай «Ақыл» сөздерінде жасампаздықпен жаңғыртылады. Абай жазып отырған мәселе қазақтың әлеуметтік тәжірибесінде бар. Біреудің бай не жарлы болуын, ауру не сау болуын, есті не есер болуын, жақсылыққа не жамандық жасауға икемді болуын жазмыштан көру санада қалыптасқан. Тілімізде қалыптасқан «Алланың жазуы», «Тәңірінің қалауы», «Құдайсыз қурай да сынбайды», «Жазмыштан озмыш жоқ» т.б. сынды тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер бар. Әлемнің қарапайым тілдік бейнесі арқылы берілген пайымның сипаты күнделікті өмірде кездесетін қарапайым түсінікке негізделгендігі зерделенеді.

Нәтижелер мен талқылау

Абай ойы – ұшқыр, көңіл көкжиегі – терең. Ойшылдың «дүниетанымы өте күрделі» де жасампаз. *«Түзікті бейішке шығарамын деп, бұзықты тозаққа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа мейілдендіріп, біреуін жаманшылыққа мейілдендіріп, өзі құдайлық құдіретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жамандылыққа бұрып жіберіп тұрады екен. Осының бәрі құдай тағаланың айыпсыз, мінсіз гафур рахимдығына, әділдігіне лайық келе ме? Жұрт та, мүлік те – бәрі құдайдың өзінікі. Бұл қылғанын не дей аламыз?»* деген сауал қояды. Ау, біздің ойымыз, біздің дұрыс деп санаған тұжырымымыз жаратушынікі екенін кім білді? *«Кім жақсылық, кім жамандық қылса-дағы құдайдан келген жарлықты қылып жүр екен дейміз бе?»*. Ұлы Ақын осылайша тарихи қалыптасқан санадағы танымға шабуыл жасайды. Бірді біліп, бірді білмей айтылған тұжырымдарды қайтадан ойлы көзбен сын көзімен қарап, санаға салмақ салады. Тілде айтылып, сақталып қалған ұғымның бәрі шындық деу ақиқатқа жанаса ма деген сауалды көңілге ұялатады. Біреу жамандық жасайды, сатқындық істейді, кісіге қол жұмсайды, өзгенің өміріне араласады, қорлайды – осының бәрін жаратушы жасатып тұр деуге ауыз бара ма? Жаратушыны «ақылмен танудың», «әуелі иманды түзеудің» қарапайым жолын көрді Абай, көрді де осы жолдың түзулігін білді, білгенін Ақыл Сөзінде мұсылмандарға ғибрат етті. Абай логикалық

тұрғыдан терең ойлану арқылы кей ұғымдарды, пайымдауларды, тұжырымдарды әлі де тереңдете түсу қажеттігін алға тартады. Абайдың реформаторлығы, демек, ұлттың ойлау жүйесіне, ұлт санасына, дүниетанымдық басты негіздеріне жаңа ойлау дағдыларын жасампаздықпен енгізген жаңалықтарында. Ол ақиқатты тану мен өзінді танудың асыл жібін танып, тауып, қарапайым әдістер арқылы оңай түсінудің жүйесін көрсетті. Шындықты түсіндіру үшін ойлаудың қарапайым әдістерін пайдаланып, «Енді құдай тағала бір антұрғанға еңбексіз мал береді екен. Бір құдайдан тілеп, адал еңбек қылып, пайда іздеген кісінің еңбегін жандырмай, қатын-баласын жөндеп асырарлық та қылмай, кедей қылады екен. Ешкімге залалсыз бір момынды ауру қылып, қор қылады екен. Қайда бір ұры, залымның денін сау қылады екен. Әке-шешесі бір екі баланың бірін есті, бірін есер қылады екен» сынды әлемнің қарапайым тілдік бейнесі арқылы қабылданған жалған ойлау қалпының бұрыстығын бірін екіншісінен шығару әдісін қолдану арқылы дәлелдейді. Формальды логиканың бұл әдісін Сократ та осылай пайдаланған еді. Сократтық әдісті пайдалану арқылы қалың елдің өзі таныған тұжырымдарының қисынды-қисынсыздығын санамен ойлап, дұрыс пен бұрыстың арасын қайта салмақтауын, ақыл таразысына салуын ұсынады. Осылайша қайта ойлау қажеттігін қалыптап, танымның сыни тұрғыдан дамуына бағыттайды.

Адамдар, көбінесе, санаға сіңген танымдық қалыптарға тәуелді. Бұл қалыпты кім, қашан енгізгені де белгісіз... әсіресе дінмен, саясатпен енген қалыптардан арылу оңай болмайды. Ал қалыпты бұзу – сыни ойлау деңгейіне жеткен жасампаз тұлғаларға тән. Абайдың жасампаздығы – осындай санада сақталған, қабылданған қалыпты бұза алғандығы, ақиқатқа жетудің дұрыс жолын меңзеп, өзін-өзі танудың оң жолын көрсетуі. Ол қандай жол еді?

1-сурет: «Мені таныған ақылменен таныр»

Адамзаттың өміріндегі ең күрделі және көп сұрақ туғызатын тақырып: адам мен жаратушы арасындағы байланыс, тағдыр, әділет және адамның өз іс-әрекетіне жауапкершілігі. Абай адамдардың өмірде кездесетін әр алуан жағдайына мән бере отырып, терең философиялық тұрғыдан талдау жасайды.

Адам тағдырын Аллаға жүктеп, өзінің әрекеттеріне жауапкершілікпен қарамауын, бәрін Құдай тағаланың жазуынан көруін нақты деректермен жеке-жеке талдай келе, мұндай көзқарастың әрқашан дұрыс боларлық қуаты да, күші де жоқ екенін айқындап, тарихи қалыптасқан көзқарастың бұрыстығына көз жеткізеді. Құдай Тағала әрбір адамға ақыл мен ерік бергенін, ал оның істеген іс-әрекетіне өзі жауапты екенін түсіндіргісі келеді. Қиындықтар мен сәтсіздіктерді тек Аллаға ғана артып, өздері ештеңе өзгертуге тырыспау ақылдың ісі емес. Алла тағала адамға ақыл берген, сол арқылы адам өзінің өмірін өз қолында ұстай алады. Ақынның ойынша, иман мен ғибадат адамның ақылымен толық болуы тиіс. Яғни жақсылық жасау мен жамандық жасау, жолдасты сату мен уәдеге берік болу, мейірімді не зұлым болу – жеке адамның өз таңдауы. Әр жеке адам өз әрекетіне жауап береді.

«Жақсылық, жамандықты жаратқан – құдай, бірақ қылдырған құдай емес, ауруды жаратқан – құдай, ауыртқан құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан – құдай, бай қылған, кедей қылған құдай емес деп, нанып ұқсаң болар, әйтпесе – жоқ» – ой түйіні, сөздің тоқ етері осы. Абайдың философиясы терең ойлануды талап етеді. Ол адамзаттың ақыл, әрекет, иман, парыз арасындағы байланысты терең түсінуін қалайды. Егер адам өз

ақылымен дұрыс шешім қабылдап, өзінің іс-әрекетіне жауапты болса, онда оның иманы мен ғибадаты да шынайы болады. Бұл шындық бүгінгі күнде де өзекті екені даусыз. Абайдың жиырма сегізінші сөзіндегі ойлар – адам мен Алла арасындағы терең байланыспен адамның өз тағдырына деген жауапкершілігін түсінуге шақыратын даналықтың бір үлгісі. Бұл сөздер қазіргі заманның адамына да маңызды, себебі данышпан бізді өз әрекеттеріміздің салдарына жауапты болуға, ақылмен әрекет етуге шақырады.

Ой түйініндегі әр сөздің нақты қолданысы мен айқын да дәл жеткізілуінің маңызы ерекше. Гумбольдт ілімі бойынша, халықтың дүниетанымы объективті шындықпен емес, халық рухының сыртқы көрінісі болып табылатын тілмен анықталады. Абайдың *«Жақсылық, жамандықты жаратқан – құдай, бірақ қылдырған құдай емес, ауруды жаратқан – құдай, ауыртқан құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан – құдай, бай қылған, кедей қылған құдай емес»* деп жазғанын оқығанда, ойланбайтын жан болмасқа керек. Қарапайым детальдар арқылы жасалған көрнекті ой жүрекке жетеді де, ақылды адам иман таразысының алдында тұрғандай сезініп, өз әрекетіне жауап іздей бастайтыны анық. Тіл арқылы сақталған тұжырымдар ұрпақтан ұрпаққа жетпек. Ал оның дұрысы мен бұрысы нақты өмір тәжірибесінде айқындалмақ. Жақсылықты не жамандықты жасау адамның өз таңдауы екеніне ақылымен ойлап жету үшін, имандылық пен имансыздықтың ақылмен таңдалып алынғанын түйсіну үшін, түсіндіру үшін таңдалып алынған тілдік деректердің күнделікті өмірде жиі кездесетін қарапайым заттар мен құбылыстарды, әрекеттерді таңбалауы аса маңызды. Ұлтымыздың дүниетанымы «халық рухының сыртқы көрінісі» саналатын қазақтың қасиетті ақыл сөзінде жатыр. Сол ақыл сөзді жүйелеп, оның артық-кемін бағалап, турасын талдап, бұрысын түзеген Абай данышпанның «Ғақлия сөзінде» жатыр. Адамның ойлауы сөз түрінде көрініс тауып, жүзеге асатындықтан, ойлау процесі мен адамның өзін қоршаған болмысты тануы тілде қалай көрініс табады деген мәселені лингвофилософиялық бағытта зерделеудің маңызы ерекше.

Абайдың басты тұжырымдамасы – ақылмен, қайратпен өз жолыңды тауып, жүректің үніне құлақ асу. Өзіңді өзің табуға, тануға ұмтылу. Өзіңді өзің дамытуға ұмтылу үшін, жүйелі ойлау деңгейіне шығу қажет. Ал бұл үзіліссіз білім алу жолын, ғылым жолын таңдау деген сөз.

Өмірдің мәні – дамуда. Заман озады, заманмен бірге адам өзгереді. Әр заманның өз үні, өз сөзі бар, заман сұранысына сай, көзқарастар өзгеріп отырады десек те, адамның рухани болмысын анықтайтын маңызды құндылықтар жүйесі өз мәні мен маңызын сақтайды. Қазіргі заманғы әлем – үміттер әлемі. Үмітті адамның таңдары – білім жолы. Бұл анық. Білім кеңейген сайын біз өзіміздің тұжырымдарымызды толықтырып, білмегенімізді біліп, кемімізді күзеп, бұрысымызды дұрыстап, ... әйтеуір ізденіс үстінде боламыз. Адамның рухани дамуының ең басты тірегі – ізденіс, іздену арқылы өзіңнің жеке басыңдағы кемшілігіңді сынай білу деңгейіне жетуге болады. Санада қалыптасқан қателерді табу және онымен күресу, сол қисындар мен болжамдарды, қағидаға айналған дәстүрлі пікірлерді сынау арқылы жүзеге асады. Адам өзінің немесе басқа адамдардың идеяларын сынай алады. Дұрыс сын – шындықты іздеудің бастапқы шарты да.

Сыни тұрғыдан ойлау жүйесінің тарихы софистік ілімнен бастау алатыны туралы жазылған ғылыми пәссапалық әдебиеттер жеткілікті. Сыни тұрғыдан ойлау деген сөз – ақиқатқа, имандылыққа, адалдыққа, жақсылыққа сәйкес келмейтін әрекетті теріске шығара отырып, оның бұрыстығын дәлелдеу. Еркін ойлы, дүниетанымы кең, білімі терең, тәуелсіз шешім қабылдай алатын кісі сыни тұрғыдан ойлауға қабілетті де, әрі оны еркін айта да біледі. Яки, сыни тұрғыдан ойлау мен оны айтудағы маңызды шарт – ойлау еркіндігі мен сөз бостандығы деуге негіз бар. Софистер арасында «дана болу – еркіндікке ие болу деген сөз, ойды еркін, сауатты сөйлеумен сәйкестендіретін ойлау» деген пікір кеңінен тараған.

Абай данышпан – еркін ойлауға қабілетті, еркін ойды сауатты сөйлеумен де сәйкестендіре алған тұлға. Ақынның еркін ойлы логикалық пайымдаулары мен егжей-тегжейлі дәлелдеулері «Жиырма тоғызыншы» сөзінен айқын көрінеді. Абайдың осы сөзі туралы академик З. Қабдолов былай деп ой толғайды: Абай өзінің «Жиырма тоғызыншы сөзінде» қазақтың кейбір мақалдарын қатал сынға алады. Шынында да көнелеу мақал-мәтелдердің ішінде бір кезде үстем таптың тілек-мүддесінен туған, адамда адастыратын, зияндылары толып жатыр. Ақын жұртшылыққа соны әшкерелеп, мұндай сөздерге «сақ болу керектігін» түсіндіреді. Сөйтіп, оның бұл арада айтар пікірлері де халықты еңбекке баулыған үгіт-насихаттарына тоғысады: «жарлы болсаң, арлы болма» деген мақалға қарсы шыққан Абай - «ардан кеткен соң, тірі болып жүргені құрысын. Егер онысы жалға жүргенде жаныңды қинап, еңбекпенен мал тап деген сөз болса, ол ар кететұғын іс емес, тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздеме; ол арлы адамның ісі», - дейді¹.

Рас, сыни тұрғыдан ойлау ХХ ғасырда қолданылмады. Сыни тұрғыдан ойлау кеңестің саясатқа қайшы келді. Абай толғамдары мен тұжырымдары –сыни ойлаудың төрінде тұр. Абайға Далалықтарға тән ой еркіндігі мен сөз еркіндігін сезіну тән. Қоғам сыни тұрғыдан ойлауға енді мүмкіндік алған ХХІ ғасыр Далалықтар үшін жасампаздық, жаңғыру заманы болып келмек. Ендігі жас буын алынған ақпаратты талдауға, қорытынды жасауға және талдау негізінде шешім қабылдауға, өз пікірін қалыптастыруға, өз ұстанымын қорғауға мүмкіндік алды. Абайдың аяңдап келіп айтар түзелген сөзін тыңдар *тыңдаушысын* туғызды заман.

Біздіңше, «Жиырма тоғызыншы сөз» алдыңғы Жиырма жетінші, Жиырма сегізінші сөздердің заңды жалғасындай. Ой – ортақ, тұжырымдары – жақын.

Қазақ сөзінің мәйегі саналатын мақал-мәтелдердің әдеби тіліміздегі маңызы ерекше. Мақал-мәтелдерде ұлтымыздың дәстүрлі дүниетанымы көрініс тапқан. Ұлттық мәдениетіміздің құрамдас бөлігі болатын тілдік бірліктердің ерекше бұл түрі қазақ халқының мәдениетінен, салт-дәстүрінен, ділінен мол ақпарат береді. Өзге сөздермен салыстырғанда, мақал-мәтелдердің табиғаты бөлек, мұнда толғамды ой, тұжырымды пікір бар. Далалықтардың данагөй сөзі – осы мақалдарда.

Кез келген тілдегі мақал-мәтелдердің басым бөлігі адамның тұлғалық ерекшеліктерін, ішкі рухани жан-дүниесіндегі мәнді сипаттауымен, сондай-ақ қоғамдағы әр алуан әрекеттерге баға беруімен айқындалмақ. Мақал-мәтелдер – адам болмысының қоғаммен қарым-қатынасындағы егжей-тегжейлі ерекшеліктерін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші, ғасырлар тереңінен бастап, тәжірибе арқылы қабылданған ақиқатты танытушы. Мұндай мәні терең сөздер арқылы адам санасында жанды әрекеттер қалыптасып, қоршаған әлемге қатысты түрлі бағалауы, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасындағы сезімдері, тарихи тәжірибесі, ішкі жан дүниесіндегі сезімдері жеткізіледі. Мақал-мәтелдердің күнделікті қарым-қатынаста қолданысы арқылы сөз жүйесінің іргелі жасампаздығы айқындалмақ. Тілдік бірліктер арқылы көрінетін санада жинақталған, қорланған, тілдік тәжірибеден өткен ақпараттар ұлт болмысын саралайды, сол арқылы ұлт рухының, дүниетанымың биіктігін танытады.

Әлемнің когнитивті тілдік бейнесі ретінде адам болмысының кемшіліктері мен идеалды адамдардың жоқтығын көрсететін мақал-мәтелдер де молынан кездеседі. Көбінесе мұндай мақалдар бинарлық оппозицияда тұрады.

Мақалдар мен мәтелдер халықтың күнделікті өмірінен ақпар беріп, дүниетанымының тілдегі көрінісі болады дедік. Әлемдік озық ойлардан хабары мол, сыни тұрғыдан ойлаудың биік деңгейін оқып-біліп меңгерген, ең бастысы, еркін ойлы, Ар ілімін жасаушы, «пайда ойлаудан» гөрі «Ар ойлауды» биік қоятын далалық дүниетанымды бала жасынан бойына сіңірген Абай қазақтың кей мақал-мәтелін жөндеуге, оң бағытта

¹ <https://abai.kaznu.kz/?p=1070>

халықтың санасын тәрбиелеу ісіне жол салды. Біршама сөзде кеткен мінді түзеді. Аталған мақалдарда *«не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтұғыны»* бар еді.

Ақыл сөзді шын ғибрат алып оқыған әрбіріміз Абай көрсеткен кемшілікті тани, мінді түсіне алатынымыз анық. Сыни тұрғыдан ойлау барысында сөзде кеткен міннің дұрыс анықталғанын, оның соқырға таяқ ұстатқандай анық жазылғанын түсіну, көзі қарақты, көкірек көзі ашық жанға қиын болмасқа керек. Ия, ХХ ғасырдағы кеңестік кезең үшін сыни тұрғыдан ойлауға кісен салынды. Сондықтан көптеген ғалымдар Абай сынынан таптық қатынастың көрінісін іздеуге талаптанды. Мұның уақытша талғажау әрекет екені түсінікті де. Ең бастысы, бұл кезеңдегі жазушылар, ғалымдар кеңестің кескісінен Абайды арашалап алды. Бұл ұлт үшін үлкен рухани жеңіс болды. Кейінгі жылдары Абайдың өзінің сыншылары да көбейіп, «Абай тұлғасын тым биіктету қате, ол да біздей «пенде» ғой» деушілердің шыққанын да білеміз. Абайдың пенде емес, Адам екенін, Қазақ екенін, қазақ Ақыны, Қазақтан шыққан данышпан екенін, данышпан ішінен шыққан Көреген екенін, ал көрегендік әлемдік деңгейде бағаланатынын дәлелдеу қажет болатын заманға куә болып жүргеніміз рас.

Абай заманы – феодалдық қоғамның артта қалып, хандық жүйе тарих қойнына еніп, капиталистік қоғамның жаңа белгілері айқындалып, орыс саясатының өктемдігі артып, колониалдық саясаттың уығы әбден бекіген уағы еді. Саясат өзгеріп, саясатқа сәйкес қоғамдық қатынастар дамып, әлеуметтік сұранысқа сәйкес адам мінезі де, қалыбы мен әдебі де өзгере бастаған тұста:

*Әркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек?
Заманды жаман күйлемек,
Замана оны илемек – болатыны да анық еді.*

Бірақ «малы жанының, жаны Арының садағасы» болған Дала заңы мызғымауы керек. Ал осы жазылмаған дәстүрді жалғау үшін, «Ар», «намыс», «парыз» ұғымдарының мәнін сақтау үшін де Абай мақал-мәтелдерде берілетін мағынаға, мақал-мәтел арқылы берілетін тәрбиеге, ұлт болмысын сақтайтын дүниетанымдық тіректерге жауапкершілікті сезіне отырып сын айтады. Бұл сын мін іздеу емес, ащы болса да шындығын айтып, болашақ ұрпақты арсыздықтан, тоғышарлықтан сақтандыру еді.

Жә, сонымен, жиырма тоғызыншы сөзде Абай мына мақалдардың мәніне терең үңіліп, олардың болашақтағы ұрпақ үшін дәстүрлі ұлттық дүниетанымның көрінісі бола алмайтынын ашық жазады:

- 1) *Жарлы болсаң, арлы болма;*
- 2) *Қалауын тапса, қар жанады, сұрауын тапса, адам баласының бермейтіні жоқ;*
- 3) *Атың шықпаса, жер өрте;*
- 4) *Алтын көрсе, періште жолдан таяды;*
- 5) *Жүз күн атан болғанша, бір күн бура бол;*
- 6) *Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті.*

Бұл мақал-мәтелдерді қазір де қолданатынымыз бар, әлі де болса, санамыз жаңғырып, жасампаздық жолына түстік деп айта алармыз ба? Арды биік қойып, жеке мүддені пайда көретініміз, ата-анадан мал тәтті деп, оларды жылатып қалдырып, болмаса қарттар үйіне өткізіп жүргеніміз жасырын ба? Осы біздің көкірегімізді имансыздық жайлап алып бара жатқан жоқ па?

Абай көрсеткен әр мақалды жекелей талдап, мағыналық құрылымын танысақ, данышпан көрсеткен кемшіліктер айқындала түседі. Мақал-мәтел мағынасы, әдетте, семантикалық жүйеде талданғанда анығырақ айқындалады. Талданатын ұғымдар арасында мағыналық байланыстарды саралау, мақал-мәтел мағыналарының ұқсастық матрицасын құру – әлеуметтік семантикалық талдаудың қажетті бөлігі. Тілдік санада әбден қалыптасқан сөз мағыналарының кемшілігін, мәнінің бұрыстығын сөз қолданушы

іштей бағалап, оны толық мойындауы қажет. Бұл тек лингвистикалық ғылыми қағида үшін емес, ана тілінде сөйлейтіндердің қолдауы мен қолдануы үшін, қабылдауы үшін маңызды.

Қазіргі жастардың бұл мақалдарды қабылдауы мен бағалауы, сөйлеу тәжірибесінде қолдануын анықтау мақсатында психолінгвистикалық эксперимент жасалды. Студенттер өзді-өзі диалог құра сөйлесіп, көрсетілген мақалдарды қосып, диалог тізбегін мәніне қарай қолданып, сабақтастыра жалғастырады. Дискурстық қарым-қатынаста мақал-мәтелдің мағыналық сипаты айқындалып, көпшіліктің қалай қабылдайтыны байқалады.

Әр тәжірибеге екі студент қатысады. Абай сынға алған мақалдар қағазға жазылып, үстелге қойылады да, студент оны өзі таңдайды. Таңдалған мақал бойынша мағынасына лайықты пікір айтылып, мәтіннің бүтіндігі сақталуы міндеттеледі. Сұқбатта мақалдың ішкі мағынасы мен мәні айтушының ішкі ой әлемінің тілдік бейнесіне айналады.

Алынған нәтижені өңдеуге топ студенттері қатыстырылады.

Абай сынға алған мақалға қатысты бинарлық оппозицияда тұратын мақалдар бар. Бұл мақалдарды сұқбатқа қатысқан студенттер тиімді пайдалана отырып, қарсыласын сөзбен тоқтата алды.

Келтірілген мақалдардың мағыналық жағынан оппозициялық қатынасы немесе мәнінің өзге де семантикалық құрылымдарының ерекшелігін айқындау арқылы, бастапқы Абай сынға алған мақалдардың беретін мағыналары ұлттық дүниетанымның сипатын таныта алмайтындығын психосемантикалық эксперимент арқылы дәлелдеуге талаптанамыз.

Сыналған алты мақал-мәтелдің қазақ дүниетанымына сәйкессіздік дәрежесі өзге мақалдардың мағыналары арқылы бағаланады. Нәтижесінде сыналған мақал-мәтелдер туралы көзқарас тек Абайдың ғана жеке пікірі емес, қазіргі қалың көптің де, әсіресе, сыни тұрғыдан ойлауға қабілетті ХХІ ғасыр жастарының тұжырымдарымен сәйкес келетіндігі айқындалды. Мұны түсіндірудің ең оңай жолы: сыналған мақалдар арқылы танылатын әрекеттердің сипаты мәнсіз, ұлттық құндылыққа, имандылық жолға сәйкессіз, қазіргі қазақ дүниетанымының деңгейіне сәйкес келмейді. Әрине, ел арасында әр алуан жағымсыз әрекеттер кездесуі ықтимал, бірақ олар ұлттық құндылық пен ұлттық дүниетанымның негіздері бойынша қабылданбайды, қолдау таппайтын факторлар болмақ.

Мәселен:

Жарлы болсаң, арлы болма; Арлы болу не арсыздыққа бару – кез келген кісінің өз таңдауынан болмақ. Жарлы не бай болу жеке тұлғаның арсыз болуының себебі не сылтауы бола алмайды. Арлы болу – адами қасиеттің ең жоғарғы қасиеті. «Ардан кеткен соң, тірі болып жүрген құрысын». Арсыз болып, жақындарыңның, балаларыңның көзіне қарай алмай жүру – бұл дүниенің қорлығы.

Қалауын тапса, қар жанады, сұрауын тапса, адам баласының бермейтіні жоқ; «Қалауын тапса қар жауады» деудің ғылыми негізі бар. Судың формуласы H_2O , оның құрамында оттегі бар; демек оның қалауы табылса жануында ықтималдық бар екені анық. Алайда, өзің сияқты ет пен сүйектен жаралған адамның алдына барып, одан бір нәрсе сұрау, жалыну, аяғына жығылу, өтініш білдіру – жеке тұлғаның азаматтығына, арына сын. *«Сұрауын табамын, қалауын табамын деп жүріп қорлықпенен өмір өткізгенше, малды не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой».* Біреуден сұрап, сорлы болғанша, қолыңнан келгенше, өзің ұмтылсаң, өзің істеген нәрсенің берекесі де болмақ, өзің тапқан пайданың, қаржының ырзығы да ерекше.

Атың шықпаса, жер өрте деген мақалдың ішкі мәні – жағымсыз. Жаман, ұнамсыз әрекет жасап, қоғамдағы адамдарға немесе табиғатқа зиянды тигізіп, атыңды шығару дегеннің өзінде тыңдаушының эмоциялық әрекеті жағымды болмайтыны анық. Атың

шықпаса, дегендегі -са тұлғасы шартты мағынаны беретін жұрнақ, демек атыңды елге жаюдың, сен туралы өзгелердің білуінің, хабардар болуының негізгі шарты «жер өртеумен», бір нәрсені бүлдірумен байланысты болғанының не жақсылығы бар? Кез келген жеке тұлға өз атын жақсы да ізгі істерімен шығарса мақұл. *«Аттың атын шығаратын төрт тұяғы, адамның атын шығаратын тілі мен жағы»* деген мақалдың айтары әлдеқайда мол. «Жақсы сөзді жарым ырысқа» балаған қазақ халқы үшін жеке тұлғаның сөйлеген сөзінде көп мән бар. Кісінің атын шығаратын оның дұрыс айтылған, оң жол көрсететін, әділдікпен дұрыс шешім шығаратын, көпке үлгі боларлық өнеге айтатын, арғы-бергі тарихтан тағылымды сыр ақтаратын сөзі деген дүниетаным қазақ ұстаған өмірлік қалыпқа сай.

Алтын көрсе, періште жолдан таяды деген мәтелінің астары тар, кеңдік, биіктің, тереңдік өлшемінен кем. Періштенің тазалығы, ақтығы мен пәктігі, кіршіксіздігі – асыл қасиеті ретінде танылған мұсылмандық дүниетанымда оның «алтын» көріп жолдан таюы неғайбыл. Абай мұны *«Періште алтынды не қылсын, өзінің көрсеқызар сұмдығын қостағалы айтқаны»* дейді.

Жүз күн атан болғанша, бір күн бура бол мәтелінің адам мінезіне қатысы бар. Әрине, әр мақал мен мәтелдің өзіндік мән-мағынасы бар, олардың ешқайсысы екіншісін дәл көшірмейді. Бірақ олардың кейбірі жеке сезімдер жетегінде кетуі де мүмкін екенін жоққа шығар алмаймыз. Барлық мақалдан ақиқаттың алмас қылышындай шындық пен әділдікті күту бекер. *Жүз күн атан болғанша, бір күн бура бол* мәтелінде адами эгоизмнің көрінісі байқалады. Алайда, *«Тәңірге жазып, мінбей-түспей арып, шөмеңдеп диуаналықпен бір күн болған буралық неге жарайды?»*. Бұл дүниедегі таңдаған жолың «атандық» болса, бір күнгі «буралық» қылғаның бойыңа күш-қуат берер ме, абырой әкелер ме? Адам өз табиғатынан, өзінің табиғи қажеттіліктерінен азат бола алмайды, кейде өмірдің тарттырар азабынан да тәуелсіз бола алмауы ықтимал. Алайда адам табиғатына тән өзімшілдік қасиет, өзіндік мінез бар. Мұны түсіну де оңай емес.

Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті.

Моральдық кереңдік – бұл мақалдың мәнін шартты түрде осылай атауға болар, бәлкім. Субъектінің өзіне шамадан тыс көңіл бөлуін, адамгершілік, моральдық талаптарды елемейін, әдеп пен ізгіліктен мақұрым, көңіл көкжиегінің тарлығын білдіреді. *«Ата-анасынан мал тәтті көрінетұғын антұрғанның тәтті дерлік не жаны бар. Бұлардың бәрінен де қымбат ата-анасын малға сатпақ ең арсыздың ісі емес пе?»*. Мақалда айтылған ойға нақты жауап Абайдың өзінде. Мінез-құлықтың, баланың ата-анаға деген көзқарасын танытатын бір-біріне тікелей қарама-қарсы бағыт ұстанатын мақалдар жеткілікті. Бұл жағдайда ата-анадан малды артық көруден артық арсыздық болмақ емес. Сондықтан Абай сөзі бүгінде де аса өзекті қалпын сақтап қалады. Мәлімдеме түрінде тағылған айыптың маңызы артық, өзектілігін сақтайды. Өкінішке қарай, ата-ананы, үлкенді қадірлей алмау, бағасын байыптай білмеу – қазіргі таңдағы моральдық жағынан озудың емес, азудың көрінісіндей.

Қорытынды

Мақал-мәтел – шындықты түсіну мен қабылдаудағы тарихи тәжірибе. Психолінгвистикалық тұрғыдан, белгілі бір жағдайға сай мақал-мәтелдерді қолдану әрекеттің маңызды жағын анықтап көрсету, тыңдаушыны сендіру, иландыру, пікірді бұрынғы тарихи тәжірибелер арқылы дәлелді ету, айтылған ойды өзекті ету мақсатында болады. Жеке тұлғаның санасында мақал-мәтел – ықшам әрі дәлелді, нақты жауап берудің өзіндік жақсы формасы. Сондай-ақ мәдени нормалар мен дұрыс сөйлеу талаптарын жеткізудің, нормативті мінез-құлықты тәрбиелеу құралы саналады. Абай сынға алған мақал-мәтелдер қазақ ұлтының дүниені танудағы өзіндік көзқарасы, дүниетанымы бола алмақ емес.

Адамзат тарихында, мәдениетінде адам мінезі туралы сөз әрқашан болады және бола бермек, өйткені мінез арқылы қоғамда өзгеріс орын алады, қоғам ілгері дамиды. Қоғамдағы әр алуан қарым-қатынас негізінде уақыт рухы мен әлеуметтік даму үрдістері жаңаша көрініс табады. Сондықтан адам мінезі туралы жазу, ондағы психологиялық факторларды зерделеу әрқашан маңызды да, өзекті болмақ. Адам мінезінің таңғажайып тартымдылығының сыры бәлкім, күрделі мына өмірдегі бірегей тұлға – АДАМ баласының қасиетін білудің шексіздігінен болар. Бірде ашық, бірде тұйық, бірде байсалды да салмақты, бірде қаңбақтай жеңілтектік те жараса қалатын адам мінезінің қыр-сыры танылып болды дей алмас ешкім.

Өмірге жолаушы болып келген кез келген адам өзінің жер бетіндегі жолының бүкіл бөлігінде, өмірдің күнделікті алуан түрлі әрекетінде жүріп, көп қырлы динамикалық қозғалысында мінездегі жасырын өзгерістердің сыртқа шығып жататынын өзі де кейде сезе алмайды. Қарым-қатынастағы сан алуан әрекеттер мен жағдайларға сай мінездің де сан түрлі қатпарлары ашылып, анықталып, жеке адамның өзіндік келбетін ерекшелей бермек. Қазіргі ғылыми психологиялық интерпретацияда «мінез» феномені өзінің ерекше бай көріністерінің алуан түрлі сипатына жеке адамның материалдық, әлеуметтік және рухани өмірінің де байланысы болатынын көрсетеді. Мінездің ішкі және сыртқы сипаттары жеке тұлғаның қызметіне, әлеуметтік жағдайына, рухани құндылықтарды бағалап, оны керегіне жарата алу мүмкіндігіне, сонымен бірге оның генетикалық ерекшелігіне де қатысты болады.

Әдебиеттер тізімі

- Абай тілі сөздігі. (2011). *Абай тілі сөздігі*. Алматы: Өнер.
- Абай энциклопедиясы. (1995). *Абай энциклопедиясы*. Алматы.
- Абай. (1995). *Екі томдық шығармалар жинағы. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қара сөздер* (Т. 2). Алматы: Жазушы.
- Абай. (2020a). *Шығармаларының академиялық толық жинағы* (1-том). Алматы.
- Абай. (2020b). *Шығармаларының академиялық толық жинағы* (2-том). Алматы.
- Абай. (2020c). *Шығармаларының академиялық толық жинағы* (3-том). Алматы.
- Байтұрсынұлы, А. (2022). *Таңдамалы шығармалары*. Алматы: Қазақ университеті.
- Бөкейхан, Ә. (2010). *Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. Полное собрание сочинений в 7 томах* (Т. 5). Астана: Сарыарқа Баспасөз үйі.
- Мырзахметов, М. (2010). *Абайтану* (1-том, б. 21–22).
- Abai.kaznu.kz. (n.d.). *Абайдың қара сөздері – рухани азық*. <https://abai.kaznu.kz/?p=1070>
- Abai.kz. (n.d.). *Абайдың он үшінші қара сөзі*. <https://abai.kz/post/6664>

References

- Abai encyclopedia*. (1995). Almaty. (In Kazakh)
- Abai. (1995). *Two-volume collection of works: Poems and translations, poems, "black words"* (Vol. 2). Almaty: Zhazushy. (In Kazakh)
- Abai. (2020a). *Complete academic collection of his works* (Vol. 1). Almaty. (In Kazakh)
- Abai. (2020b). *Complete academic collection of his works* (Vol. 2). Almaty. (In Kazakh)
- Abai. (2020c). *Complete academic collection of his works* (Vol. 3). Almaty. (In Kazakh)
- Abai.kaznu.kz. (n.d.). *Abai's "black words" – spiritual nourishment*. <https://abai.kaznu.kz/?p=1070> (In Kazakh)
- Abai.kz. (n.d.). *Abai's thirteenth "black word"*. <https://abai.kz/post/6664> (In Kazakh)
- Baitursynuly, A. (2022). *Selected works*. Almaty: Kazakh University. (In Kazakh)

- Bukeikhan, A. (2010). *Complete collection of works in 7 volumes* (Vol. 5). Astana: Saryarqa Publishing House. (In Kazakh)
- Dictionary of the Abai language*. (2011). Almaty: Öner. (In Kazakh)
- Myrzakhmetov, M. (2010). *Abaitanu* (Vol. 1, pp. 21–22). (In Kazakh)

A.B. Salkynbay

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: asalkbek@gmail.com)

Abai – A Reformer of Human Consciousness

Abstract. This article explores the worldview of the thinker Abai and his role as a reformer of Kazakh consciousness through the lens of his prose work *Words of Edification* (*Gakliya*). Abai's reform of traditional modes of thinking within the historically shaped Kazakh consciousness is not limited to his critique of proverbs, but also lies in his thoughtful re-evaluation of common judgments – sometimes made knowingly, sometimes not – urging a deeper, more critical engagement with these ideas. Through logical reasoning, Abai insists on the need to deepen certain concepts, interpretations, and judgments. His reformism lies in the creative introduction of new modes of thinking into the national mindset, worldview, and cognitive foundation. Abai revealed the golden thread of recognizing truth and self-awareness, presenting a simple yet effective system for understanding these profound ideas. He utilized straightforward thinking methods to explain complex truths. For instance, he uses *reductio ad absurdum* (proof by contradiction) to expose flawed patterns of thinking commonly accepted through simplistic worldviews: “Now it seems God grants wealth to some good-for-nothing without any effort. Yet when someone prays to God, works honestly, and seeks benefit through honest labor, God refuses to reward his effort – does not even allow him to feed his family properly, keeps him poor. He afflicts a harmless, innocent person with illness and disgrace, while letting thieves and villains remain healthy. Of two siblings with the same parents, He makes one wise and the other foolish.” This method, reminiscent of formal logic, was also used by Socrates. By employing a Socratic method, Abai encourages people to re-evaluate the logic and validity of their commonly held beliefs, to weigh right and wrong in the scales of reason. Thus, he cultivates the necessity of rethinking, guiding the development of critical thinking.

People often rely on ingrained cognitive patterns, the origins of which are frequently unknown. These patterns are especially hard to shed when rooted in religion or politics. Breaking these entrenched molds requires individuals with creative, critical minds. Abai's innovation lies in his ability to challenge these internalized norms and guide people toward truth and self-awareness.

Keywords: thinker, Abai, worldview, reformer, cognition, national consciousness, human nature

А.Б. Салкынбай

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: asalkbek@gmail.com)

Абай – реформатор человеческого сознания

Аннотация. В статье рассматривается мировоззрение мыслителя Абая и его реформаторская роль в формировании сознания казахского народа на основе его философских размышлений – «*Ғақлия*» (Слова назидания). Реформа, проведённая

Абаем в сложившихся когнитивных установках общественного сознания, проявляется не только в критике народных пословиц, но и в переоценке ряда укоренившихся, порой неосознанных, умозаключений с позиции рационального и критического мышления. Через глубокий логический анализ Абай подчёркивает необходимость дальнейшего осмысления и углубления отдельных понятий, оценок и представлений. Его реформаторская деятельность заключается в том, что он творчески внедрил в национальную систему мышления новые мыслительные навыки и подходы, обновив основные мировоззренческие ориентиры казахского общества. Он раскрыл путь к познанию истины и самопознанию, показав систему простого и доступного понимания сложных философских вопросов. Используя элементарные приёмы логического мышления, Абай показывает несостоятельность ложных представлений о справедливости мира, распространённых в повседневном языке, таких как: «Теперь, значит, один бездельник получает богатство без труда, а человек, молящий Бога, трудящийся честно, остаётся бедным и не может достойно содержать свою семью; или скромный и безобидный человек становится больным и униженным, а в то же время вор и злодей остаётся здоровым; у одних и тех же родителей один ребёнок оказывается умным, а другой – глупым». Путём сопоставления и логического вывода одного утверждения из другого он доказывает абсурдность такого рода мышления. Этот приём формальной логики применялся также Сократом. Следуя сократовскому диалектическому методу, Абай предлагает народу самостоятельно переосмыслить привычные умозаключения, различить логичное и нелогичное, истину и заблуждение, взвешивая их на весах разума. Тем самым он формирует необходимость критического переосмысления и направляет познание к более глубокой рефлексии.

Сознание человека, как правило, подвержено влиянию устойчивых когнитивных шаблонов, происхождение которых зачастую неизвестно. Особенно сложно освободиться от моделей, навязанных религией или политикой. Нарушение этих установок свойственно личностям, достигшим уровня критического и творческого мышления. Реформаторская сила Абая заключается в том, что он сумел разрушить устоявшиеся в коллективном сознании догматические схемы, указав путь к истине и самопознанию.

Ключевые слова: мыслитель, Абай, мировоззрение, реформатор, познание, национальное сознание, человеческая сущность

Автор туралы мәлімет:

Салқынбай А.Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>.

Information about author:

Salkynbay A.B. – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>.

Сведения об авторе:

Салқынбай А.Б. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>.

ҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

Дандай Ысқақұлы*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан***Абай поэзиясындағы түркілік дүниетаным**

Аңдатпа. Мақалада Күлтегін жазбаларындағы, «Авестадағы», «Қабуснамадағы», Мөңке би, Қ.А. Иассауи, Ж. Баласағұн, Жүніс Еміре, Ә. Науайы, Мақтымқұлы, т.б. шығармаларындағы түркілік дүниетаным, түркілік ой-пікірлер он тоғызыншы ғасырда Абай арқылы соны серпінмен тұтас бір түрікшілдік ағым ретінде жалғаса түскендігі арнайы қарастырылады.

Түркілік руханияттың көгінде жарық жұлдыз боп жанып, Шығыстық өркениеттің көрнекті өкілдері санатындағы Әл-Фараби, Иассауи, Низами, Физули, Науаи, Мақтымқұлы секілді ұлылармен бірге қазақ халқының ұлы перзенті Абайдың есімі де зор құрметпен аталады. Таяу Шығыс мәдениетін, тарихын зерттей жүріп, Абай Табри, Рабғузи, Рашид ал-Дин, Бабыр, Абулғазы Баһадур хан және басқаларының еңбектерімен танысты, сондай-ақ шығыстың діни ғалымдарының пайымдауындағы логика мен мұсылман правосы негіздерін де білді. Абай Таяу Шығыстың ежелгі мәдениеті ғана емес, сонымен бірге өз заманындағы мәдениетімен де жақсы таныс болатын. Ол татардың тұңғыш ағартушыларының еңбектерін де білетін.

Түйін сөздер: Абай поэзиясы, түркілік дүниетаным, түркия руханияты, сопылық әдебиет, шығыс әдебиеті

DOI: <https://doi.org/10.71078/rezms583>

Түсті: 9.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

Түркі әлемі ұлыларға кенде емес. Түркілік руханияттың көгінде жарық жұлдыз боп жанып, Шығыстық өркениеттің көрнекті өкілдері санатындағы Әл-Фараби, Иассауи, Низами, Физули, Науаи, Мақтымқұлы секілді ұлылармен бірге қазақ халқының ұлы перзенті Абайдың есімі де зор құрметпен аталады. «Сыншыл ойға көз сүзіп, бас иген, дінге сынның тұрғысымен қараған, халқының мәдениеті жолында аянбай күрескен жалынды қайраткер, пысық, дүниеқор, мансапқор, алаяқ феодал ақсақалдардың ішінде серік таппай күйінген Абай қазақ елінің көлемінде ғана емес, сонымен бірге қазақ елімен іргелес жатқан шығыс елдерінің көлемінде де заманынан оза туған дана кісі болды» (Әуезов, 2004: 5).

Сөз еткелі отырған тақырыптың бағыт-бағдарын, мәні мен маңызын Мұхтар Әуезовтің «Абай шығыс поэзиясында, Таяу Шығыстың бұрынғы және сол тұстағы мәдениетіне келгенде де өзіндік бетін сақтай білді... Кейін халық творчествосынан искусствоның анағұрлым өмірлік, берік негіздерін тауып, Абай шығыс әдебиетінен халық шығармалары – «Мың бір түнді», парсы мен түріктің халық ертегілерін, халық эпосын бәрінен артық бағалады. Ол әңгімелеген «Шаһнама», «Ләйлі Мәжнүн», «Көроғлы» поэмалары ел арасына кең таратылды.

Таяу Шығыс мәдениетін, тарихын зерттей жүріп, Абай Табри, Рабғузи, Рашид ал-Дин, Бабыр, Абулғазы Баһадур хан және басқаларының еңбектерімен танысты, сондай-ақ шығыстың діни ғалымдарының пайымдауындағы логика мен мұсылман правосы негіздерін де білді. Абай Таяу Шығыстың ежелгі мәдениеті ғана емес, сонымен

бірге өз заманындағы мәдениетімен де жақсы таныс болатын. Ол татардың тұңғыш ағартушыларының еңбектерін де білетін» (Әуезов, 2008: 107) – деп, сонау елуінші жылдардың бас кезінде-ақ айтып кеткен, әсіресе әдіснамалық жағынан аса маңызды ой-пікірлері айқындай түседі.

Шамамен төртінші ғасырларда Иранда пайда болған сопылық ағым Орта Азияға да кеңінен тарай бастайды. «Алланың разылығы үшін халыққа жақсылық жасаған, оларға жәннат пен бақыт жолдарын көрсеткен дәруіштерді түркілер ежелден діни қасиетті, киелі деп, санаған. Ақын-жырауларға ұқсата отырып, оларды құшақ жая қарсы алып, жылы лебізбен қабылдаған, айтқандарына сеніп отырған» (Көпрүлү, 2017: 17, 115). Осы кездерде халықты имандылыққа, сопылық бағыттың өзегі саналатын Алланы шексіз сүюге шақырған «Қабуснама» өмірге келді. Бақытты өмір сүруге баулитын тәрбиелік мәні зор «Қабуснаманың» «Алла тағаланы тану туралы» бірінші тарауы мынадай жолдармен басталған:

«Ей, перзентім, білгенің жақсы, алла тағаланың бірлігін тану жайлы бірнеше сөзді бұрын да айтқанмын. Біріншіден, алланың бірлігін, барлығын мойындауға ықылас-сенімнің берік болсын. Өйткені, көп адамдар оны мойындамау салдарынан көңілі қараңғыланып, азғындайды. Ал көңілі пәк таза жандар адаспайды. Ей, перзентім, біліп алғын, алла тағаланың барлығы зайырда, жасырында. Оны жердегі, көктегі бар заттардың қадір-қасиетінен ажырата білу арқылы ақылмен таниды... Алла тағаланы танығың келсе, алдымен өзіңді өзің таны... Алдымен, әрбір жан өзін өзі тани білсе, алла тағаланы да таниды...

Алла тағаланың барлығын ойлағаның абзал, ал оның заты, тегі, жаратылысы қандай екен деп, әуреленбе. Олай ету азғындықтың нышаны болмақ...

Біздің жаратылысымыз бен санамыз алла тағаланың нақты сипаты мен тегі-затын суреттеуге шамасы келмейді...

Дүниеге келмектегі мақсат - алланың жеке-дара екендігін тану, тек алла тағала ғана жалғыз басқаның бәрі жұп-жұбымен егіз жаралған...тек бір алла тағалаға жалғыздық жарасады. Демек, алла тағалаға теңдес еш нәрсе жоқ екенін жақсылап түйіп алғын» (Қайқауыс, 1992: 11-12).

Зерттеу әдістемесі

Мақаладағы негізгі ойды анықтауда талдауға материал ретінде Абай поэзиясын алдық. Ақын поэзиясының түркілік дүниетаныммен сабақтастығы осы бағыттағы ортақ мұратты тірек еткен ойшылардың шығармаларымен салыстырыла зерттелді. Сонымен қатар, мақалада әдеби талдау, контекстік талдау, шолу әдістері қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түркістанан түлеп ұшып, әлемдік өркениеттің биігіне көтерілген ұлылардың қатарында сопылық әдебиеттің аса ірі өкілі, әрі ақын, әрі философ, ойшыл Қожа Ахмет Иассауидің есімі – әлемге мәшһүр. Атеизм басып тұрған кездер де ақынның түркі әлемін жарқыратып тұрған рухани жарық жұлдызын өшіре алмады. Керісінше, арада он шақты ғасырдай уақыт өтсе де Иассауидың имандылыққа, жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделген сопылық әдеби мұралары түркілік, исламдық мәдениеттің орталық өзегіне, адамдардың бақытты өмір сүру қағидаларына айналып, әлемдік өркениеттің ажырамас, тұтас бір бағытына айналып отыр.

Сол кездерде әлемдік өркениетте араб пен парсы тілдерінің, сонымен бірге әдебиетінің де көш бастап тұрғанына қарамастан, Иассауидың шығармаларын көне түркі тілінде жазуы, сөйтіп түркілік әдебиеттің, мәдениеттің, білім-ғылымның, әлеуметтік-қоғамдық ой-пікірдің тарихи даму бастауында тұрып, түркілік тұтас бір діни, әдеби-рухани бағытқа айналуының өзі көп нәрсені аңғартса керек. «Ал Қожа

Ахмет Ясауи күшті тұлғасымен түркілер арасында ғасырлар бойы өмір сүрген үлкен бір тарихат құрды. Бұл тарихат - түркі тарапынан және түркілер арасында құрылған алғашқы тарихат болған» (Көпрұлы, 2017: 17, 115).

Ақынның:

«Қоштамайды ғалымдар, сіздің айтқан түркіңді,
Даналарды тыңласаң, ашар көңіл мүлкіңді.
Аят-хадис мағынасы, түркі болса, сайма-сай,
Мағынасына жеткендер, жерге қояр бөркіңді.
Қазы мүфті, молдалар, шариятқа жолбасшы,
Нағыз ғашық алып-дүр, тарихаттың әркіні...
... Қожамын деп лепірме, өшбу дүние би паян,
Білемін деп айтпас сен, көңілдегі шәркіні.
Раһнама дүр, Қожа Ахмет, гүлстан дүр мағрифат,
Сөйлер сөзі ақиқат, ашар көңіл құлпыңды.
Міскін зағип Қожа Ахмет, жеті атаңа рахмет,

«Парсы тілін білемін, құп көремін Түркімді!» – деп жырлауынан оның тек бір Алланы ғана сүйіп, басқасын кейінге ысырып қоятын діни фанатик емес, сонымен бірге, өз жұртын, одан қалды, барша адамзат баласын барынша сүйетін зор махаббатын да сезініп, азаматтық болмысын байқағандай да боламыз. Сондықтан да болса керек, Түркияның белгілі мемлекет және қоғам қайраткері Намық Кемал Зейбек «Ахмет Ясауи – дүние жүзіндегі 200 миллионнан астам халқымыздың ортақ атасы... Ахмет Ясауиды тану – ұлтымыздың рухын тану деген сөз» -деп, жазыпты (Намық, 1998: 8). Ал тағы бір белгілі түрік ғалымы Мехмет Фуат Көпрұлы «Анадолының түркі отаны болуында Яссаудың өзінің және дәруіштерінің еңбегі зор... Ахмет Ясауидың түркі тарихындағы маңызы... исламның түркілер арасында тарала бастаған алғашқы кездерінді тұңғыш рет сопылық ағымның негізін қалауында» деп, ақынның қоғам, дін саласындағы қайраткерлік қызметін, тұтас бір әдеби ағымның негізін қалаған шығармашылық жолын аса жоғары бағалайды (Көпрұлы, 1999: 3).

«Аят-хадис мағынасы, түркі болса, сайма-сай, // Мағынасына жеткендер, жерге қояр бөркіңді»-деген Иассауи осы тілді осы уақытқа дейін сақтап келе жатқан ата-бабаларына рахмет айтады; ізгі ойын жүзеге асыру мақсатымен исламның негізгі қағидаларын қарапайым халыққа түрік тілінде түсіндіруді алдына мақсат етіп қояды (Иасауи, 2016: 188). Түркілердің рухани азығы да түрік тілінде болуы керек деген бұл игілікті іс кейіннен тұтас бір түрікшілдік ағымға айналып, түрік тілінің, әдебиетінің, мәдениетінің дамуына соны серпін әкеліп, әлемдік кеңістікке шығарды. «Иассауиді ұлтқа бөлуге болмайды, өйткені, ол кезде қазақ, өзбек, түрікпен ұлттары әлі жоқ еді. Олар әлі де ұлыс болатын... Мұны түркі халықтарына ортақ тіл деген жөн» (Сауранбаев, 1970).

Нәтижелер мен талқылау

Адам ата жаралғалы бері жер бетіндегі тыныш өмір сүргісі келетін адамзат қоғамы соғыстан көз ашпай келеді. Адам баласы қайткенде, адам болып қалады, қалыпты, тату-тәтті тіршілік етіп, өмір сүреді деген секілді сан алуан сауалдар күні бүгінге дейін мазаны алып, жұрт жаратқанға жалбарынып, құдайға құлшылық етумен келеді. Осы сықылды сұрақтарға жауап іздеген ізденістер көне түркі жазбаларынан бастап, бүгінгі күнге дейін рухани дамуымыздың орталық өзегі болыпты.

Күлтегін жазбаларындағы «Биікте көк тәңірі, //Төменде қара жер жаралғанда //Екеуінің арасында адам баласы жаралған... // Тәңірі жарылқап, // құт-бағым барлығынан, // үлүк үлесім барлығынан, // өлмекші халықты тірілте көтердім, // жалаңаш халықты тонды, // кедей халықты бай қылдым, // аз халықты көп қылдым, // ығыр, егескен елдіктегілерді, // халықты түгел тату, бейбіт қылдым, // барлығы

маған бағынды» (Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы, 2019: 30) деген жазбалар тәңірге табынған халықтың «тәңірі жарылғап», соның арқасында бірлікке, тыныш, қалыпты өмірге қолдары жетіп, бақытты тіршілік жасап жатқандарынан хабардар етеді.

Он бірінші ғасырда хатқа түскен Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны адамдарды бақытты өмір сүру үшін ойланып тіршілік жасауға шақырады:

«Қане, әлемді қолына ұстап елірген,
Өзіне шаһар-бекет соққан темірден?»

Қайда төбет, дүние кезіп шарлаған,
Қарақұс мініп, жасыл көкке самғаған?!

Қане, «Құдай өзімін!» – деп, бақырған
Хақтың өзі көк теңізге батырған.

Қане, дүние-малын жиып алушы,
Байлығымен жер қойнына барушы?»

Қане, тұғыр – батыс кезіп, барлаушы –
Дүние тұтып, елді алып, жаулаушы?

Қане, асасы жылан болып қолында,
Айырылып теңіз, жүріп өткен оңы да?!

Алды бәрін, өмірге өлім тоя ма,
Ей, құлқы пәк, сені алмай қоя ма?!

Ашып көрсе, қара жердің қабатын,
Жатыр не ерлер, қайғы қиған қанатын» (Құтты білік, 1986).

«Қабуснамада» Алланы, өмірді тек қана ақылмен тануға болатынын төмендегіше баяндапты:

«Алланы танығың келсе, алдымен өзіңді өзің таны. Өз хал-қадіріңнен хабарың болсын. Алдымен, әрбір жан өзін өзі тани білсе, алла-тағаланы да таниды.

...Біздің жаратылысымыз бен санамыз алла-тағаланың нақты сипаты мен тегі-затын суреттеуге шамасы келмейді...

Дүниедегі басқа заттарды да өз өрнегің сияқты танып, түсіне біл. Дүниеге келмектегі мақсат – алланың жеке-дара екендігін тану, тек алла-тағала ғана жалғыз, басқаның барлығы жұп-жұбымен егіз, алыс пен жақын, жиырылу-тарқалу, түс-тұлға, асыл тектілік сияқтылардың бәрі – жұптылықтың белгілері. Тек бір алла-тағалаға ғана жалғыздық жарасады...

Бұлардың (құбылыстардың. – Д.Ы.) алма-кезек ауысып тұратын қозғалысына тән жүйелі заңдылықтар бар. Егер бұл заңдылықтар бұзылса, жүйесіздік, тәртіпсіздік белең алып, дүние астан-кестең болады. Осы табиғи заңдылықтардың сақталу нәтижесінде күллі әлемде жүйелі тәртіп орнайды...

Дүние түзілгенде, ұлы даналықпен түзіліп, оған көркемдік пен сұлулықты үйлестірді.

... Алла-тағалам дүниені жаратумен бірге ризық-несібені қоса жаратты, ішіп-жеуді, нәпсіні жаратты» (Қайқауыс, 1992: 11-14).

Ал өлімнен қашып құтыла алмаған («Өлімнен қашудың өзі – исламда жол берілмейтін нәрсе» (Ш. Уәлиханов) Қорқыттың өзі кейіннен «Алла, Алла демейінше, іс түзелмес, Тәңірі бермейінше, ер байымас»; «Аузымызды ашып, тұлге келтіргенкөктегі

Тәңірі көрікті»; «Ешбіреуге ұқсамайтын, бүкіл әлемді жаратушы Алла Тағала көрікті. Уа, Тәңірім, дос-жар болып, медет берсін, ей, хан ием!»; «Сізді Тәңірім осындайлардан сақтасын!» деп, Алланы, Тәңірді мойындап, басына қиын жағдай түскенде: «Биіктердің биігі, Тәңірім, // Ешкім білмес ұлықсың // Сен адамға тәж бердің, шайтанға лағнет айттың... // Ұлы Тәңірім, медет бер!» – деп, жаратқанға жалбарынады (Қорқыт ата, 1999: 128, 186).

Әлемдік өркениеттің бастауында тұрған, ежелгі түркі әдебиетінің, мәдениетінің ғасырлар қойнауынан жеткен ең көне әдеби ескеркіші саналатын «Авестада» Күлтегінде көтерілген ойлар ғылыми тұрғыдан тереңдей түсіп, өрістей бастаған. «Ей адамдар, келіңіздер, мына сөздерге құлақ түріңіздер, мына жарқын ойларға бөленіңіздер, әлі мүмкіндік бар кезде ер мен әйел жақсылық пен жамандықты айыра білуі керек. Аһура Мазданың көмегінің арқасында тура жолға қарай қадам басыңыздар» дегенде, өмірде тура жолға түсуге көмектесетін жаратқанға (Аһура Маздаға) қарай «қадам басуға» шақырып тұр. Күлтегін жазбаларында «тәңір жарылғап» жетістіктерге қол жеткізсе, «Авестада» Аһура Мазданың (жаратқанның) көмегімен тура жолға түсуге шақырады.

Ары қарай дұрыс, бақытты өмір сүрудің жолдарын қолға таяқ ұстатқандай түсіндіреді:

«Егіз туған екі күш әубаста адамның санасында болатын. Біріншісі – Спинта Мину, яғни ойдағы, сөздегі, істегі жақсылық; екіншісі – Ангру Мину, яғни ойдағы, сөздегі, істегі жамандық. Осы екеуінің арасынан дана жақсылықты, надан жамандықты таңдайды.

...Жамандық жолға түскендер ең жаман өмірге, жақсы жолдағылар ең жақсы һәм бақытты өмірге жолығады, бұл барлық (әрекет) жалғаса береді.

Осы егіз екі күштің ішінен надан жаман істерді, ақылды тәңірдің қалауынан болған жақсы істерді таңдады. Жақсылықты мейірімді ақыл иесі мен құдайшыл жан таңдайды.

Кімде-кім құдайдың құдіреті, жақсы ой және әділдікпен жолдас болса, мейірім мен әділдік періштесі оның болмысына жол ашады. Жақсы жолды таңдағаны үшін қуанышқа бөленіп, оның сыйлығына ие болады. Екі дүниеде де бақытқа кенеледі.

...Жүрек пен ойдың басшылығында даналықтың мәйегіне жетуімізде Мазданың өзі жар болсын!

Ей, халайық! Даналар мен игі жақсылардың сөздеріне құлақ салыңдар! Себебі олардың тәлім-тәрбиесі мен сөздері рух пен өмірге күш-қуат сыйлайды. Ей, Аһура Мазда! Сен қаншалықты барлық нәрседен хабардар болып, тура және қисық жолда жүргендердің сыйы мен жазасын өзің жақсылап бергеніңмен де, даналар өздерінің күш-қуаты мен нұрларының арқасында жүректерге жол табатын шешен тілдерімен тура дәстүрді насихаттап, бақытқа қол жеткізе алады.

Туралықтың соңынан жүрген адам екі дүниеде де қуаныш пен бақыт сарайына қол жеткізеді» (Ежелгі..., 2019: 221-225).

Осы үзіндінің бас жағындағы «ойдағы, сөздегі, істегі жақсылық; екіншісі – Ангру Мину, яғни ойдағы, сөздегі, істегі жамандық» тіркестің айтар ойы – терең: адамның ойы, сана-сезімі қандай болса, сөйлеген сөзі де, ісі де сондай болады.

Ал он екінші ғасырда исламдық руханиятта салтанат құра бастаған «... Иасауи ілімі табиғаттың өзін адамның игілігі үшін Тәңір тарапынан жаратылғандығын, барлық әлемнің адамға сәжде етіп тұрғандығын уағыздайды. Барлық жаратылғандардың жаратылыс мақсаты – адам және оның игілігін қамтамасыз ету. Иасауи ілімінде табиғат өзінің жаратылыс мақсаты мен мәнін толық біледі, сезінеді. Табиғатқа бұл қызметті Тәңір бергендіктен, оның еркі Тәңірде. Ал адамның еркі өзінде, сол ерікті қалай қолданғанына байланысты Тәңір алдында жауапқа тартылады. Иасауи ілімі – сол ерікті қалай қолдансақ адамдық мәнге жетеміз, Тәңірге лайықты құл боламыз деген сұраққа жауап іздеу жолы, адамдық мәннің ақиқатын табу, өзін өзі тану жолы. Иасауи ілімі адамның ішкі тыныштыққа жетуі арқылы қоғамда бірлік пен тыныштық орнатуды, адамды

іштей бөліну мен ыдырау психологиясынан арылтуды мақсат етеді. Иасауи адамның ішкі әлеміндегі ыдырауды реттеуге ықпал ететін күшті уағыздайды, ол – Тәңірге деген махаббат» (Кенжетай, 2015).

Бұл жерде Қ.А. Иассауидың түркі халықтарының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі дүниетанымы мен исламдық өркениеттің жеткен жетістіктеріне сүйене отырып, адамдардың қалыпты өмір сүруі мен қоғам дамуының арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз ететін, бүгінгі таңда өзінің өміршеңдігін көрсетіп отырған тұтас бір ғылыми негізді діни ағымды қалыптастырған дара тұлға екендігіне назар аударған жөн.

Он үшінші ғасырдың соңы мен он бесінші ғасырдың басында Анадолыда өмір сүрген Жүніс Еміре «Жан өлмейді» деген өлеңінде:

«Екі жүзді сопылар бұл маңайда жүрмесін,
Құдайға құл болмаған өзінен өзі тозады.
Құдайдың өзі жүректе, ал сөздері Құранда,
Құдай көкте, махаббат одан да биік тұрады»;
«Жаны таза пендеге Аллаһ өзі дем берер,
Тура жолды тапқанға мәңгі өмірге жол берер.

Жан шыққанда кеудеден соңында із, шаң қалар,

Денең жерге көміліп, кеңістікте жан қалар» (Түрік поэзиясы, 2012: 21, 28) – деп, жырлаған екен.

Кешегі Абайдың «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес, // Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес. // «Мені» мен «менікінің» айрылғанын // «Өлді» деп, ат қойыпты өңкей білмес», «Сөз түзелді, тыңдаушым, сен де түзел», Әлихандардың осы уақытқа дейін айтылған алашшыл ойларды қорытып, сөзге айналдырдық, енді сол сөздерді іске асыру – кейінгі ұрпаққа аманат деуінің түркілік ұлы идеялардың тамыры тарихтың тереңінде жатқанын аңғартса керек.

Адам жанының ішкі сырларына, болмысына үңілген кезіндегі әл-Фарабилердің адамгершілік құндылықтарына негізделген «кемел адам», «ізгі адам» тұжырымдамалары күні бүгінге дейін жалғасып, толығып, «толық адам» (Абай) іліміне айналып, адамтанудың, дұрыс өмір сүрудің сара бағытына айналған. Ғұламалар адам болмысының тән мен жаннан тұратынын анықтап, адамгершілік қасиеттермен суғарылған, ізгі істерге бағыттайтын ақылмен өмір сүрудің бірден-бір тура жол екенін көрсетіп берді.

«Адамды не бақытты етеді?» деген сауалдың жауабы әл-Фарабидің пікірінше – адамның бойындағы ең жақсы ізгі қасиет адамшылық; «адам бақытқа жету үшін шын бақыт туралы білімге ие болып, осы білімге сәйкес іс-әрекет жасауы тиіс»; «адамның бойында адамгершілік қасиеттері болмаса, терең біліміне қарамастан, ол шын бақытқа жете алмайды»; «Адам ізгі қасиеттер арқылы ғана бақытқа жете алады»; «адам ізгі істерді аңда-санда, кездейсоқ емес, өз еркімен және үнемі жасауы тиіс» (Әл-Фараби..., 2014: 33, 179); «Қайырымдылық адамдар жанынан берік орын алғанда, не адамдар ұстамды болғанда, қалаларда теріс қылықтар жойылады» (Әбу-Насыр әл-Фараби, 2009: 516).

Адамның адам болып, адамша өмір сүріп, бақытқа қол жеткізуі түркі әлемінен имандылықты ту етіп көтеріп шыққан ойшыл ұлы ақын Қожа Ахмет Иасауиді де көп толғандырған. Жастай шешесінен, әкесінен айрылып, өмірдің қиындығын көп көріп, қатал мектебінен өткен Қожа Ахмет өмір, өмірдің мәні мен мақсаты жайлы көп толғанған. Иассауидың дүниетанымында адам қалай өмір сүрерін біле алмай, адасуымен өтетін бес күн жалған – баянсыз.

«Өтті ғұмырым, шариғатқа жете алмадым,

Шариғатсыз тарихатқа өте алмадым.

Хахихатсыз мағрипатқа бата алмадым,

Жолы қатты пірсіз қалай өтер достар» (Қожа Ахмет Иасауи, 1998: 291);

«Уа, жаратқан! Хақ есігін аш алыстан,
Мен бір жемтік, жеді нәпсім – аш арыстан.
Күнәм шексіз, бақытсыздық батпағынан
Шығара гөр, мен бейбақты қасарысқан.

Дүние – нәпсі, соны іздеген соры қалың
Иттей болдым, сүйек тастар жолыма кім?
Қара басты! – Хақ жолынан мен адастым,
Қайда барам, ей, достарым, не қыламын?

Нәпсі, шайтан жүргізеді жарлық маған,
Бір пенде жоқ соған құл боп шалдықпаған.
Пендең сорлы – танымаған оң мен солды,
Уа, дариға, қасіреттен қаңғып барам» – деп, мұңын шағады.

Тағы бірде:
«Опасыз фәни – бұл жалған
Жұтады жуан-жұқаны.
Малыңа сенбе құлданған,
Қурайдың ол бір бұтағы» – дей келіп:
«Шүбәсіз білің бұ дүние,
барша халықтан өтеді,
Иланбағын малыңа,
бір күн қолдан кетеді.
Ата-ана, қарындас, қайда кетті пікір қыл,
Төрт аяқты ағаш ат, бір күн саған жетеді.
Дүние үшін қам жеме,
Хақтан өзгені деме,
Кісі малын жеме,
Сират үсті ұстайды.
Әйел, бауыр, қарындас,
ешкім болмайды жолдас,
Батыл бол ғаріп жас,
өмірің желдей өтеді.
Құл Қожа Ахмет тағат қыл,
өмірің білмеймін неше жыл,
Әсілің білсең, гүл суы,
және гүлге жетеді» – деп, толғанады (Ежелгі..., 2020: 309).

Өзгермелі өмір – қашан да опасыз. Қанша мықты болсаң да, қайда барсаң да – «Қорқыттың көрі». Он үшінші ғасырдың ортасы мен он төртінші ғасырдың басында Анадолыда өмір сүрген, исламның сопылық бағытын ұстанған түріктің атақты ақыны Жүніс Еміренің

«Байлар қайда бұрынғы,
Байлығына сыйынған?
Оларға да бүгінгі
Бейіттен жер бұйырған.

Ханзадалар қайда асты,
Хан сарайға сыймаған?
Көрге олар да жайғасты,

Құм төсегін жимаған.
Қай жақта жүр шашырап,
Сұлу қыздар - асыл жан?
Олардың да топырақ
Айдай жүзін жасырған.

Кішік пенен ұлығым,
Теңеседі көмген соң.
Бегі қайсы, құлы кім,
Маңызы жоқ өлген соң» – деп жырлауында өмірдің ащы шындығы көркем көрініс тапқан (Түрік поэзиясы, 2012: 30-31).

Он төртінші ғасырда жасаған Қайғысыз Абдал өмірді кім көрінген келіп-кетіп жататын шаһарға, базарға теңепті:

«Бұл дүниенің мысалы
Үлкен шаһар секілді.
Еншіңе тиген өмірің
Тез тарқар базар секілді.

Шаһарға әркім келеді,
Жазғанын сонда көреді.
Кері қайтып кетеді,
Келмес сапар секілді» (Түрік поэзиясы, 2012: 37).

Иассауиден үш жүз жылдай кейін жасаған өзбектің атақты ақыны Әлішер Науайы «Жалғанда пенде бар ма жаны мұңсыз

Отырып қалды пірімтағы үнсіз...

Дедім мен «Азабымды кім түсінер,

Ойласам, көңіліме мұң түсірер»...

«Уа, сахи, толтыра құй, кепті қаным,

Қаңсыған көкірегім төкті жалын» (Науайы, 1948);

«Өмірі кісі көрмесе дәуренінің опасын,

Өмір емес, ол - ойран! Өмір деп, несін айтасын.

Ол бір жанның жапасы баяны жоқ болмақ таң,

Көрмеген күнді жарқанат, мәңгілік түнде жатасың» (Науайы, 1948: 25);

«Қайғысы көп барша пәнде –

Бұл дүниеден опа көрмес,

Бұл бір пәни толған шерге,

Дертін жаяр опа бермес...

Науаидың бұл дүниеден,

Үміті жоқ көңілге алған.

Не опа бар бұл ғаламда,

Не береді дүние жалған?» – деп, ел-жұртымен мұңдасады.

Науаиден алты ғасыр кейін өмір сүрген түркімен Мақтымқұлы да өмірден тартқан жан азабын «Болды» деген өлеңінде төмендегіше жырлапты:

«Көңіл аулап, опасыз жар сүйіппін,

Тайды серттен, өзегіме дерт толды.

Тартты азабын жаным жапа күйіктің,

Екі көзім қарай – қарай төрт болды.

Аңдадым, абайсызда шатылдым,

Қайран ойды тұңғыыққа батырдым.

Жақсылыққа түс қыл алла, тапсырдым...
Өз ойым өз ішімді жеп құрт болды.
Мақтымқұлы, жүрегінде жара бар...»;
«Баянсыз мынау дүние
Заманымды тар қылды.
Ақыры жетіп түбіме
Шаттығымды зар қылды.
Пырағы, доғар сөзінді,
Қинама текке өзіңді!..
Тыныштық елден безінді
Шақшадай басты шар қылды» (Мақтымқұлы, 2014: 66).

Өмірдің өктемдігін мойындағанымен де өршіл ақын тағы бірде буырқанып, шамырқанып, шарт кетіп, ақындық мінез таныта отырып, тәубесіне келгендей, сабасына түскендей де болады:

«Асқар таулар биікпін деп, бәлсінбе,
Төмпешікпен сен де теп-тең боларсың.
Асау дария, айбат шекпе әлсізге,
Күнің жетсе, сен де тепсең боларсың.

Асыр салған тағылары таулардың,
Алыс емес, сені түгел аулар күн.
Ніл дарияның дарқандығын даулар кім,
Есең кетсе, сен де кешем боларсың.

Бұл жалғаннан жарлымын деп, түңілме,
Бағың жанар күндердің бір күнінде.
Үкім айтып, үбір менен шүбірге,
Көкжал сынды сен де өктем боларсың.

Дүниеде не бар сүйген жарға тең,
Ахиретке бірге әкеткен бар ма екен?
Имансызға қайдадағы тар мекен,
Иман болса, сен де кеп-кең боларсың.

Жақсылардан жырақ кетпе, мұңайма,
Адам түгіл, аласарар құдай да.
Көңіліңді баурар болса мың айла –
Мұратыңды бастан тепкен боларсың.

Лұқпанша дертке дауа тапсаң да,
Сүлейменше жынын жаудың қақсаң да,
Ескендірше жердің жүзін шапсаң да,
Бәрібір сен жермен жексен боларсың.

Мақтымқұлы, көзіңді сал маңайға,
Орныңды тап, оң-солыңды абайла.
Тәлім алып, тәлім беріп талайға

Сөйлей-сөйлей сен де шешен боларсың» (Мақтымқұлы, 2014: 141-142). Жақсы аударылған өлең жаттығын білдірмей, қазақ тілінде жазылған төл туындыдай құлпырып тұр.

«Бұл дүние бекерсің
Бір күні өтіп кетерсің.
Опасы жоқ дүниенің
Түбіне кім жетерсің.
Келеріңде дүние,
Толықсып шыққан айдайсың.
Кетеріңде дүние

Су жүрмеген сайдайсың» (Тоқтағұл, 2015: 21) – деп, Алатауды жырға бөлеп, термелетіп жүрген қырғыз Тоқтағұл көрепасты отаршылдардан көріп:

«Ой дүние жалғаны...
Қайтып шығар көңілден,
Ғаріп болған жұртымның
Боздап жылап қалғаны.
Қайғылы қара бір күнді
Құзғындар басқа салғаны.
Қу дүние, жалғансың,
Бұқараны боздатып,
Қайғыны басқа салғансың.
Жазығы жоқ адамды

Күн көрсетпей айдайсың» – деп, Алатаудан Сібірге айдалып бара жатқанда, өмірдің опасыздығынан көрген әділетсіздіктерді жырға қосады (Тоқтағұл, 2015: 45).

Ал сонау қазақ даласында он жетінші ғасырда өмір сүрген Мөңке би күннен күнге құлдырап бара жатқан заманның сұрқынан шошып:

«Азарсың, жұртым, азарсың,
Азарыңның белгісі:
Құрамалы, қорғанды үйің болады,
Айнымалы, төкпелі биің болады.
Халыққа бір тиын пайдасы жоқ
Ай сайын бас қосқан жиын болады.
Ішіне шынтақ айналмайтын
Ежірей деген ұлың болады.
Ақыл айтсаң ауырып қалатын
Бедірей деген қызың болады.
Алдыңнан кес-кестеп өтетін
Кекірей деген келінің болады.
Ішкенің сары су болады,
Берсең итің ішпейді,
Бірақ адам оған құмар болады.
Қиналғанда шапағаты жоқ жақының болады.
Ит пен мысықтай ырылдасқан,
Еркек пен қатының болады...
Жас баладан биің болар,
Жас балшықтан үйің болар,
Ат жақсысы арбада болар,
Жігіт жақсысы саудада болар.
Көлдің суы бітіп, табаны қалар,
Аттың жүйрігі кетіп, шабаны қалар.
Жақсының атағы кетіп, азабы қалар,
Әулиенің аруағы кетіп, мазары қалар.
Сөздің маңызы кетіп, самалы қалар,

Сөйтіп, ақылы жоқ, санасыздың заманы болар» – деп, күңіреніп, алдағы өмірге болжам жасап. шырылдаған шындықты айтуға мәжбүр болса, одан үш ғасырдай кейін жасаған дала данышпаны Абай:

«Ішім өлген, сыртым сау,
Көрінгенге деймін-ау:
Бүгінгі дос – ертең жау,
Мен не қылдым, япырмау?!» (Құнанбаев, 1977: 104);
«Қор болды жаным,
Сенсіз де менің күнім,
Бек бітті халім,
Тағдырдан келген зұлым,
Тағдыр етсе алла,

Не көрмейді пәндә?» – деп, өмірдегі әділетсіздіктерді көп көргендіктен іште пайда болған ащы запыранын сыртқа шығарып, сырын ашқандай, мұңдасқандай болады (Құнанбаев, 1977: 130).

Өмірдің ащы-тұщысын көп татқан, надандықпен алысып, әбден шаршаған, одан шығар жолды шарқ ұрып іздеген Иассауи көңіліне жұбанышты ислам дінінен тауып, имандылықтың жолына ерте түседі:

«Наданмен өткен өмірің тозақ болар,
Надан барса, тозақ одан қашар.
Наданмен тозаққа қарай қылма сапар,
Надандардың ортасында суық шалғандай болдым мен-ә.

Надан хәлін менен сұрама, көңілім қапа,
Хақтан қорқып, қайғы тұтсам, күлер «қақа».
Араны ашық, нәпсі ұлық, мысалы лақа,
Надандардан қорқып саған келдім мен-ә.

Жер астына қашып кірдім надандардан,
Қолым жайып дұға тілеймін жомарттардан.
Ғаріп жаным мың садаға даналардан,
Дана таппай жер астына кірдім мен-ә!»;

«Бес жасымда шариғатты зоуде білдім,
Дін жақтан да ораза ұстап, сәуле міндім.
Күндіз-түн зікір сарнап, тәубе қылдым,
Сондықтан алпыс үште кірдім жерге» (Иассауи, 2009: 32).

Қазақтың ұлы ақыны Абай да өзіне дейінгі Шығыс ақындарының шығармашылық жолымен жақсы таныс болған; соларды өзіне үлгі тұтқан. «Ол түпнұсқа арқылы (ішінара шағатай тіліндегі аудармасы арқылы) араб-иранның бүкіл батырлық-діни эпосын, шығыстың Фирддоуси, Низами, Сағди, Хафиз, Науаи, Физули сияқты классиктерін білді. Жас шағында ол қазақ өлеңіне «ғаруз» өлшемін тұңғыш рет енгізіп және сол классиктердің ақындық лексикасынан алынған көптеген араб-парсы сөздерін енгізіп, әлгі ақындарға өзі де еліктеген еді» (Әуезов, 2008: 107). Алғашқы өлеңдерінің бірінде ол:

«Физули, Шәмси, Сәйхали,
Науаи, Сағди, Фирдауси,
Хожа Хафиз – бу һәммәси

Медет бер я шағири фәрияд», – деп, өзіне дейінгі түркі әлемінің рухани жұлдыздарнан медет сұраған, сыйынған.

Бұл турасында «Абайтанудың» білгірі М. Әуезов «Шығыс ақындарының

шығармаларында үлкен орын алған үлгі – сопылық... Абай жас кезінде жазған «Әліпби» өлеңінде әріптерді алып отырып, өлең түрімен ойнатады. Жалпы өлеңнің мазмұны аспан тілегі емес, жер тілегі... Құрылысы, стилі жағынан, «Иузи раушаннан» басқа... «Әліпби» мен «Иузи раушан» өлеңінің айырмашылығы «Иузи раушанда» жер үстінде көретін махаббат емес, сопылық сарында жазылған» – деп, жазады (Әуезов, 2008: 107).

Ал Абайдың өзі болса, бірінші қара сөзінің өзінде-ақ «Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған софылық?» – деп, жазыпты. Бұл жердегі «Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды» деген тіркестерге қарап, мәселенің мәніне тереңірек үңіліп, байқамаса, ақын сопылыққа да, дінге де қарсылық білдіріп, «жоқ» деп, отыр ғой деп, ойлап қалуы да мүмкін. Шындығында ақын софылықты ұстанып, дін бағуға мүмкіндік жоқ, «оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған софылық?» (Құнанбаев, 1977: 128) – деп, реніш білдірген.

Бүкіл ғұмырын абайтануға арнап, осы тақырыпқа он томдық зерттеулер жазған М. Мырзахметов Абай мұрасындағы сопылық сарын туралы «Абайдың суфизиге қарым-қатынасын, тіпті оның дүниетанымымен де ортақтасатын жақтары барлығын Абайда өзекті желідей тартылатын камили инсани, яки толық адам, немесе инсанияттың кәмәлаттығы мен бенделіктің кәмәлаттығы жайлы ой толғаныстары да айғақтап жатады» (Мырзахметов, 2020: 480).

«Сұм өмір абақты ғой, саналыға» (Мағжан). Арада талай ғасырлар өткенде, тура осындай күйді қазақтың ұшы-қиыры жоқ кең даласында «күндей күркіреп», ғұмыр кешіп жатқан дала данышпаны Абай да басынан кешіреді:

«Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда?...
Сеніскен досым да жоқ, асығым да,
Ақыры өлең қылдым жасыдым да»;

«Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,
Ашуың ашыған - у, ойың - кермек.
Мұңдасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық,

Кім көңілді көтеріп, болады ермек?» (Құнанбаев, 1977: 44) – деп, күніренген ақын бірінші қарасөзінде «Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да, ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгеніңді кімге үйретерсің; білмегеніңді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұңдасып, шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі бір тез қартайтатұғын күйік... Ақыры ойладым; осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кім де кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, иә, оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де , ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ» деп, енді көңілге түйген ойларын қағазға түсіре беретін ойын айтады. Иассауидың хикметтері, Абайдың қарасөздері өмірге осылайша келген (Құнанбаев, 1977: 127-128).

Иассауи бұл жолға оңай түсе салмаған. Адамның өмірдегі тура жолын іздеген ол:

«Көңілім қара, қудай ақ сақал-мұртым,
Кең ием, кейін серіп, қаһар бұлтын.
Күйетін күнәм үшін тақалды күн,
Күллі періштеге күнәм паш болды, достар.

Пір шарап тамшысына масаңданып,
Түн қаттым, жол таба алмай, бас айналып.
Жақсылық Шүкір алла жасай қалып,

Құс көңілім әнін көкте салды, достар» (Иассауи, 2009: 32).

«Қай күні қасіретіңді жұтпадым мен,

Көз жасым елу бірде құмға сіңді,

Көп қорқып күнәлардан дірілдедім,

Жүректі алпыс үште дүрсілдетті» (Иассауи, 2009: 32) – деп, бұл бағытқа қалай түскенін де жасырмай, ашық жырға қосқан.

Пайғамбар жасы 63-інде қылуатке түскен ол бүкіл ғұмырын адам қайткенде, қалыпты өмір сүреді, бақытқа қол жеткізеді, бәле-бәтерден, жамандықтардан аулақ жүре алады деген секілді мәңгілік сауалдарға жауап іздеп, оны ислам дінінің сопылық бағытынан тауып, ойға түйгендерін жырға айналдырып, нәтижесінде «Диуани хикмет» өмірге келді.

«Диуани хикмет» бастан-аяқ исламдық имандылыққа негізделген адамгершілік ережелерін насихаттаған, ақыл, өсиет айтқан өлең-жырлардан тұрады. Абайдың қара сөздері секілді Иасауи әр өлеңіне тақырып қоймай, реттік санмен «1-ші хикмет», 2-ші хикмет» үлгісінде беріп отырған.

Сопылық поэзияның өзегін жер бетіндегі тіршіліктің иесі жаратқанды – Алланы мойындауға, оны сүйеге шақырған өлең-жырлар құрайды. Он бірінші ғасырда өмір сүрген Жүніс Еміре:

«Күллі әлемге жайлы нұрын таратқан,

Жаннан артық сүйем сені Жаратқан!...

Дүниеде барсың Ием, сеземін,

Бір өзіңе зәру боп тұр өзегім...

Қай пендеге түссе Алланың назары,

Көгінде оның Бақ жұлдызы жанады...

Асыл дінді мансұқтаудан тыйылам,

Бір Аллаға шексіз сенем, сыйынам!» (Түрік поэзиясы, 2012: 29-30) – деп, өзінің жаратқанды барынша сүйетіндігін, өйткені, кім де кім Алланың алдында адал болып, оны шексіз сүйсе, сол адам оның назарына ілігіп, басына бақ құсы қонып, бақытты болады деген түйінді ойларын жыр жолдарына айналдырған екен.

«Алланы таныған – өзін де табады», «Алланың ақ жолынан өзге жолда қайран жоқ», «Бір алладан басқа жәрдемші жоқ» деген секілді ойларға тоқтаған Қожа Ахмет Иассауи да бір Аллаға деген қалтқысыз махаббаттың адамдардың арасындағы шынайы сүйіспеншілікке, ғашықтыққа ұласуын қалайды, сонда ғана барып, адамдардың адам болып қалып, қалыпты өмір сүре алатындығына кәміл сенеді. Іштен басқа пейілде болып, сөзі сылдырағандар екіжүзділікке, опасыздыққа ұрынады. Мұндай адамдардың екіжүзділігі, надандығы, алдамшылығы өмірде не бір келеңсіздіктерге ұрындырады деген негізгі ойын ұсынады. Ол адамды бақытқа жеткізер ізгі қасиеттер, адамгершілік жаратқан Алланы мойындаудан басталады деп, ең алдымен, жамағатты жаратқанға ғашық бола сүйеге шақырады:

«Сүйсең – хақты сүй»;

«Нағыз махаббат қысқа ғұмырыңды ұзартады»;

«Құштарлықтың бейнетіне де төзу керек»;

«Тақуа болма, тентек болма – ғашық бол»;

«Алланың ақ жолынан өзге жолда қайран жоқ»;

«Ғашық болсаң – таза бол»;

«Ғашықтық – ұлық базар»;

«Шын ғашықты көрсең қуан»;

«Аллаға аусын ғашықтың ырқы барлық»;

«Шынайы ынтызарлық – ғашықтың бақыты»;

«Ғашықтық жол – ауыр жол»;

«Ғашықтық жол – ауыр жол»;

«Ғашық бол, қалтқысыз адал ғашық бол»;
«Дүниеге құл болма»;
«Ғашықтық – дүниедегі ең қиын түйін»;
«Шын сүйіспеншіліктің не екенін білмеген жан жолда қалады»;
«Махаббат дәмін татпаған, жар сүйіп, қызығын көрмеген, үйін ойлап дүние таппаған, ойсыз-қамсыз шайтандыққа бой алдырғаннан иман қашады»;
«Ғашық болмай, танып болмас Алла сені,
Не қылсаң да ғашық қылғын, пәруәрдігәр.
Ғашық дертін көтердім, дәрменім жоқ,
Ғашық жолда жан бергеннің арманы жоқ» (Иассауи, 2009: 32).
Ақын 10-шы хикметінде:
«Басынан әркімнің жалған өтер,
Баянсыз – жатпай жиған мал да бекер.
Қарындас, ата-анаң қайда кетті?
Ағаш ат әлі-ақ бір күн саған жетер» – дей келіп:
«Хақты сүй, пендешілік қамын жеме,
Кісінің, қыл көпір тұр, малын жеме.
Қарындас, қатын-бала кімнен қалмас,
Қожа Ахмет, сынды, сорлы, сағың неге?!

Белгісіз қалды енді қанша ғұмырың,
Берік бол, жалғыз Хақты барым де де.
Адамның асыл тегі су мен құл ғой,
Құл болмақ қайта айналып жалын дене» (Иассауи, 2009: 32) – дей келіп, енді бұлай жүре беруге жарамайды, өмір өткінші, дегендей, ойлануға шақырады.

Қорытынды

Ақынның бұл жердегі «Хақты сүй», «жалғыз Хақ» деп отырғаны жаратқан, құдай, алла мағынасында екендігі түсінікті болса керек. «Ақынның халықты имандылыққа, адамшылыққа, қайырымдылыққа, қанағатшылдыққа, адал еңбекке, бауырмалдыққа шақырған, тойымсыздық, дүниеқорлық, арамдық, зұлымдық атаулыны әшкерелеген сөздері қазіргі заман адамдарына да тікелей арналып тұрғандай» (Бердібай, 2018: 197).

Иассауидың жырлауында адамдардың тура жолға түсуі Алланы сүюден, оған барынша ғашық болудан басталады. Ал Алланың жолы адамдарды өзін өзі танып, өмірді, оның мәні мен маңызын түсініп, өмірдегі өз орнын тауып, имандылықпен тіршілік жасауына қол жеткізеді. Сонда ғана ол адамның жүрегінде тыныштық орнап, отбасында, қоғамда бірлік, береке салтанат құрып, бақытқа қол жеткізе алады. Бұл жерде адамның бүкіл тағдыры оның саналылығына, имандылығына тікелей байланысты екендігі анық көрініп тұр.

Осы сияқты себептерден Қ.А. Иассауи поэзиясының негізгі өзегі – Алланы сүюге арналғандығы, бұл тақырыпты барынша шегіне жеткізе жырлағаны. Ақын поэзиясының басты ерекшелігі де, оның даңқын шығарып, тұтас бір діни-философиялық, әдеби ағымның басты тұлғасына айналуы да имандылықты ту етіп, асқақтата жырлауында, Алланы сүйе білу әрбір адамның өміріндегі ең шешуші мәселе екендігіне барынша назар аудара білуінде жатса керек.

Әдебиеттер тізімі

Абай. (1995). Энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясы.

Әл-Фараби және қазіргі заман. (2014). Алматы: Қазақ университеті.

- Әуезов, М. (2004). *Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 15-том*. Алматы: Жібек жолы.
- Әуезов, М. (2008). *Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 31-том*. Алматы: Жібек жолы.
- Баласағұн, Ж. (1986). *Құтты білік* (Ауд. А. Егеубаев). Алматы: Жазушы.
- Бердібай, Р. (2018). *Түбі бір түрікпіз: Он томдық шығармалар жинағы. 4-том*. Алматы: Дәуір.
- Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы. (2019). 1-том. Алматы.
- Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы. (2020). 2-том. Алматы.
- Иасауи, Қ.А. (2016). *Диуани хикмет* (Хикмет жинағы). Астана: Ғылым.
- Иассауи, А. (2009). *Диуани хикмет: Даналық кітабы*. Алматы.
- Көпрүлү, Ф. (2017). *Түркі әдебиетінде алғашқы сопы ақындар*. Түркістан.
- Қайқауыс. (1992). *Қабуснама*. Алматы: Балауса.
- Қорқыт ата. (1999). *Энциклопедиялық жинақ*. Алматы: Қазақ энциклопедиясы.
- Құнанбаев, А. (1977). *Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-том*. Алматы: Ғылым.
- Құнанбаев, А. (1977). *Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 2-том*. Алматы: Ғылым.
- Мақтымқұлы, П. (2014). *Таңдамалы өлеңдері*. Ашхабад: Ылым.
- Мырзахметов, М. (2020). *Абайдың шығыстық әлемі*. Халықаралық Түркі академиясы.
- Мырзахметұлы, М. (2015). *Мұхтар Әуезов – абайтанушы ғұлама*. Астана: Ғылым.
- Науаи, А. (1948). *Таңдамалы шығармалары*. Алматы.
- Науайы, Ә. (ж.ж.). *Ескендір қорғаны. Ғазалдар*. Астана: Аударма.
- Сауранбаев, Н. (1970). *Диуани хикмет туралы бір-екі сөз. Қазақ әдебиеті*.
- Тоқтағұл. (2015). *Таңдамалы шығармалары*. Астана: Ғылым.

References

- Abai. (1995). Encyclopedia. Almaty: Kazakh Encyclopedia.
- Al-Farabi and the Modern Era. (2014). Almaty: Kazakh University.
- Anthology of Ancient Literature. (2019). Vol. 1. Almaty.
- Anthology of Ancient Literature. (2020). Vol. 2. Almaty.
- Aueзов, M. (2004). *Complete Collection in Fifty Volumes. Vol. 15*. Almaty: Zhibek Zholy.
- Aueзов, M. (2008). *Complete Collection in Fifty Volumes. Vol. 31*. Almaty: Zhibek Zholy.
- Balasaguni, Y. (1986). *Kutadgu Bilig* (Translated from Old Turkic by A. Egeubaev, with a preface and commentary). Almaty: Zhazushy.
- Berdibai, R. (2018). *We Are One Turkic People. Collected Works in Ten Volumes. Vol. 4*. Almaty: Dauir.
- Kaykavus. (1992). *Qabusnama*. Almaty: Balausa.
- Köprülü, F. (2017). *The First Sufi Poets in Turkic Literature*. Turkistan.
- Korkyt Ata. (1999). Encyclopedic Collection. Almaty: Kazakh Encyclopedia.
- Magtymguly, P. (2014). *Selected Poems*. Ashgabat: Ylym.
- Myrzakhmetov, M. (2020). *Abai's Eastern World*. International Turkic Academy.
- Myrzakhmetuly, M. (2015). *Mukhtar Aueзов – A Scholar of Abai Studies*. Astana: Gylym.
- Navoi, A. (n.n.) *Iskander's Fortress. Ghazals*. Astana: Audarma.
- Navoi, A. (1948). *Selected Works*. Almaty.
- Qunanbaiuly, A. (1977). *Complete Works in Two Volumes. Vol. 1*. Almaty: Gylym.
- Qunanbaiuly, A.. (1977). *Complete Works in Two Volumes. Vol. 2*. Almaty: Gylym.
- Sauranbaev, N. (1970). "A Few Words About Diwani Hikmet." *Kazakh Literature*.
- Toktagul. (2015). *Selected Works*. Astana: Gylym.

Yasawi, A. (2009). *Diwani Hikmet: The Book of Wisdom*. Almaty.

Yasawi, K.A. (2016). *Diwani Hikmet (Collection of Hikmets)*. Astana: Gylym.

Danday Yskakuly

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The Turkic Worldview in Abai's Poetry

Abstract. This paper examines how the Turkic worldview and philosophical ideas expressed in the Orkhon inscriptions of Kültegin, the *Avesta*, the *Qabusnama*, and the works of Mönke Bi, Khoja Ahmed Yasawi, Yusuf Balasaguni, Yunus Emre, Alisher Navoi, Magtymguly, among others, continued in the 19th century with renewed vigor as a unified Turkicist movement through the legacy of Abai.

In the spiritual firmament of the Turkic world, Abai's name shines brightly alongside such eminent representatives of Eastern civilization as Al-Farabi, Yasawi, Nizami, Fuzuli, Navoi, and Magtymguly. While researching the culture and history of the Near East, Abai became familiar with the works of al-Tabari, Rabghuzi, Rashid al-Din, Babur, Abulghazi Bahadur Khan, and others. He also grasped the foundations of logic and Islamic law as interpreted by Eastern religious scholars. Abai was well-versed not only in the ancient cultural heritage of the Near East but also in its contemporary intellectual life. He was also familiar with the works of the first Tatar enlighteners.

Keywords: Abai's poetry, Turkic worldview, Turkic spirituality, Sufi literature, Eastern literature.

Дандай Ыскакулы

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Тюркское мировоззрение в поэзии Абая

Аннотация. В статье рассматривается, как тюркское мировоззрение и философские идеи, отражённые в надписях Культегина, Авесте, Кабуснаме, а также в произведениях Мунке би, Ходжа Ахмета Ясави, Юсуфа Баласагуни, Юнуса Эмира, Алишера Навои, Махтумкули и других, получили новое дыхание и продолжение в XIX веке через творчество Абая, оформившись в цельное течение тюркизма.

В духовном пространстве тюркского мира имя Абая сияет яркой звездой наряду с такими выдающимися представителями восточной цивилизации, как Аль-Фараби, Ясави, Низами, Физули, Навои, Махтумкули. Изучая культуру и историю Ближнего Востока, Абай познакомился с трудами ат-Табари, Рабгузи, Рашид ад-Дина, Бабура, Абулгази Бахадур-хана и других авторов. Он также знал основы логики и мусульманского права в интерпретации восточных богословов. Абай был знаком не только с древним наследием Ближнего Востока, но и с культурой своей эпохи. Кроме того, он изучал труды первых татарских просветителей.

Ключевые слова: поэзия Абая, тюркское мировоззрение, тюркская духовность, суфийская литература, восточная литература.

Автор туралы мәлімет:

Дандай Ысқақұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-8281-8659>

Information about author:

Danday Yskakuly – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-8281-8659>

Сведения об авторе:

Дандай Ысқақұлы – доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-8281-8659>

ҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

Мағрипа Ескеева*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,**Астана қ., Қазақстан**(E-mail: mag61103@inbox.ru)***Абай тіліндегі бинарлық қатынастар**

Аңдатпа. Қазақ халқының ұлы перзенті Абай Құнанбаевтың туған халқы жайлы тұжырымдамалық пайымдаулары мен гуманизмге, жалпыадамзаттық мүддеге бағытталған ғибратты ойлары бүгінгі қазақ әлемінің рухани дамуының өзегіне алынуда. Мақала Абай шығармалары тіліндегі бинарлық қатынастарды сипаттайтын тілдік бірліктерді талдауға бағытталған. Көп қабатты бір концепт бойына жинақталған идеялық таңбалар тізбегі ортақ белгілерге негізделген мәндес ұғымдарды да, аралық ұғымдарды да, антиномиялық ұғымдарды да қамтиды. Әрбір тізбектің полярлық шегі қарама-қарсы мәнен тұйықталады. Философтар диалектиканың дуалистік теориясына орай концепт ұғымын қарама-қайшылықтар бірлігі ретінде тануы да осыдан туындайды. Лингвистика ғылымы бойынша ноосфералық әлемдегі мұндай қарама-қарсылық коннекторлары тілдік әлемде бинарлық жұптар арқылы көрініс табады. Тілдегі бинарлық қатынастарды сипаттайтын тілдік бірліктер диалектикадағы қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресі заңдылығымен ұштасып жатқан лингвофилософиялық құбылыс. Тұтастай алғанда тіл жүйелі құрылым, кешенді ноосфералық құбылыс болғанымен ішкі табиғаты қайшылыққа толы. Адамзат табиғаттың бір бөлшегі саналатындықтан оның тілі де табиғи микрокомпонент, әрі адамзаттың бар болмысын, өзге тіршілік иелерінен ерекшелігін ашатын, адами танымды, сапаны айқындайтын, сондай-ақ белгілі бір тілдік қауымдастықтың немесе этностың ментальдық дара сипатын танытатын көп қырлы категория. Абай тіліндегі бинарлық қатынастар «өмір – өлім», «жан – тән», «бар – жоқ», «жақсы – жаман», «даналық – نادандық» «имандылық – имансыздық», «әке – бала» т.б. оппозицияларды қамтиды. Абай тіліндегі бинарлық қатынастарды сипаттайтын лексемалардың этномәдени мазмұны ұлы ойшылдың күрделі ойлау жүйесі мен дүниетанымдық ерекшеліктерін айқындайды.

Түйін сөздер: Абай Құнанбаев, қазақ тілі, бинарлық қатынастар, қарама-қарсылық коннекторлары, лингвофилософия

DOI: <https://doi.org/10.71078/em5vqh55>

Түсті: 8.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

Этнос тілінің мазмұнында жинақталған күрделі танымдық үдерістерді айқындауда сол қауымнан шыққан, сол қауымның тілінде ойлап, сөйлеп, жазатын ұлы тұлғалардың ой-тұжырымдары мен пайымдаулары, яғни шығармаларының тілі негізге алынатыны белгілі.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының шығармалары үздіксіз даму үдерісінен өтіп келе жатқан қазақ әдеби жазба тілінің жаңа бағытта дамуына серпін берумен қатар қазақ қоғамының төл рухани-мәдени құндылықтарын заманға сай дамытудың, әлемдік өркениетте өз орнын алатын ұрпақ қалыптастырудың бағыт-бағдарын да меңзейді. Абайдың қазақ қауымына тән кемшіліктер жайлы тұжырымдамалық пайымдаулары мен гуманизмге,

жалпыадамзат мүддесіне, қазақ мүддесіне бағытталған тағлымға толы ғибратты сөзі бүгінгі қазақтың рухани дамуының өзегіне алынуда. Абай әлемін тану – қазақтың рухани әлемінің нығаюына, рухани өрлеуіне серпін береді. «Абай туындыларының мазмұны жалпыадамзаттық құндылықтарға толы. Оның қара сөздері – әлем халықтарының ортақ қазынасы. Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі» (Тоқаев, 2024). Абайдың даналығы мен парасаттылығын, күрделі рухани әлемі мен мен көпқабатты дүниетанымын сипаттайтын шығармаларының бүгінгі ұрпаққа да, келер ұрпаққа да берері мол. Сондықтан да Абай шығармаларындағы антиномиялық, яғни қарама-қарсы ұғымдарды сипаттайтын әр деңгейлі – (лексемалық, синтаксистік, контекстік) тілдік репрезентацияның мазмұнын ашу қазақ тіл біліміндегі маңызды мәселелердің бірі. Абайдың қолданысындағы қарама-қарсы ұғымдардың қолданысы қазақ тілінің бейнелі де астарлы табиғатын тереңірек тануға мүмкіндік береді.

Тұтастай алғанда тіл жүйелі құрылым, кешенді ноосфералық құбылыс болғанымен ішкі табиғаты қарама-қарсы ұғымдардан тұрады. Адамзат табиғаттың бір бөлшегі саналатындықтан оның тілі де табиғи микрокомпонент, әрі адамзаттың бар болмысын, өзге тіршілік иелерінен ерекшелігін ашатын, адами танымды, сапаны айқындайтын, сондай-ақ белгілі бір тілдік қауымдастықтың (этностың) дара сипатын танытатын көп қырлы категория. Сол себепті де адам танымындағы символдық нышандар мен одан таралған ұғым, тану нысаны – заттар мен құбылыстар араларындағы көзге көрінбейтін табиғи-семиотикалық-логикалық байланыстар лингвистер тарапынан қызығушылық тудырып, тілді зерттеудің онтологиялық ұстанымдарына ерекше мән беріліп келеді.

Белгілі бір тілдік ортаның «мазмұндық өріс жүйесі арқылы танылатын ментальды болмысы абстрактылы идеялардың матрицасы – таңбаның сан алуан қызметі жинақталған символдық концептілер жүйесіне негізделеді (Колесов, 2004: 11).

Зерттеу әдістемесі

Адам танымы мен өзара изоморфтық реңкке ие заттар, құбылыстар арасындағы тік және көлденең бағыттағы мәңгілік байланысты айқындайтын, сол заттар мен құбылыстар жайлы архаикалық ұғым-түсініктердің жиынтық мәнін құрайтын концепт тұтастай алғанда символдық мән-таңбалардың тоғысу нүктесі болса, концептуалды өрісті бір нүктеде тоғысатын бірнеше символдық мән-таңбалар тізбегінен тұратын сәулелер жүйесі құрайды. Таңбалар белгілейтін идеялардың лингвистикалық сипат алып, саналы адамзаттың дыбыстың тілінің қалыптасуы, сөздің идеялық қыры мен акустикалық бейнесінің байланысы, яғни ішкі тұлға мен сыртқы тұлғаның бір-біріне ықпалы, арақатысы абстрактылы-логикалық модельдер мен нақты лингвистикалық модельдердің сабақтастығы тұрғысынан онтологиялық негізде айқындалады.

Сан қабатты бір концепт бойына жинақталған идеялық таңбалар тізбегі ортақ белгілерге негізделген мәндес ұғымдарды да, аралық ұғымдарды да, антиномиялық ұғымдарды да қамтиды. Әрбір тізбектің полярлық шегі қарама-қарсы мәнмен тұйықталады. Философтар диалектиканың дуалистік теориясына орай концепт ұғымын қарама-қайшылықтар бірлігі ретінде тануы да осындан туындайды. Лингвистикалық ғылым бойынша ноосфералық әлемдегі мұндай қарама-қарсылық коннекторлары тілдік әлемде бинарлық жұптар арқылы көрініс табады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Тілдегі бинарлық қатынас «алғашқы бейтарап ұғымның қарама-қарсы нұсқаларының танылуына байланысты мазмұнның полярлануы нәтижесінде» (Шур, 1974: 46) мағынаның қарама-қарсы бағытқа ыдырауымен қатар жүретін құбылыс. Антиномиялық сипатқа ие бинарлық жұптардың орталық шегіндегі бейтарап ұғым оппозициялық ұғымдармен

тепе-теңдік қатынасты сақтайды. Мәселен, «Адам» микрожүйесі бойынша *ер адам, әйел* тұлғалары тізбектің полярлық шектерін бейнелесе, *адам* орталық шегін көрсетеді. Ал адамды табиғаттың бөлшегі, саналы, сөйлей алатын тіршілік иесі ретінде «Табиғат» микрожүйесінде қарастырсақ, *еркек* ← *тіршілік иесі* → *ұрғашы* үштігі шығады. Бұл тіршілік иелерінің тек жыныстық ерекшелігі жайлы адам санасында танылған идеялық таңбалар жиынтығы, концептің бір түзу бойына орналасқан қарама-қарсы бағыттағы сәулесінің тілдік бейнесі. Тіршілік иелерінің басқа сапалық қасиеттеріне, оларға қатысты басқа да атаулардың қалыптасуы бірнеше тізбектен тұратын қарама-қарсы бағыттағы сан-алуан сәулелер кешеніндегі идеялық таңбалардың лингвистикалық сипат алуына байланысты. Тізбектің полярлық шектері мен бейтарап-орталық шегінің араларында мыңдаған аралық ұғымдар шоғырлануы мүмкін. Сондықтан тілді онтологиялық тұрғыдан зерттеуде тіл жүйесіндегі бинарлық қатынастардың табиғатына ерекше мән беру басты ұстанымдардың бірі болуы қажет.

Адам танымымен, оның ғаламды пайымдауымен қатар жүретін лексика-семантикалық даму» нәтижесінде оппозициялық мазмұн бір негізден тараған сөздерді де, гетерогенді лексемаларды да қамтиды. Түркі тілдері тарихи лексикологиясында түбірлес моносиллабтардың антонимдік сипаты ғылымда белгілі құбылыс, сирек болса да *кел* ↔ *кет*, *ат* ↔ *ал*, *сат* ↔ *сал*, *бас* ↔ *баш*(*ай*), *ұш* ↔ *ұс*(*та*), *ыз*(*ғар*) ↔ *ыс*(*тық*) т.б. сөздердің оппозициялық қырлары, олардың гомогенділігі туралы болжамдар айтылуда. Түбірлес моносиллабтардың оппозициялық жұп түзу мүмкіндігін айқынырақ ажырату үшін жалпытүркілік танымда белгілі, антиномиялық мәні айқын гетерогенді моносиллабтар негізінде көрінетін бинарлық жұптардың табиғатын негізге алу керек.

Абай тіліндегі қарама-қарсылық коннекторларының мазмұндық ауқымы мен қолданыс аясы ұлы ойшылдың дүниетанымының кеңдігі мен тереңдігін, қазақтың мүддесін жалпыадамзаттық мүддемен ұштастыра білген даналығын сипаттайды. Абай ең алдымен қазақтың перзенті, түркі халықтарының өкілі, сондықтан ақын тіліндегі бинарлық жұптардың мазмұндық аясы жалпытүркілік ұғымдардан құрала отырып, жалпыадамзаттық әмбебап ұғымдардың оппозициялық жұптарына ұласады. Ақын тіліндегі антиномиялық ұғымдардың репрезентанттары лексемалық тура мағынадан алшақ болуы да мүмкін.

Абай Құнанбайұлының өлең жолдарында қолданылған *мен*, *менікі* лексемаларының мазмұны аталған есімдіктің тура мағынасынан әлде қайда кең әрі астарлы, оппозициялық мәні бар:

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,

Ол бірақ қайтып келіп, ойнап күлмес.

«Мені» мен «менікінің» айрылғанын

«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес (Өлсе өлер табиғат, адам өлмес) (Абай, 2005).

Ұлы ойшылдың қолданысындағы *мен* – адамның жаны, мәңгілік рух; *менікі* – ет пен сүйектен тұратын адамның тәні, осы өмірдегі адами тұрпаты, жалған дүниедегі уақытша форма немесе табиғат. «Менікі» адам қайтыс болғаннан кейін топыраққа айналып, жерде қалады, ал «мен» басқа күйге еніп мәңгі жасайды. «Адам өлмейді, оның жаны тәнінен бөлініп, болмысы рухқа айналады» (Есім, 2012:134). Демек, Абайдың «мені» мен «менікісі» жалпыадамзаттық *Жан* ↔ *Тән* бинарлық жұбының мазмұндық аясына кіреді, белгілі бір дәрежеде көне түркілік *Көк* ↔ *Жер*, *Өмір* ↔ *Өлім*, *Мәңгілік* ↔ *Жалғандық* оппозицияларымен ұштасады. Есте ұстайтын мәселе, Абай бұл өлеңінде жалпы адамдар жайлы емес, ақыл-парасаты жоғары, ел-жұртқа қадірлі адамдар туралы айтады:

Өлді деуге сыйа ма, ойлаңдаршы,

Өлмейтұғын артына сөз қалдырған? (Өлсе өлер табиғат, адам өлмес) (Абай, 2005:102).

Көне түркі мұралары тілінде де бинарлық символдардың жіктелісі айқынаңғарылады. И.В.Стеблева көне түркі ескерткіштері мәтініндегі бинарлық оппозициялар әртарапты

(универсалды) болып келетініне мән бере отырып, түркілер дүниетанымындағы оппозициялық символдар өз бастауын ежелгі кезеңдерден алатынын көрсетеді: «...одновременно с этим обнаруживается сумма конкретных классификаторов, часть которых также является универсальной. ...следы бинарной символической классификации в рунических текстах позволяют сделать вывод, что она, повидимому унаследовано от более древних времен» (Стеблева, 1972: 214).

Түркілер тіліндегі жоғарғы әлем мен төменгі әлемнің қарама-қарсылық сипаты тік сызық бойынша *Көк – Жер* бинарлы жұбы арқылы сипатталады. Көне түркі тіліндегі *көк* «аспан» сөзінің бинарлық жұбы *жер-су* қос сөзінің басты символдық атрибуттары: жоғарғы әлемдегі алып кеңістік *Көкке* қарама-қарсы төменгі әлем; адамзаттың – атамекені, яғни жалғандық; тіршілік иелері мен өсімдік әлемінің өсіп-өркендеуіне жағдай жасаушы; тіршілік иелерінің материалдық тұлғасын өмірге әкелуші, яғни аналық негізбен байланыстылығы. «Көне түркілер дүниетанымы бойынша *көк-жер* бинарлы жұбының ерекше мәндерінің бірі мәңгілік – жалғандық идеясы *иш* ↔ *дон* «ұш – қон» іс-әрекеттік оппозициясы арқылы нақтыланып, *tirlig* ↔ *ölüg* «өмір (тірлік) – өлім (өлік)» жұбымен тиянақталады» (Ескеева, 2011:168). Адам баласы дүниеге келгенде жаны *Көктегі* тәңірден беріліп, тәні *Жерде* пайда болады, қайтыс болғанда жаны *мәңгілік* мекен *көкке* қайта ұшып, тәні адамзаттың уақытша мекені, *жалған* дүние – *жерде (көрде)* мәңгілікке *қонақтап*, сіңіп кетеді деген діни-мифологиялық дүниетанымын көне түркі ескерткіштері тіліндегі бинарлық оппозициялардың семантикалық қырлары арқылы дәл анықтауға болады.

Абайдың өмір мен өлім жайлы тұжырым пайымдаулары жалпы түркілік дүниетаным мен ислами мәдениеттің сабақтастығын сипаттай отырып, жалпы адамзаттық әмбебап пайымдаулармен ұштасады. Абай тілінде *өлім* – адамды қорлықтан, бұл дүниенің азабынан құтқарады; *өмір* – өткінші:

Өлім барда қорлық жоқ.

Өмір, дүние дегенің

Ағып жатқан су екен.

Жақсы-жаман көргенің

Ойлай берсең у екен (Не іздейсің, көңілім, не іздейсің) (Абай, 2005:15).

Нәтижелер мен талқылаулар

Абай шығармалары тіліндегі мазмұны терең әрі ауқымды бинарлық жұптардың бірі – *Жақсы (адам) ↔ Жаман(адам)*, *Жақсылық ↔ Жамандық* оппозициялары. Абай танымы бойынша жақсылық та, жамандық та адамның өзінен: Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады... Жаманшылыққа бірелігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады. Үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі тәуір жігіт түгіл, әуелі адам ба өзі... (Он төртінші сөз) (Абай, 2005:58); білсем деп ұмтылмау, ақыл-парасаты мол, білімді немесе көргені көп, айтары бар адамдарды тыңдағысы келмеу де жамандықтың белгісі: Жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар болады. Көнбек түгілі қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл, жиреніп үйден қуып шығады (Он жетінші сөз) (Абай, 2005:65); сол сияқты жұмысы жоқтық пен талапсыздық адамды жамандыққа жетелейтін қасиеттер: Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғынының бір себебі – жұмысының жоқтығы. Егер егін салса, я саудаға салынса, қолы тиер ме еді (Қырық екінші сөз); Адам баласының ең жаманы – талапсыз... (Қырық төртінші сөз) (Абай, 2005:69). Ұлы ойшыл жақсы адамның басты атрибуты ретінде адамшылықты, кісілікті қояды, ал адамшылықтың негізі махаббатта: Адамшылықтың алды – махаббат, ғаделет, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол – жаратқан Тәңірінің ісі (Қырық бесінші сөз) (Абай, 2005: 24).

Абай Құнанбайұлы *Жақсы адам ↔ Жаман адам* оппозициясын адам тәнінің табиғи қажеттіліктері мен адам жанының, яки саналы адамның рухани қажеттіліктерін қарама-қарсы қою арқылы да түсіндіреді: Жас баладан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар – тәннің құмары. ...Біреуі білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді Мұның бәрі – жан құмары... Қайта бала күнімізде жақсы екенбіз. Білсек те, білмесек те, білсек екен деген адамның баласы екенбіз (Абай. Жетінші қара сөз). Абай тіліндегі мұндай мысалдар *Жан құмары ↔ Тән құмары* оппозициясы арқылы *Жақсы адам ↔ Жаман адам* бинарлық жұбының мазмұндық аясына кіреді.

Жалпы түркі тілдерінің деректері негізінде *Жақсы → Жаман* бинарлық жұбының негізгі лексикалық бірлігі *жақсы, жаман* антиномиялық лексикасының этимологиялық бастауы бір архитұлғадан таралуы мүмкін: **žaq ↔ *žat: жақсы ↔ жаман; *žaq: жат → žat ↔ жақын*. Ескерткіштер тілінде *jayūt-* «приближаться» (Батманова, 1971:42). *jakilig* «сторонник», *jan* «возвращаться» (Батманова, 1971: 43) лексемалары қолданылады. *jayūt, jakilig* сөздерінің қазақ тіліндегі нұсқалары *жақын, жақтас* сөздерінің негізі *жақ* (оң жақ, сол жақ) моносиллабы. **žaq* тұлғасымен түбірлес *žan* (үйдің жаны, жанында) лексемасы мен көне түркілік *jan-* «возвращаться» сөзі синкретизмдер қатарына жатады, «жақын» мәнін беретін *жуық* сөзі де қолданыста. Демек аталған тұлғалардың бәрінің негізі бір, ортақ семасы «белгілі бір объектінің екінші объектіге жақындауы немесе қасында орналасуы», ортақ түбір **ja/*ža* тұлғасы. **žaq/žan* моносиллабтарының оппозициялық мәні *žat* «бөтен», *žaw* «қас» сөздерінен көрініс береді. Ескерткіштер тілінде *jat* «враг», «чужой, чужбина» (Словарь, 1969: 247), *jaу* «враг» (Батманова, 1971: 42) түрінде тұлғаланады, *jat* сөзінің «враг» мағынасының да тіркесуі оның *jaу* лексемасымен түбірлес екенінің айғағы, ортақ түбірі **ja/za* (Севортян, 1989: 56), ортақ мәні «бөтен, жау; алыстан, басқа жақтан келген; жақын емес». **ja* түбірі *jablaq, jabuz* «плохой, дурной» (Батманова, 1971: 42) сөздеріне де негіз болып тұр, қазақ тіліндегі нұсқалары *жауыз, жаман/жабы*. Демек *жаман* сөзімен оның анонимдік сыңары *жақсы* сөздерінің түбірлес екеніне көз жеткізуге болады. Жақынын жақсы көру, өзіне беймәлімді жат санау, жаман санау жалпы адамзатқа тән құбылыс.

Абай тіліндегі бір ғана *Иманды ↔ Имансыз* оппозициясының мазмұны адамгершілік қасиеттер мен адамшылыққа жат қылықтарды сипаттайтын семалардың тұтас кешенін қамтиды. Бұл қазақтың рухани мәдениетіндегі иманның қаншалықты маңыздылығын, халық санасына соншалықты сіңісті болып кеткен адамгершілік өлшемі екенін көрсетеді. Қазақ мәдениетінде кісілікті сақтау – имандылық шарты, бұл Абайдың да басты ұстанымдарының бірі. Айырықша ақыл-парасат иесі Абай тіліндегі иман жайлы лингвоақпараттың жалпы мазмұны: имандылық – адамның рухани әлемін тазарту жолы, қоғамды жаман әдеттен арылту жолы. Қазақ ұғымындағы имандылықтың бір баламасы – кісілік. «1. Адамгершілік, азаматтық. 2. Әлдеқандай болған, дандайсыған, кісімсіген мінез» (Сөздік, 2008: 441) мағыналарын беретін *кісілік* сөзінің екінші мәні сөз мазмұнындағы идеосемалардың бірнеше бағытта дамуға қабілетті полисемантикалық сипатына байланысты. Түркі тілдері семантикалық жүйесіндегі гомогенді сөздердің қарама-қарсы мағыналарға ыдырауы да жиі кездесетін құбылыс. Жалпытүркілік *kisi/kiši* лексемасының этимологиясы жайлы көзқарастар да «Тәңірлік» идеясына барып тіреледі. Түркі тілдеріндегі үлкен – кіші оппозициясы арқылы *kisi/kiši* «адам, кісі» лексемасының аталымдық уәжін анықтауға болады. Тәңір түркілер танымындағы ұлылықтың, үлкендіктің символы болса *kiši/kiši* «адам» кішіліктің белгісі, адам баласы Тәңірдің алдында дәрменсіз, оған тәуелді, Тәңірдің туындысы. Жаратқанға жалбарынып, бойынды да, ойынды да күнадан алыс ұстап, кісілікті сақтау – имандылық шарты. Қазақ тіліндегі *кісілік* сөзінің мазмұнында кімге болса да құрметпен қарап, кішілік көрсету, мансап пен байлықты мақтан тұтпау, қарапайымдылық пен кішіпейілділікті сақтау сияқты адами қасиеттердің сипаттайтын семалар жинақталған. Қазақ тіліндегі иман

жайлы лингвоақпараттың жалпы мазмұны иманшылықты адамның рухани әлемін тазарту жолы, қоғамды жаман әдеттен арылту жолы тұрғысынан айқындай отырып, «иман – мұсылманның басты парызы», «иман – адамгершілік өлшемі» идеяларының мазмұнын қамтиды.

Қорытынды

Абай Құнанбайұлы тіліндегі бинарлық қатынастар негізінен *Жақсы (адам) ↔ Жаман (адам)* оппозициясының мән-мағынасын түсіндіретін антиномиялық жұптардан тұрады. Абай тіліндегі бинарлық қатынастарды сипаттайтын лексемалардың этномәдени мазмұны ұлы ойшылдың күрделі ойлау жүйесі мен дүниетанымдық ерекшеліктерін, өмірлік ұстанымдары мен туған халқына деген шынайы сүйіспеншілігін, «қазақтың болашағы жарқын болу үшін қайтпек керек?», «қайтсек қазақ бәсекеге қабілетті ұлтқа айналады?» деген сұрақтар төңірегіндегі ұлы идеяларды ұлықтаған ұлттық мүддесін айқындайды.

Әдебиеттер тізімі

- Абай. (Ибраһим Құнанбаев). (2005). *Өлеңдер, поэмалар, аудармалар мен қарасөздер*. Алматы: Жібек жолы.
- Древнетюркский словарь*. (1969). Под. Ред. В.М. Надеяева, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М. Щербака. Ленинград: Наука.
- Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках*. (1971) Под ред. И.А. Батманова. Фрунзе: Илим.
- Ескеева, М.Қ. (2011). *Көне түркі жазба мұраларының лингвофилософиялық негізі*. Астана: Сарыарқа.
- Есім, Ғ. (2012). *Хакім Абай*. Астана: Фолиант.
- Колесов, В.В. (2004). *Язык и ментальность*. Санкт-Петербург: Петербург. Востоковедение.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі* (2008). Алматы: Дайк-Пресс.
- Севортян, Э.В., & Левитская, Л.С. (1989). *Этимологический словарь тюркских языков*. (IV т.) Москва: Наука.
- Стеблева И.В. (1972). Ореконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы В *Тюркологический сборник* (С. 213-226). Москва: Наука.
- Тоқаев, Қ.К. (2023). *Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан*. <http://www.akorda.kz/>
- Щур, Г.С. (1974). *Теория поля в лингвистике*. Москва: Наука.

References

- Abai (Ibragim Qunanbaiuly). (2005). *Poems, poems, translations and prose*. Almaty: Zhibek Zholy. [in Kazakh].
- Ancient Turkic dialects and their reflection in modern languages*. (1971). Edited by I.A. Batmanov. Frunze: Ilim. [in Russian].
- Dictionary of Old Turkic*. (1969). Edited by V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, & A.M. Shcherbak. Leningrad: Nauka. [in Russian].
- Eskeeva, M.Q. (2011). *Linguo-philosophical foundations of Old Turkic written monuments*. Astana: Saryarqa. [in Kazakh].
- Explanatory dictionary of the Kazakh language*. (2008). Almaty: Daik-Press. [in Kazakh].
- Kolesov, V.V. (2004). *Language and mentality*. Saint Petersburg: Petersburg Oriental Studies. [in Russian].

- Sevortyan, E.V., & Levitskaya, L.S. (1989). *Etymological dictionary of Turkic languages* (Vol. 4) Moscow: Nauka. [in Russian].
- Shchur, G.S. (1974). *Field theory in linguistics*. Moscow: Nauka. [in Russian].
- Stebleva, I.V. (1972). On the reconstruction of the ancient Turkic religious-mythological system. In *Turkological Collection* (pp. 213–226) [in Russian]. Moscow: Nauka.
- Tokayev, K.K. (2023). *Abai and Kazakhstan in the 21st century*. <http://www.akorda.kz/> [in Kazakh]
- Yesim, G. (2012). *Hakim Abai*. Astana: Foliant. [in Kazakh].

Magripa Yeskeyeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
(E-mail: mag61103@inbox.ru)

Binary Relations in Abai's Language

Abstract. The conceptual reflections and humanistic ideas of Abai Kunanbaiuly, the great son of the Kazakh people, dedicated to his native people and universal human values, lie at the core of the spiritual development of the modern Kazakh world. This article focuses on analyzing linguistic units that characterize binary relationships in the language of Abai's works. A sequence of ideological symbols, consolidated around a multi-layered concept, encompasses synonymous, intermediate, and antinomic notions based on shared features. The polar boundaries of each sequence are closed by opposing meanings. Philosophers' recognition of the concept as a unity of contradictions, in line with the dualistic theory of dialectics, also stems from this. In linguistic science, such oppositional connectors in the noospheric world manifest through binary pairs in the linguistic realm. The linguistic units describing binary relationships in language intertwine with the linguo-philosophical phenomenon linked to the dialectical law of the unity and struggle of opposites.

Overall, while language is a systematic structure and a complex noospheric phenomenon, its inherent nature is full of contradictions. Since humanity is considered a part of nature, its language is both a natural microcomponent and a multifaceted category that reveals human existence, distinguishes humans from other living beings, defines human cognition and quality, and reflects the unique mental characteristics of a linguistic community or ethnicity. The binary relationships in Abai's language include oppositions such as "life – death," "soul – body," "existence – non-existence," "good – evil," "wisdom – ignorance," "faithfulness – faithlessness," "father – child," etc. The ethno-cultural content of lexemes describing these binary relationships in Abai's language elucidates the great thinker's intricate system of thought and worldview.

Keywords: Abai Kunanbaev, Kazakh language, binary relationships, opposition connectors, linguophilosophy.

Мағрипа Ескеева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.
(E-mail: mag61103@inbox.ru)

Бинарные отношения в языке Абая

Аннотация. Концептуальные размышления и гуманистические идеи великого сына казахского народа Абая Кунанбаева, преданного своему народу и общечеловеческим ценностям, лежат в основе духовного развития современного казахского мира. В

данной статье рассматривается анализ языковых единиц, характеризующих бинарные отношения в языке произведений Абая. Последовательность идеологических символов, консолидированная вокруг многослойного концепта, охватывает синонимичные, промежуточные и антиномичные понятия, основанные на общих признаках. Полярные границы каждой последовательности замыкаются противоположными смыслами. Отсюда же вытекает и осознание философами концепта как единства противоречий, в русле дуалистической теории диалектики. В лингвистической науке такие оппозиционные скрепы в ноосферном мире проявляются через бинарные пары в языковой сфере. Языковые единицы, описывающие бинарные отношения в языке, переплетаются с лингвофилософским явлением, связанным с диалектическим законом единства и борьбы противоположностей.

В целом, хотя язык является системной структурой и сложным ноосферным явлением, его внутренняя природа полна противоречий. Поскольку человечество считается частью природы, его язык является как природным микрокомпонентом, так и многогранной категорией, которая раскрывает человеческое существование, отличает людей от других живых существ, определяет человеческое познание и качество и отражает уникальные ментальные характеристики языкового сообщества или этноса. Бинарные отношения в языке Абая включают такие оппозиции, как «жизнь – смерть», «душа – тело», «бытие – небытие», «добро – зло», «мудрость – невежество», «верность – неверие», «отец – ребенок» и т. д. Этнокультурное содержание лексем, описывающих эти бинарные отношения в языке Абая, проливает свет на сложную систему мышления и мировоззрения великого мыслителя.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, казахский язык, бинарные отношения, коннекторы оппозиций, лингвофилософия.

Автор туралы мәлімет:

Ескеева М.Қ. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7647-817X>

Information about author:

Yeskeyeva M.K. – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7647-817X>

Сведения об авторе:

Ескеева М.К. – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7647-817X>

Қазақ тіл білімі / Kazakh Linguistics / Казахское языкознание

ҒТАР 16.21.55

Ғылыми мақала

Дина Алкебаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

(E-mail: alkebaeva@mail.ru)**Абай шығармаларындағы «сөз» концептісінің әлеуметтік мәні**

Аңдатпа. Мақалада Абайдың құнды пікірлерінің бірі – «сөз» табиғатының әлеумет өміріндегі ең маңызды, мәнді құбылыс екенін өз шығармаларына арқау етуі қарастырылады. Абай – қазақ халқын жеті түнде адастырмас темірқазығы. Абай өзі өмір сүрген ортасына, халқына сын көзбен қарап, сол кезде белең алған халық арасына кең тараған әлеуметтік мәселелерді рушылдық, мансап қуу мен мал жинау сынды әдеттермен күресуді «сөзі» арқылы жеткізген. Өнер, білім, ғылымға көңіл бөлу адам баласын надандықтан құтқарар жол деп түсінген. Абай өлеңдері мен қара сөздері болашақ ұрпақ пен жалпы адамзатқа айтылған өсиет, ақыл айту мәнінде беріліп отырады. Ол тек лирикалық толғаныспен ішкі көңіл-күйін ақтарып оқырманын өзіне еліктіруді мақсат етпейді, ойын, сөзін ұғынатын әлеуметтік топты негізгі нысанаға алған болатын. Туған халқымен қоса адамзат баласына үлкен ой тастайды. Абайды ғұлама ғалым ретінде тануға болатын ғылыми концептінің бірі сөз, «сөз» ұғымын категория деңгейіне дейін өзіне тән поэтикалық, философиялық астарымен жеткізеді. Абай сөзтану ғылымының негізгі нысаны болып саналатын сөзге үлкен мән берген. Қазіргі уақытта мемлекеттік тіл статусына ие болған қазақ тілі сияқты іргелі тілдің сөзтану жүйесін тану оның практикалық мәні мен мазмұнына тікелей байланысты, сондықтан халық даналығында да Абай сияқты ойшылдар мен сөз зергерлері сөз маңызына арнап даналық ойларын айтып кеткен болатын. Сөзтану ғылымының ғылыми-теориялық мақсат-міндеттерінен басқа да қолданбалы сипаты тұрғысынан алатын орны айрықша күрделі сала болып келеді. Абай сөздің философиялық интеллектуалды мәнінің сипатына, көп функционалды табиғатының қызметіне ерекше мән берген. Абайдың сөз мәніне ерекше көңіл аударып, осы ғылым саласының әлеуметтік әрі эстетикалық сондай-ақ көп функционалды табиғатының қыр-сырын жеткізуге ерекше мән берген. Мақалада Ұлы Абайдың сөз, сөз мәні мен сапасы, әлеуметтік ролі туралы терең тұжырымдары мен ойлары сөзтану ғылымына тікелей қатысты болып келетіндігі талданады.

Түйін сөздер: сөзтану, сөз мәні, сапасы, әлеуметтік ролі, эстетикалық роліDOI: <https://doi.org/10.71078/zp1t7t24>

Түсті: 8.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

Ахмет Байтұрсынұлы 1913 ж. «Қазақ» газетінде басылған «Абай – қазақтың бас ақыны» атты мақаласында «одан асқан бұрын-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ» – деп Абайды аса жоғары бағалады, сондай –ақ «қазақта Айбайға дейін мұндай ақын болған жоқ» деп айтқан еді (Байтұрсынұлы, 1991: 289). Қазірге дейін қазақта Абайдай ақын туған жоқ деп айтуға да болады. Бүгінгі таңда өзінің көкейкесті күрделілігімен маңызды сөзтану ғылымының негізгі нысаны – сөз. Қазақ халқы сөзге, тілге, оның құдіретіне, мән-мазмұнына аса ерекше мән берген: өздерінің пайымдаулары мен танымдық әрі концептуалдық ой-пікірлерін терең мәнді ой-толғамдарымен,

сөздерімен жеткізіп айтқан. Қазақ халқының сөз даналығында, эпос, ақын-жыраулар тілінде «сөз» мәнін ерекше бағалаған.

Зерттеу әдістемесі

3. Ахметов «Абай туралы сөз» Абай кітабының алғы сөзінде «Абай қоғам өмірі жайында көп толғанып, халық мүддесі үшін, адалдық, адамгершілік, үшін күресуге ұмтылды, қалай күресудің жолын іздеді. Халық мүддесі үшін күресуге бел байлап, елді, жастарды адал еңбек етуге, өнер үйренуге, білім, ғылым жолына түсіруге мақсат бай осы ой-пікірін жалпы жұртқа жария етуге, соладың жүрегіне ұялатуға жарарлық бірден – бір күшті құрал өлең сөз, ақындық өнер деп біледі» – деп жазған екен (Ахметов, 1995: 8).

Абай өзі өмір сүрген дәуірге сөз өнері арқылы үлкен төңкеріс жасады. Өлеңмен жазылған сөздері арқылы қазақтың қоғамдық саяси, әлеуметтік сұранысының негізгі өзекті мәселерін көтерді, сол жолдағы күресі «сөз» арқылы болды. «Өлең сөздің патшасы – сөз сарасы» өлеңді де сөздің патшасы десе, бұл туралы «сөздің патшасы» атануын абайтанушы Ғарифолла Есім: «Сөздің патшасы – өлең. Мәселе сөзде. Сөз болған соң өлең бар, патшалығы бар. Сөз деген не? Қандай іс, қарекет болсын, ол сөз арқылы айқындалады. Сондықтан сөз – істің қарекет көрінісі. Екіншіден, сөз идеяға байланысты. Идеяның өзі сөз арқылы анықталмақ. Сөзсіз идея айқындалмайды. Үшіншіден, сөз – ойлаудың нәтижесі әрі оның процесі. Тұжыра айтсақ, қандай сөзде болсын қорытынды бар. Сөзде жаңа ой басталып, алдыңғы ой көмескіленіп тұрады. Сөздің жаңа ой басы дейтініміз сондықтан», – деп себебін түсіндірсе, енді келесі ойын былай сабақтайды: «Өлең – сөздің патшасы» дегенде Абай өлең мен сөздің бір-бірімен байланысын «патша» деген ұғыммен білдіріп отыр. Патша болу үшін оның қасиеттері жалпы патшалыққа тән болса, сонымен бірге патшалықтың қасиеті патшада болуы шарт. Міне, өлең деген сондай мәнге ие болып, бүкіл сөздің патшасы атанған. Сөз деген патшалық болса, өлең – оның патшасы», – деп түсіндіреді (Есім, 2012: 193-196). Абай осы жағынан алып қарағанда ғұлама ғалым деп тануға болады. Оның ақиқатын ашу үшін Абай өлеңдеріндегі «сөзге қатысты» айтылған сөздері қазіргі сөзтану ғылымының ғылыми концепцияларын толық тану мүмкіндіктеріне ие.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазіргі ХХІ ғасырды ғалымдар «ақпарат ғасыры» немесе «мәдени империализм ғасыры» деп атайды. Г.Г. Малинецкий: «Егер ХІХ ғасырды геосаясат ғасыры деп атауға болатын болса, ХХ ғасыр – геоэкономика ғасыры, онда ХХІ ғасыр геомәдениет ғасыры болмақ», – дейді (Малинецкий, 2010: 3). Неге? Қазіргі уақытта әлем психологтары, басқа да ғылым саласының ғалымдары сөздің құдіретін, жасампаз күшін, сөз энергетикасын жан-жақты зерттей отырып осы сала бойынша ғылыми төңкеріс жасап жатыр. Абай сөздің құдіретін, жасампаз күшін сөз энергетикасын ХІХ ғасырда-ақ өз шығармаларында өлең шумақтары арқылы айтып қойған болатын. Хакім Абай: «Қайғы шығар ілімнен, Ыза шығар білімнен. Қайғы мен ыза қысқан соң, Зар шығады тілімнен. Ақылмен ойлап білген сөз. Бойыңа жұқпас, сырғанар. Ынталы жүрек сезген сөз. Бар тамырды қуалар» деген өлең жолдары бар. Сөздің адам денсаулығына керемет ықпалы мен әсерін биологтар, физиологтар мен психоневрологтар дәлелдеп келеді. Генетиктер адам қабылдаған ақпараттың оның толқынды генінде жазылатынын, әрбір сөздің адам әрекетінде көрініс табатын генетикалық бағдарлама құрайтынын, яғни сөздің ДНҚ-ға әсері туралы зерттейді. ДНҚ-дағы молекулалар ақпараттарды электромагниттік толқындар арқылы алмастырып отырады. Бұл туралы генетиктер былай түсіндіреді: «Адам денесінен ДНҚ-ны алып, бақылау жасалатын адамға әртүрлі эмоциялық ақпараттар беріледі. Нәтижесінде адам эмоциялық әсерленуге өте қатты берілген кезде оның денесінен алынған ДНҚ да тап сондай күшті электромагниттік әсерлерге ұшырап отырады. Бір

таңғаларлығы, ДНҚ-ны эксперимент жасалатын адамнан қанша алыстатсақ та әсерлену сол қалпы сақталады». Расында, «өткірдің жүзінен, кестенің бізінен өткір сөз» жүректі жылыта да алады, жаралай да алады. Абай осы сөз құдіретінің адамды толғандыратын ерік-жігеріне құт беретін жасампаз күшін әр өлең жолдарында қоғамдық әлеуметтік санаға төңкеріс жасау мақсатында әр өлең жолдарында айтып отырған. Сөйлеу – тіл арқылы хабарларды (ақпаратты) қалыптастыру, беру және түсінудің психикалық процесі. Қарым-қатынас (хабарларды беру, таным), таңбалау (белгілеу, атау), индикация (нұсқау) және реттеу (байланыс орнату, эмоцияны білдіру, басқа адамға әсер ету) функцияларын орындайтын адамның сөйлеуі бірлескен бөлінген еңбек әрекетінде үйлестіру құралы ретінде пайда болды. Абай әр сөзді жеке психологиялық қуатты құрал ретінде адамның мінез-құлқын реттейтін, психикалық процестерді (сезім, қабылдау, есте сақтау, зейін, ойлау, қиял) өз еркімен басқаруға және басқаруға мүмкіндік беретін, оларды анық сана деңгейіне көтеретін фактор ретінде айтты. Сөз әлеуметтік-психологиялық мағынада сөйлеу мәдени-тарихи тәжірибені иемдену құралы немесе тілдік формаларда жазылған әлеуметтік тәжірибенің қол жеткізу құралы болып табылады. Сөйлеудің әртүрлі аспектілерін психология, лингвистика, нейрофизиология, психолингвистика және басқа ғылымдар зерттейді. Сөз – адамның психологиялық, интеллектуалды, физиологиялық өсуіне ықпал ететін ерекше мықты фактор. Сөз арқасында жеке тұлғаның санасы, көзқарасы, ерік-жігері, мінезі т.б. қасиеттерінің қалыптасуына тікелей ықпал етеді. Сөз адамға эстетикалық ләззат береді, жан дүниесіне ықпал етіп, оны толғандырады, шабытқа бөлеп, ерік-жігеріне энергетикалық күш береді. Сөз адамды жасытып, жанын қинайды, сөз – арман-ниетке ұмтылдырады. Сөз зергерлері дүниеде түрлі байлықтың бар екенін таңда десе, тіл байлығын таңдайтынын, мұралардың ең қымбаттысы – сөз екендігін, асыл сөз мәңгі жасайтындығын айтқан еді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Абай өз шығармаларында «сөз» концептік ұғымды жиі пайдаланған. Абай әлеуметтік топқа қаратып айтылған ойларын сөйлеушінің ерік, тілегі, мақсатты ойға құрылған пікірін жеткізсе, тілек қабылдану, сендіру, иландыру, мойындату мақсаттары белгілі әлеуметтік тапсырма қажеттігінен туындайды. Сөз, сөз жанрлары көп жағдайда тілдік тұлғаның дискурс тәртібі және ойлау қабілеті арқылы анықталады. Олай болса, тілдік тұлғаның ақыл-санасында қалыптасқан жанрлық фреймдері болады. Кез келген адам, яғни прагматикалық фактор әлеуметтік лингвистиканың иесі болып саналады. Адамның құзырындағы әлеуметтік-лингвистиканың даму барысында орныққан жанрлық фреймдері оның өзіне тән санасының табиғи құрылымымен ерекшеленеді. Абай өз поэзиясында сөздің осы әлеуметтік – лингвистикалық құзеттілігінің барлық қағидаттарын пайдаланған.

Абай поэзиясы – сөз арқылы тәрбиелеу тәсілі, тілдік ойлау жүйесінің терең мағыналы асыл ойлары арқылы жүзеге асарылған. Сондықтан Абай сөздің әлеуметтік мәні – мәңгілік.

Абай «Ғылым таппай мақтанба» деген өлеңінде көбінесе ғылым-білімге шақыру қағидасына негізделген деп талданып келеді. «Дүние де өзі, мал да өзі, Ғылымға көңіл бөлсеңіз. Білгендердің сөзіне, махаббатпен ерсеңіз» деген жолдарда «білгендердің сөзі» арқылы оны шын жүректен қабылдап «сөзге махаббатпен еріңіз» деген ой айтады. Осында адамның сөзі өте күрделі, психо-физиологиялық фактор болғандықтан «терең ой» деген тіркес адамның «ішкі сөзін» «ішкі ойлау» процесін жетілдіруі, оны алдына мақсат етіп қою керек дегенге саяды. Себебі, сөз – адам миының құпиялығы көп күрделі процесінің қызметі деген ғылыми тұжырымға ие. Мына өлең шумақтарындағы «Біздің сөзге ерсеңіз, мұны жазған кісінің атын білме, сөзін біл», – дегенде сөздің сөзге құлақ сал, соны санаға тоқып ал дегенді үйретуге тырысады. Сөз толқытады, тебірентеді, сөз

адамды оятады, құлшындырады, сөз тәрбиелейді. Осы шығармасында «сөз мәнісін білу арқылы, «ақыл – мизан, өлшеу қыл» деген тұжырым айтады. Араб сөзі «мизан – таразы» деген мағынаны білдіреді. Сөз мәнісін, сөз мәнін ақылмен таразыла, оның өлшемін өзін таңда деген ойға салмақ сала отырып, әр сөздің мәнін ақылмен таразыла деген ұғымды тұжырымдайды.

«Жақыныңның сөзі тәтті деп, жақыным айтты дей көрме. Надандықпен кім айтса, ондай түпсіз сөзге ерме» – деген өлең жолдарында сөздің мәнін түсінуге терең мағыналы ойлар айтады. «Сөзге қарай кісіні ал, кісіге қарап сөз алма», – деп әркімнің сөзіне ере бермей, сөзі мәнді болса, сонда ғана адамды тануға болатынына тәрбиелейді. Сөздің прагматикасында «шын сөз, өтірік сөз», «ақиқат және жалған» аралығында теңесіп жатады. Абай адамның сөзінің бәрі шын, өтірікке құралатынына да мән береді. Сондықтан, шын сөз қайсы біле алмай, әр нәрседен құр қалма дегені, айтушының сөзінің жалған мен ақиқатқа құралатынан, ақиқат сөздің мәнін тануға шақырады. Адам бойында шын сөзін, тура сөзін айта алмайтын адамдарды «өнерсіздің қылығы, тура сөзін айта алмайтындардың» бар екенін, олардың өмір жолын таба алмайтын да ашық айтып береді. Бұл пікірдің анықтығын 19 қара сөзінде дәлелдеп береді: Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады. Мұндай сөзді есіткенде шайқақтап, шалықтанып не салбырап, салғырттанып есітсе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшынбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не керек? Осындай сөз танымайтұғын елге сөз айтқанша, өзіңді танитұғын шошқаны баққан жақсы деп бір хакім айтқан екен, сол секілді сөз болады. Абай өзін «қазақта қара сөзге дес бермедім» деп қара сөз деген тіркесті қолдана отырып, өзінің шешен, ділмәр сөздің майын тамызатын көсем сөз иесі екенін білдіреді.

Абай поэзиясы – қазақ ұлттық әдеби тілінің негізін салушы, ғасырларға созылған дәуірдің тілдік талғамын қалыптастырушы. Белгілі ғалым В.Г. Костомаров қоғам өміріндегі тарихи, өзгерісті кезеңдерге байланысты әр дәуірдің өз тілдік талғамы болады дейді. Зерттеуші талғам категориясының әр дәуірде әртүрлі мазмұнмен толықатынын айтады: дұрыс және бұрыс талғам, уақыт немесе ғасыр талғамы, халықтық талғам, т.б. (Костомаров, 1994: 72).

Абай поэзиясы – қазақ ұлттық әдеби тілінің негізін қалап, дәуірлік талғамын терең мән мен мазмұнға құраған, сол арқылы қазақ сөзінің ғасырлық талғамын қалыптастырған тұлға. 1950-жылдарда І. Кеңесбаев арнайы мақала жазып, Абай – қазақтың жаңа әдеби тілінің негізін қалаушы деген байлам ұсынды. Мұндағы жаңа деген анықтауышты телу мәнін зерттеуші былайша дәлелдейді. Абайға дейін де әдеби тіл болды, оның өзі екі түрлі сипатта болды: бірі – Орта Азияның түркі тілдес халықтарына ортақ әдеби тіл, екіншісі – қазақтың ауыз әдебиеті мен жеке қаламгерлерінің (Махамбет, Ыбырай, т.б.) тілі болды. Абай ие болған тілдік мұра – қазақтың ауыз әдебиеті мен ауызекі сөйлеу тілі болды. Бірақ Абай шағатаизм, татаризмдерімен шұбарланып келген бұрынғы орта азиялық әдеби дәстүрді де, көне ауыз әдебиеті тілінің дәстүрін де місе тұтпай, әдеби тілдің жаңа этапын бастады – дейді (Кенесбаев, 1955: 12). Ғалым бұл пікірін қазақ әдеби тілінің әр кезеңдегі дамуы туралы жазғандарының барлығында бекіте, айқындай түседі.

1960-жылдардың аяқ шенінде Абай тілінің сөздігін жасауға басшылық еткен А. Ысқақов та Абай – қазақтың жазба әдеби тілінің іргетасын қалаушы деген қағиданы қостай отырып: «Абай қазақ даласында осындай әр алуан тілдер, әртүрлі өрнектер мен стильдер, әр қилы бағыттар мен көзқарастар бір-біріне «қара көрсетісіп», аралас-құралас жарыса, жанаса өмір сүрісіп, ел ішіндегі рухани тұрмыс пен тіршілікке олардың

әрқайсысы өзінше әр қадарлы дақ түсіріп жатқан шақта тарих сахнасына шықты да, өзінің бағыты да жаңа, мазмұны да жаңа, тілі де жаңа шығармаларын жазды» – деп, Абай тұсындағы қазақ тілінің жай-күйін білдіріп өтеді (Кенесбаев, 1955: 7). М. Балақаев: «Тілдік талғамы нашар адамның тіл мәдениеті де төмен болады, тіл мәдениетінің басты талабының бірі – тілдің халықтық қасиетін дамыту, ана тілінің байлықтарын талғам елегінен өткізіп молынан әдеби тілге енгізу», – дейді (Ысқақов, 1985: 45).

Сөз мәдениетінің сапалық қасиеттері – ұлттық тілдің тазалығы, анықтығы, көркемдігі, дұрыстығы, байлығы т.б. Осы жерде Абайдың өзіне дейінгі немесе өзімен тұстас қазақ ақындарының тілі жөніндегі көзқарасын білдіреді деген бір ауыз өлеңі жайындағы талас пікірлерді көрсете кету өте қажет. Ол – Абайдың: Шортанбай, Дулат пенен Бұхар жырау, Өлеңі бірі – жамау, бірі – құрау. Әттең, дүние-ай, сөз таныр кісі болса, Кемшілігі әр жерде-ақ көрінеу тұр-ау! – Абай Құнанбайұлының көркемдік, әлеуметтік, гуманистік және дінге көзқарастары терең білінген еңбегі – қара сөздері. Абай Құнанбайұлының өзінің қара сөздерінде шығарманың ажарына ғана назар аударып қоймай, оның тереңдігіне, логикалық мәніне зер салған. Абайды ғұлама ғалым ретінде тануға болатын ғылыми концептінің бірі сөз, «сөз» ұғымын категория деңгейіне дейін өзіне тән поэтикалық, философиялық астарымен жеткізеді. Сөйтіп көркемдік шеберлік пен ғылыми зерделік арқылы көркемдік сана мен философиялық сананы ұштастырады. Абай Құнанбайұлының қара сөздеріндегі гуманистік, ағартушылық, әлеуметтік ойлары дін туралы пікірлерімен бірігіп, тұтас бір қазақ халқының философиялық концепциясын құрайды (Өлкебаева, 2011: 45). Абай Құнанбайұлының қара сөздері сондай-ақ жалпы адамзат баласына ортақ асыл сөзге айналды.

Сөйлеудің қоғамдағы рөлін зерттейтін зерттеушілер екі функцияны ажыратады: интеллектуалдық және коммуникативті. Коммуникативті сөйлеу – ақпарат алмасу немесе әрекетті ынталандыру үшін адамдар арасындағы қарым-қатынас сипаты. Тыңдаушыда дұрыс эмоция болуы үшін хабарға дұрыс мағына беру керек. Зияткерлік сөйлеу – сөз арқылы ойды білдіру, қалыптастыру құралы. Абай сөзтану ғылымының негізгі нысаны болып саналатын сөзге үлкен мән берген. Қазіргі уақытта қазақ тілі сияқты іргелі тілдің сөзтану жүйесін тану оның практикалық мәні мен мазмұнына тікелей байланысты, сондықтан халық даналығында Абай сияқты ойшылдар мен сөз зергерлері сөз маңызына арнап даналық ойларын айтып кеткен болатын. Сөзтану ғылымының ғылыми-теориялық мақсат-міндеттерінен басқа оның практикалық, қолданбалы сипаты тұрғысынан алатын орны айрықша күрделі сала болып келеді. Абайдың алғашқы жазылған өлеңдерінен-ақ сөздің философиялық интеллектуалды мәнінің сипатына, көп функционалды табиғатының қызметіне осы саланың ғылым-білім нысанына айналатынын анық аңғарған. Кез келген ақынды түсіну үшін оны қоғамдық ой-пікірімен бірге біртұтас әлем ретінде тану керек, оның айтқан ой-толғаныстарының ұлттық сананы оятатын, соған қозғау салып, түрткі болатын батыл пікірлерінің астарлы ақиқатына жетуге талпыныс жасау болып саналады. Абайдың сөз мәніне ерекше көңіл аударып, осы ғылым саласының әлеуметтік әрі эстетикалық сондай-ақ көп функционалды табиғатының қыр-сырын жеткізуге ерекше мән берген. Абайдың құнды пікірлерінің бірі – «сөз» табиғатының әлеумет өміріндегі ең маңызды, мәнді құбылыс екенін өз шығармаларына арқау етуі. Абай сөз табиғатының әлеуметтік маңызын айрықша назарға алғаны белгілі. Айта кететін нәрсе, Абай мұрасы, тілі, философиялық көзқарастары әдебиетші және тілші ғалымдар тұрғысынан аз зерттелінген жоқ. Бірақ ұлы Абайдың сөз, сөз мәні мен сапасы, әлеуметтік ролі туралы терең тұжырымдары мен ойлары сөзтану ғылымына тікелей қатысты болып келеді. Абай бірінші қара сөзінде былай дейді: «Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ». Он

тоғызыншы қара сөзінде: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды», – дейді (Құнанбайұлы, 2003: 85).

Абай өз сөзінің әлеуметтік топқа арналғанын мына өлеңдерінен толық бағдарлауға болады. Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым, Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың. Жақсы менен жаманды айырмадың, Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың. Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын, Түбін ойлап, уайым жеп айтқанмын. Ақылдылар арланып ұялған соң, Ойланып түзеле ме деп айтқанмын. Қазақтың өзге жұрттан сөзі ұзын, Бірінің бірі шапшаң ұқпас сөзін. Көздің жасы, жүректің қаныменен. Ерітуге болмайды ішкі мұзын. Жұртым-ай, шалқақтамай сөзге түсін, Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін» деген өлең шумақтарында сөздің әлеуметтік рөлін бағалап, «ішкі сөз» қызметіне де терең мән беруді талап етеді (Абай, 1995: 28). Абай сөздің мәні мен маңызын «сөзді адамды түзеуші» деп таниды. Жұртына, еліне «шалқақтамай сөзге түсін» десе, енді бірде «Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін» деп сөздің негізгі мәні мен мағыналық, ақпараттық, интеллектуалды, философиялық қасиеттерін адам баласына түсіндіреді.

Сөзтану ғылымында ішкі сөз деген ұғым бар яғни сөзтану ғылымының негізгі ғылыми концепцияларына жатады. Абай өлеңнің ішкі ырғақтық жүйесін сақтау үшін «сөздің ішін» деп алады, бірақ сөздің ішкі мағынасын қабылдаушыға жететін сөздің мәні мен мағынасын айтып отыр. «Өлсе өлер табиғат адам өлмес» деген өлеңінде «Көп адам дүниеге бой алдырған, Бой алдырып, аяғын көп шалдырған. Өлді деуге сия ма, ойландаршы, Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?» деген жолдаржа сөзбен ақыл айтып, тұлға болып елін, жұртын биік мақсаттрға ұмтылдыратын тұлғалар туралы да айтады.

Сөз сапасы да туралы тамаша толғамдары бар. Өзгеге, көңілім, тоярсың, Өлеңді қайтіп қоярсың? Оны айтқанда толғанып, Іштегі дертті жоярсың. Сайра да зарла, қызыл тіл, Қара көңілім оянсын. Жыласын, көзден жас ақсын, Омырауым боялсын. Қара басқан, қаңғыған, Хас надан нені ұға алсын? Көкірегінде оты бар, Құлағын ойлы ер салсын. Тыңдамаса еш адам, Өз жүрегім толғансын. Әр сөзіне қарасын, Іштегі дертім қозғалсын. Өуелесін, қалқысын, От-жалын боп шалқысын. Жылай-жырлай өлгенде, Артағыға сөз қалсын – деген өлең жолдарында сөздің сапасы, мәні мен мазмұнын түсіну мәселелерін негіздейді.

Сөз – психологиялық құбылыс. Абайдың тән сипаты, жан құмарлығы, ақыл мен сезім қасиеттері туралы әлеуметтік-этикалық ойлары, философиялық көзқарастары өте терең әрі мағыналы. Мысалы, Абайдың өз заманының адамдары туралы: «көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулықтың жоғынан азады».

Мысалы, Абайдың сөз мәні туралы: «Көп топта сөз танырлық кісі де аз-ақ, ондай жерде сөз айтып болма мазақ» дегендегі «сөз танырлық» дегені сөзтану ғылымымен синонимдес екені айтпаса да түсінікті. Абай әлеуметтік аласапыранды, арқыраған азулы билік пен жуас, момын күйлі өмірдің әуре сарсаңға толы күндерін бастан кешірді. Өз халқымен сырласты, өз поэзиясы еліне қаратып айтқан «сөзі» болды, оған «сөз айттым Өзірет Әлі, айдаһарсыз» деп ойын ашық айтуы толық дәлел бола алады.

Тіл – жалпы, дерексіз болып келеді, бірақ оған қарама-қарсы құбылыс ретінде сөз – деректі, мәнді, сондықтан оның шынайылығы да осында. Абай өз заманында сөздің рухани мәнін, сапасын, эстетикалық көркемдігін, әлеуметтік қуатын жете түсініп, әр уақытта сөзді негізгі нысан етіп ұстаған. Сондықтан бірде «сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел» десе, бірде сөздің әлеуметтік мәнін «қуатты, күшті, нұрлы сөз, қуатын білген абайлар... Жалын мен оттан жаралған сөз ұғатын қайсың бар» дейді.

Сөздің эстетикалық көркемдігін, сұлулық сыры арқылы өрілген мәнін былай өрнектейді: «Қуатты ойдан бас құрап еркеленіп шығар сөз» немесе «сөз сарасы», «сөз

жақсысы», «сөзі тәтті», «жақсы сөз» деген сөз тіркестерімен стилистикалық бағалау категориясы арқылы сөздің қасиеттерін, мәнін, әлеуметтік базасын дәл көрсете білген.

Сөздің сөйлеу «әрекетіндегі» сапасы мен мәнді сипатын Абай былай жеткізген: «буынсыз тілің, Буулы сөзің әсерлі адам уғлына, Иісінің сөзің, Ұққыш-ақ өзің, Қисығын түзеп туғырға». Сөздің айтушы мен тыңдаушы арасындағы байланысын нақты көрсетеді. Сөздің «ақылға қонымды» өрнегін Абай: «Адамзатқа не керек: Сүйемек, сезбек, кейімек, Харакет қылмақ, жүгірмек, Ақылмен ойлап сөйлемек» деп сөз сөйлеудің өте күрделі құбылыс екенін әлеуметке ой сала дәйектейді.

Қорытынды

Сөздің әлеуметтік рөліне Абай ерекше мән беріп, «ақылмен ойлап сөйлемек» деген жолдарды «орынды сөз» мәнін көздегені айқын аңғарылады.

Концептуалдық жүйеге негізделген адамның сөзіне Абай баса назар аударған. Мысалы: «Сөз мәнісін білерлік кейбіреу бар, Абайлар әрбір сөзді өз халынша» деп сөздің мәнін ұғатын әлеуметтік топты басты назарға алады. Кейде сөз мәнінің тереңіне бойламайтын тыңдаушысының бар екенін де жоққа шығармайды. «Осы елде бозбала жоқ сөзді ұғарлық, үзіліп үмітпенен бос қуардық, Әйтеуір ақсақалдар айтпады деп жүрмесін деп, азғана сөз шығардық» дегені тыңдаушы кім, оның ішкі әлемі сөз мәнін түсіне ала ма, жоқ па деген сұрақты өзіне де, өзгеге де көп қояды. Абай сөзді әлеуметтік тұрғыдан жоғары бағалаған. Мысалы: «Мұңдасарға кісі жоқ, сөзді ұғарлық, Кім көңілді көретін, болады ермек» деп сөздің сапалық қасиетіне жалпы әлеуметтің, тыңдаушысының назар аударуын талап етеді.

Абай отаншылдық, азаттық, елдік күресті қолдарына қару алмай-ақ, терең де мәнді сөзімен, ой-пікірлерімен, ғылыми-философиялық тұжырымдарымен ұлттық санаға әсер ету арқылы күресе білді.

Әдебиеттер тізімі

- Ахметов, З. (1995). *Абайдың ақындық әлемі*. Алматы: Ана тілі.
- Әлкебаева, Д. (2011). *Сөз мәдениеті*. Алматы: Ценные бумаги.
- Байтұрсынұлы, А. (1991). *Ақ жол. Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу* / Құр. Р. Нұрғалиев. Алматы: Жалын.
- Есім, Ғ. (2012). *Хакім Абай*. Астана: Фолиант.
- Кенесбаев, С. (1955). Абай осноположник казахского литературного языка. *Советский Казахстан*, (9), 155.
- Костомаров, В.Г. (1994) *Языковой вкус эпохи: из наблюдений над речевой практикой масс-медиа*. Москва.
- Құнанбайұлы, А. (1995). *Шығармаларының екі томдық жинағы. Т.1*. Алматы: Жазушы.
- Құнанбайұлы, А. (2003). *Өлеңдер. Поэмалар. Аудармалар. Қара сөздер*. Алматы: Мектеп.
- Малинецкий, Г.Г. и др. (2010). *Когнитивный вызов и информационные технологии* <http://library.keldysh.ru/preprint.asp?id=2010-46>.
- Ысқақов, А. (1985). *Абай. Энциклопедия*. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, Атамұра.

References

- Abai (Ibragim Qunanbaiuly). (1995). *Two-volume collection of works. Vol. 1* Almaty: Zhazushy. [in Kazakh]
- Akhmetov, Z. (1995). *The poetic world of Abai*. Almaty: Ana tili. [in Kazakh]

- Alkebaeva, D. (2011). *Culture of Speech*. Almaty: Tsenniye bumagi. [in Kazakh]
- Baitursynuly, A. (1991). *Ak zhol. Poems, translations, publicistic articles and literary research* (Compiled by R. Nurgaliev). Almaty: Zhalyyn. [in Kazakh]
- Kenesbaev, S. (1955). Abai the founder of the Kazakh literary language. *Soviet Kazakhstan*, (9), 155. [in Russian]
- Kostomarov, V.G. (1994). *The linguistic taste of the era: Observations on the speech practices of mass media*. Moscow. [in Russian]
- Malinetsky, G.G., et al. (2010). *Cognitive challenge and information technologies* [in Russian]. <http://library.keldysh.ru/preprint.asp?id=2010-46>
- Qunanbaiuly, A. (2003). *Poems. Epics. Translations. Words of edification*. Almaty: Mektep. [in Kazakh].
- Yesim, G. (2012). *Hakim Abai*. Astana: Foliant. [in Kazakh]
- Ysqaqov, A. (1985). *Abai. Encyclopedia*. Almaty: Main editorial office of "Kazakh Encyclopedia, Atamura. [in Kazakh]

Dina Alkebaeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: alkebaeva@mail.ru)

Social Significance of the Concept of «Soz» in Abay's Work

Abstract. This article explores one of Abai's most valuable opinion – his deep emphasis on the nature of the *soz* (speech) as a central and meaningful phenomenon in social life. Abai is regarded as the guiding star of the Kazakh people, a moral compass that never fails. He critically observed the society he lived in and used his *soz* (speech) to challenge the prevalent social issues of his time, such as tribalism, pursuit of status, and materialism. Abai believed that art, knowledge, and science were the key paths to liberate humanity from ignorance. His poems and prose are presented as guidance and moral teachings not only for future generations but for all of humanity. Abai's intention was not merely to reveal his inner emotional state through lyrical expression, but to address a socially conscious audience capable of grasping the meaning of his words. His work inspires reflection not only among his own people but across all of humankind. One of the scientific concepts that allows us to recognize Abai as a profound scholar is his treatment of the notion of the *soz* (speech). He elevated the concept *soz* (speech) to the level of a category imbued with poetic and philosophical depth.

Abai paid great attention to the word, which is the main object of *soztanu* (speech science). The recognition of the word science system of such a fundamental language as the Kazakh, which currently has the status of the state language, directly depends on its practical meaning and content, therefore, in folk wisdom, such thinkers and word jewelers of as Abai expressed their wise thoughts on the importance of the word.

In addition to the scientific and theoretical goals and objectives, word science occupies a particularly difficult area in terms of its applied nature. Abai paid special attention to the nature of the philosophical intellectual essence of the word, the function of the multifunctional nature. Abai paid special attention to the essence of the word and paid special attention to the presentation of the social and aesthetic, as well as the multifunctional nature of this branch of science. The article analyzes that the deep conclusions and thoughts of the Great Abai about the word, the meaning and quality of the word, the social role are directly related to the science of word.

Keywords: *sóztanu* (science of the speech), word meaning, quality, social role, aesthetic role.

Дина Алкебаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: alkebaeva@mail.ru)

Социальное значение понятия «соз» в творчестве Абая

Аннотация. В этой статье рассматривается одно из самых ценных мнений Абая – его глубокий акцент на природе «соз» (речь) как центрального и значимого явления в общественной жизни. Абай считается путеводной звездой казахского народа, моральным компасом, который никогда не подводит. Он критически наблюдал за обществом, в котором жил, и использовал свое «соз» (речь), чтобы бросить вызов распространенным социальным проблемам своего времени, таким как племенной строй, стремление к статусу и материализм. Абай считал, что искусство, знания и наука являются ключевыми путями к освобождению человечества от невежества. Его стихи и проза представлены как руководство и моральные учения не только для будущих поколений, но и для всего человечества. Намерение Абая состояло не только в том, чтобы раскрыть свое внутреннее эмоциональное состояние через лирическое выражение, но и обратиться к социально сознательной аудитории, способной понять смысл его слов. Его творчество вдохновляет на размышления не только среди его собственного народа, но и во всем человечестве. Одним из научных понятий, позволяющих признать Абая глубоким ученым, является его трактовка понятия «соз» (речь). Он возвел понятие «соз» (речь) в ранг категории, наполненной поэтической и философской глубиной.

Абай уделял большое внимание слову, которое является главным объектом *созтану* (слововедения). Признание системы слововедения такого фундаментального языка, как казахский, имеющего в настоящее время статус государственного, напрямую зависит от его практического значения и содержания, поэтому в народной мудрости такие мыслители и ювелиры слова, как Абай, высказали свои мудрые мысли о значении слова.

Помимо научно-теоретических целей и задач, наука о слове занимает особенно сложную область с точки зрения ее прикладного характера. Абай уделял особое внимание природе философской интеллектуальной сущности слова, функции многофункциональной природы. Абай уделял особое внимание сущности слова и уделял особое внимание представлению социальной и эстетической, а также многофункциональной природы этой отрасли науки. В статье анализируется, что глубокие выводы и мысли Великого Абая о слове, значении и качестве слова, социальной роли напрямую связаны с наукой о слове.

Ключевые слова: речеведение, значение слова, качество, социальная роль, эстетическая роль.

Автор туралы мәлімет:

Алкебаева Д.А. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2348-4047>.

Information about authors:

Alkebayeva D.A. – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2348-4047>.

Сведения об авторах:

Алкебаева Д.А. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2348-4047>.

ҒТАР 16.21.33

Ғылыми мақала

Эльмира Оразалиева

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік
басқару академиясы, Астана қ., Қазақстан
(E-mail: orazaliyeva.elmira01@gmail.com)

Абай әлемі – тектілік пәлсапасының бастауы

Аңдатпа. Тектілік табиғатын зерделеу, оның халық пәлсапасына, ұғымдық кеңістігіне бойлау – бүгінгі елтанымдық ұстанымдар өрісінің еңселісі. Қазақ халқының «тек» сөзіне үлкен мағына беруі – өмір дәлелдеген ақиқат, заман қашаған шындық. Бүгінгі «генетика», «генофонд», «генетикалық код», «генетикалық ақпарат» сөздерінің ғылыми-танымдық дәйектемесі «тектілік» ұғымынан гөрі «шығу тегі», «қандық құрамы», «адамның физио-анатомиялық ерекшелігі», «гендер жиынтығы» сияқты мағыналардың тоғысынан бастау алса, «тек» сөзінің өзіне ғана тән семантикалық ой өрісі қазақ танымымен біте қайнасып, ұлттық ділі мен құндылықтарының қайталанбас шоқтығын құрайды. Қазақ үшін тек – саналы ұрпағының бастауы, өмірлік пәлсапасының арқауы, тамырлы сабақтастықтың ажырамас бірлігі. Осындай киелі бастаудан нәр ала қалыптасқан Абай шығармаларын талдау, ақынның өсу жолын зерделеу, ұлы сөз зергерінің танымдық өрісімен сабақтастықты анықтау тектілік пәлсапасының «адамтану» әлемінің құпиясымен астарласу, ішкі құндылықтарымен тоғыса өмірлік бағдарын анықтау мүмкіндіктерін өзектеуге жетелейді. Тегі мен тәрбиесі, өскен ортасы мен бойына жинаған өнегесі Абай шығармаларының өмірлік тәжірибесін таным көкжиегімен сабақтай отырып, саналы қағидаттар тізбегін саралағаны ақиқат. Бергісі Құнанбай, арғысы Өскенбай, Ырғызбай, Айдос Олжайұлы сияқты бабалар рухымен өсіп өнген Абайдың тектілігі айтулы билер мұратымен, аға сұлтан қайратымен қашалды. «... ары бар, ақылы бар, ұяты бар, ата-ананың қызынан ғапыл қалма!»-деп ақынның өзі жырлағандай, мақала аталар жолымен, бабалар мұратымен адам бойында қаланатын қасиеттер арқылы өмірлік ұстанымдар мен құндылықтар пәлсапасы өзектелетінін талдауға бағытталған.

Түйін сөздер: тек, пәлсапа, құндылық, бабалар мұраты, өмірлік ұстанымдар, таным

DOI: <https://doi.org/10.71078/vv4arh89>

Түсті: 11.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

Тектілік табиғатын зерделеу, оның халық пәлсапасына, ұғымдық кеңістігіне бойлау – бүгінгі елтанымдық ұстанымдар өрісінің еңселісі. «Тектен нәр алған тозбайды», «шұғаның қиқымы да шұға», «тұлпардың тұяғы», «сұңқардың қияғы», «түбіне қарай бұтағы, тегіне қарай ұрпағы» деген тұжырымды ойлардың иесі атанған қазақ халқының «тек» сөзіне үлкен мағына беруі өмір дәлелдеген ақиқат, заман қашаған шындық деп танылуы да сондықтан болар. «Тектілік – адам бойындағы асыл қасиеттердің парасаттылықтың үлгісі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа рухани сабақтастықпен берілуі», «Тектілік құбылысы жақсы адамның кездейсоқ қалыптаспайтынын, ата-бабалардан берілетін дүниетанымдық, ділдік, психологиялық т.б. бейімділіктері болуға тиістілігін көрсетеді» (Нысанбаев, 1998) деген анықтамалардың төркіні де қазақ үшін бұл ұғымның қасиетін тереңнен өрбітуге мүмкіндік береді. Өзге тілдерде орын алатын «происхождение, родословная»

(орыс тілінде), «noble/ a noble person/ nobility» (ағылшын тілінде) (Atilla, 2019) сияқты мағыналас бірліктерге талдау жасай отырып, қазақи танымдағы мазмұнның тереңдігіне, философиялық астарына еріксіз таңғалу – заңды құбылыс. Бүгінгі «генетика», «генофонд», «генетикалық код», «генетикалық ақпарат» сөздерінің ғылыми-танымдық дәйектемесі «тектілік» ұғымынан гөрі «шығу тегі», «қандық құрамы», «адамның физио-анатомиялық ерекшелігі», «гендер жиынтығы» сияқты мағыналардың тоғысынан бастау алса, «тек» сөзінің өзіне ғана тән семантикалық ой өрісін сақтайтын баламалы ұғымды өзге тілдерде анықтау – мүмкіндігі шектеулі мәселелердің бірі. «Тектілік» қазақ танымымен біте қайнасып, ұлттық ділі мен құндылықтарының қайталанбас шоқтығын құрайды. Қазақ үшін «тек» – саналы ұрпағының бастауы, өмірлік пәлсапасының арқауы, бабалар рухымен тамырлас сабақтасудың ажырамас бірлігі.

Тегі мен тәрбиесі, өскен ортасы мен бойына жинаған өнегесі Абай шығармаларының өмірлік тәжірибесін таным көкжиегімен сабақтай отырып, саналы қағидаттар тізбегін саралағаны ақиқат. «Қазақ халқының ұлттық жадында, рухани-мәдени даму тарихында «тектілік» ұғымы адам болмысына тән асыл қасиеттердің жиынтығын білдіретін құндылық ретінде, рухани категория ретінде қалыптасқан. Қазақ қоғамы үшін адам болмысын тану, адамның қоғамдағы мәртебесі «тектілік» пен «тексіздік» оппозициялық қатынасының негізінде жүзеге асты» (Өтеген, 2019: 7), – деп атап көрсетілгендей, бергісі Құнанбай, арғысы Өскенбай, Ырғызбай, Айдос Олжайұлы сияқты бабалар рухымен өсіп өнген Абайдың тектілігі айтулы билер мұратымен, аға сұлтан қайратымен қашалды. Қанмен келген тектілік білікті әке тәрбиесінің даралығымен ұштасып, Абайдың 13 жасынан әкімшілік-билік жұмыстарына араласуын, би-болыс тіршілігі арқылы қазақ даласының жағдайымен біте қайнасуын, патша саясатын тереңнен түсінуін айғақтады. Әжесі Зере мен анасы Ұлжан бойына өзгеше даналықпен сіңірген тереңдік те, ертегі-дастандар, қиссалар пәлсапасы қалыптастырған адамдық ұстанымдар да, Ғабитхан молдадан ашқан сауаты да, Абайдың Семейдегі Ахмет Риза медресесінде алған тәлім-тәрбиесі де, араб-парсы тілдерін меңгере отырып, шығыс ақындарының туындыларына бойлауы да, кейінірек «Приходская школа» арқылы игерген орыстілді мүмкіндіктері де – барлығы бала Абайдың дана Абай болып сомдалуын дәйектеді. Тектілік құпиясын да, ұлы ақынның өзгеге ұқсамайтын соқпағын да осы бір ішкі дүние реттілігі мен өмірлік сабақтар тізбегі анықтағаны даусыз.

Зерттеу әдістемесі

Мақала кешенді талдау ұстанымдарын басшылыққа ала отырып, тарихи экскурстарға негізделген синхронды-диахронды зерттеу әдістерінің қажеттілігін дәйектейді. Биографиялық немесе өмірбаяндық зерттеу мен контен-талдау шарттары негізінде Абай әлемінің пәлсапалық бастауын концептуалды және контекстуалды талдау арқылы тектілік қағидаттарымен сабақтастыру мүмкіндігі жүзеге асады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

«Абай өлеңдерінің негізгі тақырыбы – адам, оның психологиялық күйі, қимыл-әрекеті, ішкі, сыртқы портреті» (Сыздық, 2004: 70), – деп белгілі тілші Р. Сыздық атап көрсеткендей, «толық адам» концепциясына негізделген Абай шығармаларын талдау, ақынның қалыптасу, өсу жолын зерделеу, сол арқылы ұлы сөз зергерінің танымдық өрісімен сабақтасу «адамтану» әлемінің құпиясымен астарласуға, ішкі құндылықтарымен тоғыса өмірлік бағдарын анықтауға жетелейтіні сөзсіз. «Адам факторы» (Қайдар, 2004: 41), «Адамтану» (Қайдар, 1998: 11) сияқты ұғымдарды тілдік зерттеулерге арқау еткен Ә. Қайдардың лингвистикалық тұжырымдамасында антропоцентристік факторлардың тіл арқылы адам табиғатын анықтаудың, оның болмысы туралы кешенді тұжырым жасаудың ғылыми негіздері дәйектелген. Танымал тілші адамды барша танымдық,

психологиялық, қоғамдық, ұлттық мүдделердің тоғысқан орталығы деп қарастыра отырып, деректер мен мағлұматтарды «Адамтанудың» басты құралдарына жатқызды, ал «табиғи реттіліктің» көзі ретінде негізгі үш мәселеге назар аударды. «Ол реттілікті біз барлықтағы барша заттар мен құбылыстарды үлкен үш салаға топтастырып, ішкі жүйесі мен мағынасына қарай шоғырландырып қарағанда ғана көре аламыз. Оларды біз шартты түрде «Адам», «Қоғам» және «Табиғат» деп атауды ұсынамыз...» (Қайдар, 2004: 134) деген пікірдің негізінде ғалым қоршаған орта мен оның құрамды бөліктерін өзара тығыз байланысқан «макротақырыптар» ретінде талдау қажеттігін ескертті, тілді де аталмыш салалардың барлығын қамтитын, сол арқылы әрқайсысының «өзіндік аумағы мен шекара-шегін» қалыптастыратын құбылыс деп тану қажеттігін атап өтті. Осыған орай, аталған үш ұғымның синергиялық бірлігі Абайдың тектілік әлемін танытатын, ой тереңдігін дәйектейтін құбылыстар ретінде мақаланың мазмұндық өлшемін айқындайтын зерттеу мақсатын құрады. Мақала аталар жолымен, бабалар мұратымен адам бойында қаланатын қасиеттер арқылы өмірлік ұстанымдар мен құндылықтар пәлсапасы өзектілігін талдауға бағытталған.

Даналықтың бастауын құраған Абайдың қара сөздері – ақынның өмірден түйген сабақтарын жинақтаған пәлсапалы ойлар тізбегі. Сөз зергерінің 7-қара сөзінде: *«Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі - ішсем, жесем, ұйқтасам деп тұрады. Бұлар - тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі - білсем екен демекшік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?» деп, «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі - жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген»* (Абай, 1995), – деп басталған түйінді тұжырымдары адам баласына ортақ қасиеттерді жіктеген жолдардан тұрады. Мәңгілікке жол тартқан «тән» мен «жан» ұғымдарының тереңдігін Абайдың өзіндік ой саптауынан да, қабылдау тереңдігінен де көруге болады. «... адамның жаны мен тәні – бұлар тығыз байланыста қарастырылатын, бірақ екеуі екі түрлі күрделі ұғымдар. Олар – бірін-бірі толықтыратын, атам атаулына аса қажет, бір-бірінсіз мәнін жоғаотатын мәңгілік ұғымдар... Олардың үйлесімділігі ғана, шын мәнінде, эстетикалық сұлу адамды, сыртқы пішіні ғана емес, ішкі сыры, әлемі де әсем тіршілік иесін дүниеге келтіреді», - деп жазды Қ. Әлқожаев (Әлқожаев, 2007: 85-86).

«Адамның басқа жандылардан өзгешілігі рухани негізде қалыптасқан кісілік қасиетінің болуы. Адамның бойындағы пенделік (биологиялық) қасиеттері оның 40%, ал кісілік қасиеті 60% болмысын құрайды. Әрбір ұлттың тектілік туралы түсінігі сол қоғамның даму ерекшеліктеріне байланысты қалыптасады» (Жанадилов, 2022: 120) деген тұжырымға сәйкес, «кісілік қасиеттер» тектіліктің көрсеткіші болып табылады (Жанадилов, 2022: 121). Тарихи деректер арқылы келер ұрпаққа жеткен Абай бабаларының қасиет-қабілетінің қай-қайсысы да оның тұлғалық болмысын қалаған рухани діңгегі, парасат өзегі деп танылады. «Тобықты руының атақты биі Өскенбай», «Ісің адал болса, Өскенбайға бар», «өлең-сөзге жүйрік шешен Ырғызбай», «15 жасынан балуан атанған өз ортасының беделді тұлғасы Құнанбай» деген түйінді сипаттамалардың әрқайсысы ақынның тегімен бойына дарыған өзгешелігін түсіну кілті болып табылады. Абайдың:

«Жасаулы деп, малды деп байдан алма,

кедей қызы арзан деп құмарланба.

ары бар, ақылы бар, ұяты бар,

ата-ананың қызынан гапыл қалма!» деген өлең жолдарының мазмұны да ата-ана, ұрпақ мәселелерін өзектеуге құрылған. «Абайдың пайымдауында адамның бойындағы барша ізгіліктің бастауы отбасынан алынады. Ақын үйден сусындайтын нәрлі бастауды,

ата-анадан алынатын тәрбиені өте жоғары бағалаған. Сондықтан да әрқайсысымыздың адалдыққа, парасаттылыққа, адамгершілікке, сұлулыққа апарар жолымыз ананың сүтінен, әкенің пәрменділігінен деген ойдың желісі Абай өлеңдерінде айқын аңғарылады» (Әлқожаев, 2007: 86).

Нәтижелер мен талқылаулар

А. Байтұрсынұлы: «Абай сөзі заманындағы ақындардан оқшау, олар сөзінен үздік, артық. Ол оқшаулық, басқа ақындардан Абайдың жалғыз сөзінде ғана емес, өзінде де болған» (Байтұрсынұлы, 2011), – деп, Абай әлемінің «оқшаулығын» сөзінен ғана емес, сол ойдың өзегінде жатқан адамдық табиғатынан өрбіте түсіндіруді мақсат етті. Ғалымның ақын өскен ортаның ерекшелігін, бала жүрекке әсер еткен әке өнегесін, ата дәстүрін тереңнен сипаттауы да адамды танудың кілті, оның ішкі-сыртқы ғалам тұтастығын айқындауының тетігі деп бағалауға болады. «Ақын тілі» деген ұғымға айрықша ден қойған, оның ішкі мазмұнын барлай зерделеген тілші үшін ақын қаламынан туған өлеңдер әрі ақылдың, әрі қиялдың, әрі көңілдің өзгеше бейнесін сомдады. «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек; ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек; мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған. Бұлардың үстіне, Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған. Абайда өлең сөздің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады» (Байтұрсынұлы, 2011) деген ғалым талдауына арқау болған адам баласына тән «ой шеберлігі» де, «сыншылдық» та, «білім» де оның сөз саптау қабілетімен өлшенген.

Осы арнада Қ. Жұбановтың 1934 жылы жарық көрген «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» атты мақаласына зейін қойған маңызды. «Абай шығыс үлгісін көрмей, білмей аман кеткен ақын емес, белшесінен кешіп барып, одан шығып тастап кеткен ақын» (Жұбанов, 1999: 261) деген тұжырымын ғалым тілдік те, әдеби де талдаулармен дәлелдеу мақсатында ақын тіліне, сөз орамдарына әсер етер қоғамдық, психологиялық, халықтық себептерге назар аударды. «Абайдың еншісіне тиген әдебиет қазынасы екі түлік болатын. Бірі – емшек сүтімен қатар, құлағына кіріп, сүйегіне сіңген ананың «әлди-әлди, ақ бөпеми», атаның «сал-сал білек, сал білегі», қойшының әні, қыздың сыңсуы, қаралы қатынның жоқтауынан бастап көркемдік сезімін шарбыдай шырмаған халық әдебиеті. Екіншісі – қажылы ауыл, молдалы ауыл болған Құнанбай ауылына ала-бөтен таныс ескі Орта Азия үлгісі – шағатай әдебиеті. Абай ақын болғанының үстіне ескі мәдениет мұрасын дұрыс пайдалана білген ақын. Абай ескі күншығыстың экзотик өнерінің бірі – шағатай әдебиетімен де жақсы таныс» (Жұбанов, 1999: 255-270) деген талдауда ақын қалыптасуына әсер еткен, оның жадында сақталған халықтық қордың танымдық маңызы мен білім арқылы жинақталған тәжірибелік ілімінің өзгешелігі салыстырыла берілген. Біреуі «емшек сүтімен» сіңген өмірлік құндылықтар қатарын айғақтаса, екіншісі «пайдалана білген» мәдени мұра бірліктерін сұрыптады. Әрқайсысы ақынның сөз саптауына, мазмұн өрнегіне әсер етумен бірге, оның жеке тұлғалық болмысын, психологиялық әлемін сомдауда ерекше маңызға ие болды. Қ. Жұбанов қазақ лингвистикасына тілдік құралдарды саралаудың тың үлгісін ұсынумен қатар, адамтанудың маңызды ұстанымдарының дүниге келіне ықпал етті. Әдеби мәтіндерді құрылымдық тұрғыдан ғана емес, идеялық, мазмұндық әрі пәлсапалық негізде зерделеу нәтижесінде тілші адамзат табиғатын айқындар фактілерді сыртқы орта әсерімен, табиғи физиологиялық өзгешелігімен тығыз байланыста суреттеуді мақсат етті. Олардың бастауын халықтық таным тарихымен сабақтастырды. Зерттеуші әр тілдік материалды елдің салтын, дүниетанымын пайымдап түсіндірудің, танымдық қорды жинақтаудың басты арнасы деп қабылдады. «Абай образды қолдан жасап, жат кейіп қылып шығармайды. Қазақтың өзіне қашаннан таныс, оны келтіргенде бермекші суретінің бояуын қандырып, ашып кететін суреттерден алады» (Жұбанов, 1999: 267) деген ойдың түйіні де ақын жанының

халықтық құндылықтармен, өмірден түйген пәлсапамен астарласып жатқан әлемін танытады.

Адам жан-жақты процестердің сабақтасуын қамтамасыз ететін құбылыс болғандықтан, Ә. Қайдар оны «...бір жағынан, сол табиғаттың өзін танып-білуге санасы қалыптасқан қауым» деп санаса, «екінші жағынан, ол сол саналы қауымның ұйытқысы» да болып табылады деген қорытынды жасады. Тілші қабылдауындағы адам «табиғаттың бір көрінісін» құрайтындықтан, оның бойындағы барша қасиеттер де қоршаған орта ықпалымен қалыптасатын ойлау жүйесінің жемісі ретінде қарастырылады. Осы қатарда Ә. Бөкейхан Абайдың тұлғалық «меніне» әсер еткен мәселелер қатарында сөз зергерінің араб, парсы тілдерін меңгеру қабілеттеріне жүгінген. Алаш қайраткері: «Ислам дінінің далаға орнығуының пайда-зиянына орай жаңа заманның талабымен Абай білімге ден қойып, араб, парсы, түркі тілдерін кітап арқылы үйренеді. Табандылығы мен бейімділігінің нәтижесінде өз бетімен араб, парсы тілдерін еркін меңгеріп, қасиетті біліммен сусындады» (Бөкейхан, 2019) деген тұжырымға келген. «Тектілік пен оның эволюциясы сыры толық ашылмаған ең күрделі мәселелердің бірі және оның құпиясының ғылымда жұмбақ күйінде жатқан қырлары жеткілікті. Тектілік феномені хақында пайымдалған асыл сөздердің астарында терең ой, ғасырлық өмір тәжірибесі, генетикалық ілімге даналық көзқарас жатыр. Бұдан қан арқылы берілетін қасиетті еш нәрсемен алмастыру мүмкін емес екені анықтала түседі. Оған дәстүрлі қазақ қоғамының қойнауында пайда болған ... «тегінде бар тектілік», «тексілік тұқым қуады», «текті жердің тұлпар ұлы», «тегі мықты», «тегі таза», «тегіне тартқан», «асылдың қиығы», «тектінің тұяғы», «жақсының көзі», «асылдың сынығы» деген ілкіден келе жатқан нақыл сөздерде дәлел бола алады» (Жақсығалиев, 2013) деген тұжырымның астарына үңіле отырып, автордың «генетикалық ілімге даналық көзқарас» тіркесінен өрбитін маңызды ойлар қатарын «адамтанудың» өзегі деп қарауға болады

«Абай өлеңдері – өміртануға көмектесетін ойдың, парасаттың дәрісі. Бұл кез келген буын өкілінің жанына терең бойлайтын мәңгілік дүниенің үзілмес сабағы» (Оразалин, 2014: 19), – деп Н. Оразалин атап өткендей, Абай даналығы да, даралығы да елдік қағидаттармен біте қайнасқан тұлғалық өрісінен, шынайы өмір келбетін өлеңдеріне арқау еткен шығармашылық кеңістігінен бастау алатындықтан, Қ. Жұбанов ақын шеберлігін адамның тыныс-тіршілігін бейнелейтін ақиқаттан, оқырманға таныс суреттерден іздеді. Ғалымның: «Абай образды қолдан жасап, жат кейіп қылып шығармайды. Қазақтың өзіне қашаннан таныс, оны келтіргенде бермекші суретінің бояуын қандырып, ашып кететін суреттерден алады» (Жұбанов, 1999: 267) деген тұжырымы соған дәлел. Қазақ тіл біліміндегі тілтанымдық антропология ұстанымдарына адамдардың әрекетінен, тану, білу, қоршаған ортамен байланысу ерекшеліктерінен бастау алатын маңызды қағидалар тізбегі, қазіргі лингвистикалық зерттеулердің аясын кеңейтуге мүмкіндік беретін ілімдер жүйесі жатады. Адамның танымдық әлемі шексіз болғанымен, оның негізгі қорытындылары, жадыда сақталар құрылымдары, тәжірибелік қорын жинақтар көзқарастары мен тұжырымдары, ең алдымен, тіл мен ойлаудың үздіксіз байланысынан туындайтыны да ақиқат.

Ғалым Р. Сыздық Абайтанудың маңызды бөлігін көркем сөз өнеріндегі «адам» мәселесінің көтерілу, қамтылу деңгейімен бірлікте талдады. Абай әлемінің өзіндік пәлсапасына қазақтану ілімімен үйлесе бойлаған ғалым тұжырымдары тілдік фактілердің экстралингвистикалық және антропоцентристік белгілерін адам табиғатымен, тілдік амалдардың құдіретімен байланыстырды, аталмыш процесті екі жақты қажеттілікпен уәждеді. Біріншіден, тіл адамның барлық қасиет-қабілетін суреттеп талдауға мүмкіндік беретін құрал деп қабылданса; екіншіден, адам тілдік амалдардың даму, толығу, өзгеру жолдарын танымдық, әлеуметтік, психологиялық, ұлттық-мәдени негізде дәйектейтін факторлардың бірі және бірегейі ретінде зерттеу нысанын айқындады:

«ақын поэзиясында жұмсалған образды тіркестердің мағынасы (тақырыбы) жағынан, яғни лексика-семантикалық тұрғыдан адамды сипаттайтын, адамның ішкі жан дүниесін танытатын, адамның іс-әрекет, қимылын суреттейтін, сол қимыл, іс-әрекеттің орындалу амалын бейнелейтін, өмірді, өлімді, жастықты, кәрілікті астарлап атайтын, табиғат құбылыстарын бейнелейтін фразеологизмдер...» (Абай, 1995). Тіл мен адам одағы объективті факторларды субъективті уәждермен сабақтастыруға, сөз атаулының алуан түрлі функционалды-семантикалық, прагматикалық өзгешеліктерін саралап көрсетуге ықпал ететін танымдық байланыстар қатарын құрайтындықтан, тілші адам тақырыбын жырлаған ақындық қолданыстардың, шебер өрілген оралымдардың «жалпыхалықтық және авторлық (абайлық)» (Абай, 1995) негіздерін зерделеді. Нәтижесінде поэзия тілі бейнелі қабылдаудың, астарлы сипаттаудың, образды асқақтатудың көрсеткіші, қоршаған әлем «картинасын» даралап көрсетудің, табиғат пен адам болмысын бір-біріне ұштастыра, ұқсаттыра сабақтастырудың құралы деп қарастырылды.

Қорытынды

«Абай дейтін феноменалды құбылыстың тарихы мен тамыры тым әріде, адамзат баласының қалың қатпарлы қойнауларында жатқанын алты құрлық танып, мойындады. Ғарыштан түскен ғажайып сарын ұлтына, ұлысына, жеріне, еліне бөліп жатпай, адам дейтін Алла жаратқан тіршілік иесінің бәрін ортақ өмірлік сауалдар мен жауаптар айналасына үйірді» (Оразалин, 2014: 23) деген тұжырым төрінде де адамдық фактор, адамдық феномен жатыр, сондықтан ғасырдан ғасырға жол тартқан Абайтанудың негізгі ұстанымдары «тану» мен «танытудың» ұғымдық кеңістігін басшылыққа ала, «мәңгілік қазынаға» айнала зерделеніп, толығып, еселеніп отыр. Тілтанымда адам қоғам мүшесі, психофизиологиялық ерекшеліктерден құралатын индивид, ойлау мен тану әрекеттері арқылы өзі іспеттес басқа субъектілермен қарым-қатынас жасайтын тұлға ретінде ұғынылады. Оның антропологиялық тұжырымдары өз алдына жеке емес, өзге ғылыми жүйелермен, теориялармен байланыса өрбиді.

Қазақ тіл білімінің көрнекті өкілі А. Байтұрсынұлының еңбектерінде адам мен оның өзіндікәлемі сана ментанымның барша жетістіктерін айқындайтын маңызды амалдардың бірі деп талданады. «...адамда екі ғалам болады – ішкі ғалам, тысқы ғалам. Ақыл, көңіл, қиял сияқты адамның рухына қараған жағы – ішкі ғалам болады да, онан басқалары – басқа адамдар, мақлұқтар, нәрселер, бүтін дүние тысқы ғалам болады» (Байтұрсынов, 1989: 225) деу арқылы ғалым адамның ішкі және сыртқы ғаламдық белгілерін тілдік құралдардың қолданылу аясымен байланыстырды. Автордың пайымдауынша, адамның рухани әлемі мен қоршаған дүние негіздері өзара тығыз байланыста дами келе, оның ойлау, сөйлеу, тану, қабылдау әрекеттерін түсіндіруге, қатысымдық болмысын уәждеуге және белгілі бір тақырыптық идеялық мазмұнда өрбітуге жол ашады. Бір-біріне ауыса отырып әрі бір-бірін толықтыра дамитын бұл екі ғалам адамның барлық болмыс-бітімін, тұрмыс-тіршілігін, мақсат-міндетін анықтап қана қоймайды, сонымен қатар, оның «ес және іс әрекеттерін» де, қиял-арманын да жан-жақты талдап көрсетуде, олардың себеп-салдарын дәлелдеуде шартты қажеттілік деп танылады. «Ақын тілі» мен «әншейін тіл» (Байтұрсынов, 1989: 150) өзгешеліктеріне назар аударған А. Байтұрсынұлы «адам санасының» үш негізін барлық тілтанымдық фактілерге арқау ете отырып, тілдің міндетін оның – ақыл, қиял, көңіл – деген маңызды үш арнасынан өрбіте түсіндіреді. «Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып райлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау, көңіл ісі – түйю, талғау» (Байтұрсынов, 1989: 141) деген пайымның астарында бүгінгі танымдық бағыттың мақсат-міндетімен қатар «тектіліктің» де адам табиғатымен сабақтасқан қасиеті өзектелері сөзсіз. Абайдың: «Жүректе қайрат болмаса,

ұйықтаған ойды кім түртпек?

Ақылға сәуле қонбаса,
хайуанша жүріп күнелтпек» (Абай, 1995:49 деген өлең жолдары да сол келелі ойдың, кесімді пікірдің дәлелі болары хақ. Яки:

«Малда да бар жан мен тән,

ақыл, сезім болмаса.

Тіршіліктің несі сән,

тереңге бет қоймаса» (Абай, 1995: 49), – деп жырлаған ақын болмысының тереңдігі де, пәлсапалық пайымының даралығы да адам табиғатын зерделеуге, Алладан сыйға тартылған болмысын таразылауға құрылған. Бұл да тектіліктің, кісіліктің белгісі деп танылары сөзсіз.

Белгілі зерттеуші М. Мырзахметұлы тұжырымдамасынан орын алған «жантану ілімінің» заңдылықтарын адам болмысының сан қилы мүмкіндіктерімен, оның сөз өнерімен, шығармашылық қабілетімен ұштастыру да «Абайтанудың ХХІ ғасыр көгін» анықтайтын бағыты ретінде ақын қолданысындағы сөздердің мағыналық өрісін, мазмұндық кеңістігін бабалар құдыретімен, аталар өнегесімен байланыста зерделеу қажеттігі айқындары сөзсіз. Оған абайтанушының: «Абай қолданысындағы хауас сөзінің үш түрлі мағынасы бар: Біріншісі, хауас арапша түйсік, сезім. Екіншісі, сыртқы бес сезім мағынасында. Үшіншісі, хауас сәлим, яғни ішкі, сыртқы он сезім мағынасында» (Мырзахметов, 2016) деген сөз төркінінің қолданыстағы түсінігі дәлел бола алады.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында атап өткендей, «Абайдың мол мұрасы қазақ ұлтының жаңа сапасын қалыптастыруға қызмет етеді. Оның шығармаларындағы ой-тұжырымдар әрбір жастың бойында халқына, елі мен жеріне деген патриоттық сезімді орнықтырады» (Тоқаев, 2020). Ұлттың жаңаруы мен жаңғыруы аясында Абай ілімінің құдіретін бағалау, Абайтанудың ұрпақ жадына жол табар құндылықтарын жүйелеу, сол арқылы Ұлы дала тұлғаларын адамтану қағидаттарымен үйлестіре сабақтастыру – уақыт пен заман міндеттеген бағдар талаптары. Ғалым М. Мырзахметұлы да Абайтанудың жаңа ғасырлық көкжиктерін адамзаттың рухани әрі моральдық ұстанымдарымен өзектеу арқылы ақын туындыларын талдаудың тың мақсаттарын белгілеп берді: «Абайдың толық адам ілімі мен жантану ілімін ерекше әрі жан-жақты терең зерттеу ісіне тікелей кіру қажеттілігі туып отыр. Ол ілім қазақ жерінің туындысы болу үстіне бүкіл түрік халықтарының келешекте қабылданар моральдық кодексінің іргетасына айналумен бірге күллі әлем халықтарының кемел адам қалыптастыруында толық адам іліміне тең түсер өзіндік ілімі болмауы себепті де, бар күшті осы мәселені шешуге салып, тезірек зерттеу нысанасына қоюға міндеттіміз» (Мырзахметов, 2016).

Әдебиеттер тізімі

Attila, JÓZSA. (2019) The Role of Nobility. *Acta Univ. Sapientiae, European and Regional Studies*, 16 (2019) 123–134. DOI: 10.2478 / auseur-2019-0015

Абай (1995) *Шығармаларының екі томдық толық жинағы*. Алматы: «Жазушы», 2-т.

Әлқожаев, Қ. (2007) *Абай эстетикасы және Ислам*. Алматы: «Ан Арыс».

Байтұрсынов, А. (1989) *Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер*. Алматы: «Жазушы».

Байтұрсынов, А. (2011) *Қазақтың бас ақыны*. [https:// abai.kz / post / 6664](https://abai.kz/post/6664)

Бөкейхан, Ә. (2019) *Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы*. [https:// abai.kz / post / 12396](https://abai.kz/post/12396)

Жақсығалиев, Ж. (2015) *Тектілік феномені (тарихи-этнографиялық пайым)*. [https:// e-history.kz / kz / history-of-kazakhstan / show / 9027](https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9027)

Жанадилов, Ш., Биболова А.С., Ташимбетова О.Ж., Туганбаева А.Т., Бекназарова З.А.

(2022) Тектілік пен тексіздіктің салыстырмалы сипаттары және қалыптасу тетіктері. // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Педагогика. Психология. Әлеуметтану сериясы, 4 (141). DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2022-14-4-119-126>

Жұбанов, Қ. (1999) *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер*. Алматы. «Ғылым».

Қайдар, Ә. (1998) *Қазақ тілінің өзекті мәселелері*. Алматы: «Ана тілі».

Қайдар, Ә. (2004) Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). Алматы: Тоғанай Т.

Мырзахметов, М. (2015) *Абайтану – XXI ғасыр көзінде*. <https://abai.kz/post/41056>

Нысанбаев, Ә. (1998) «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, VIII том.

Оразалин, Н. (2016) *Шығармалар жинағы. Т. 10: Тамырлар. Арналар. Тұлғалар*. Алматы: «Ан-Арыс».

Өтеген, Б. (2019) *Тектілік – лингвофилософиялық парадигма*. Алматы: «Қазақ университеті». <https://dokumen.pub/9786010439023.html>

Сыздық, Р. (2004) *Абайдың сөз өрнегі*. Алматы: «Арыс».

Тоқаев, Қ.-Ж. (2020) *Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан*. https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy

References

Abai (1995) *Shugarmalarynyng eki tomdyq toluq zhinagy*. Almaty: «Zhazushy», 2-tom. (in Kazakh)

Alqozhaev, Q. (2007) *Abai jestetikasy zhane Islam*. Almaty: «An Arys». (in Kazakh)

Attila, JÓZSA. (2019) The Role of Nobility. *Acta Univ. Sapientiae, European and Regional Studies*, 16 (2019) 123–134. DOI: 10.2478/auseur-2019-0015 (in English)

Bajtursynov, A. (1989) *Shygarmalary. Oleңder, audarmalar, zertteuler*. Almaty: «Zhazushy». (in Kazakh)

Bajtursynov, A. (2011) *Qazaқтыng bas aqunu*. <https://abai.kz/post/6664> (in Kazakh)

Bokejhan, Ә. (2019) *Abai (Ibrahim) Qunanbajuly*. <https://abai.kz/post/12396> (in Kazakh)

Myrzahmetov, M. (2015) *Abaitanu – XXI ғасыр көзінде*. <https://abai.kz/post/41056> (in Kazakh)

Nysanbaev, Ә. (1998) «Қазақстан»: *Ultyq jenciklopedija*. Almaty: «Қазақ jenciklopedijasy» Bas redakciyası, VIII tom. (in Kazakh)

Orazalin, N. (2016) *Shygarmalar zhinagy. T. 10: Tamyrlar. Arnalar. Tulgalar*. Almaty: «An-Arys» baspası, 496 b. (in Kazakh)

Qajdar, Ә. (1998) *Қазақ тілінің өзекті мәселелері*. Almaty: «Ана тілі». (in Kazakh)

Qajdar, Ә. (2004) *Halyq danalygy (қазақ мақал-мәтелдерінің tysindirme sözdigi zhane zertteu)* Almaty: Тоғанай Т. (in Kazakh)

Syzdyq, R. (2004) *Abajdyng soz ornegi*. Almaty: «Arys» baspası. (in Kazakh)

Тоқаев, Қ.-Ж. (2020) *Abai zhane XXI ғасырдағы Қазақстан*. <https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy> (in Kazakh)

Zhanadilov, Sh., Bibolova, A.S., Tashimbetova, O.Zh., Tuganbaeva, A.T., Beknazarova Z.A. (2022) Tektilik pen teksizdiktiң salystyrmaly sipattary zhane qalyptasu tetikteri. // L.N. Gumilev atyndagy Eurazija Ұлттық universitetiniң HABARShYSY. Pedagogika. Psihologija. Әлеуметтану serijasy. № 4(141)/2022 – DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2022-14-4-119-126> (in Kazakh)

Zhaqsygaliev, Zh. (2015) *Tektilik fenomeni (tarihi-jetnografijalyq pajym)*. <https://e-history.kz>

kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9027 (in Kazakh)

Zhubanov, K. (1999) *Qazaq tili zhonindegi zertteuler*. Almaty. «Fylym» (in Kazakh)

Ötegen, B. (2019) *Tektilik – lingvofilosofijalyq paradigma*. Almaty: «Qazaq universiteti»
<https://dokumen.pub/9786010439023.html> (in Kazakh)

Elmira Orazaliyeva

*Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan*

(E-mail: orazaliyeva.elmira01@gmail.com)

The World of Abay is the Source of the Philosophy of Nobility

Abstract. One of the priority areas of knowledge of national values is understanding of its nobility and philosophy of life. The recognition by the Kazakh people of such values as the origin of a person, his ancestry is also unambiguous. Today, speaking about genetics, gene pool, genetic code or genetic information, is more inclined to understand its DNA, collection of gender differences, physio-anatomical features, while the semantic component of the word «pedigree» or «nobility» goes much deeper into the world of spiritual values, passed down from generation to generation in an unknown sacred way. In the Kazakh language, the words «tek» / «tektilik» are endowed with exactly this content. For the Kazakh people, «tek» is a source of wise philosophy of life, the heritage of ancestors. In ality find synergy. The poet's lineage incorporates the powerful and strong character of his father Kunanbai, famous among the people for his honesty and straightforwardness, as well as the wisdom of his ancestors Oskanbai, Yrgyzbai, Aidos Olzhauly, each of whom was known among the people as the biy's nobility and justice. Abay's creation is saturated with life values aimed at understanding the inner, spiritual world of man. His sensory perception penetrates so deeply into the reader's consciousness, finding a response and understanding of the eternal and the temporary. The purpose of this article is to analyze Abay's poems through the prism of his inner and outer «I», defining the source of his world as the heritage received from his ancestors and influencing his creative canons.

Keywords: nobility, philosophy, values, heritage of ancestors, life principles, knowledge

Эльмира Оразалиева

*Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан
Астана, Казахстан*

(E-mail: orazaliyeva.elmira01@gmail.com)

Мир Абая – источник философии благородства

Аннотация. Одним из приоритетных направлений познания народных ценностей является понимание его благородства и жизненной философии. Однозначным является и признание казахским народом таких ценностей, как происхождение человека, его родословной. Сегодня, говоря о генетике, генофонде, генетическом коде или генетической информации, наука больше склоняется к пониманию его ДНК, сбора гендерных отличий, физио-анатомических особенностей, тогда как семантическая составляющая слова «родословная» или «благородство» уходит намного глубже в мир духовных ценностей, передаваемых из поколения в поколения неведомым сакральным путем. В казахском языке слова «тек» / «тектилик» наделены именно таким содержанием. Для казахского народа «тек» - источник мудрой жизненной философии, наследия предков. В этой связи и творчество Абая неразделимо с его знатной и благородной родословной,

в которой находят синергию и его принципы, и его способности, и его мир восприятия действительности. Родословная ветвь поэта вбирает в себя властный и сильный нрав отца Кунанбая, прославленного в народе своей честностью и прямоотой, а также мудрость его предков Оскенбая, Ыргызбая, Айдоса Олжайулы, каждый из которых слыл в народе благородностью и справедливостью биев. Творчество Абая насыщено жизненными ценностями, направленными на познание внутреннего, духовного мира человека. Его сенсорное восприятие так глубоко проникает в сознание читателя, находя отклик и понимание вечного и временного. Целью данной статьи является проанализировать творчество Абая через призму его внутреннего и внешнего «я», определяя источником его мира наследие, полученное от предков и повлиявшее на его творческие каноны.

Ключевые слова: благородство, философия, ценности, наследие предков, жизненные принципы, познание

Автор туралы мәлімет:

Оразалиева Э.Н. – Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, академиялық қызмет жөніндегі вице-ректоры, филология ғылымдарының докторы, профессор. Астана қ, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3428-1950>

Information about author:

Orazalieva E.N. – Vice-Rector for Academic Affairs, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan. Astana, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3428-1950>

Сведения об авторе:

Оразалиева Э.Н. – проректор по учебной работе, доктор филологических наук, профессор, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан. Астана, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3428-1950>

Zh. Sarsenbai, A. Akzhigitova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

(E-mail: janat.sarsenbay@yandex.kz)

Issues of Norm and Usage in Kazakh Texts on Social Network

Abstract. The article is devoted to the study of the current topic of modern communication–virtual language personality, and the description of lexical and semantic features of virtual language personality in Internet communication. The issue of dynamic changes in the Kazakh vocabulary introduced through Internet communication has become especially relevant in recent years. The research work began with a review of the research of domestic and foreign scientists, the features and main trends were described. During the review of scientific papers analyzing the discourse of the social network and its text, the fundamental concepts were identified and the necessary conclusions were drawn, which guided us. The purpose of the study is to consider the set of lexical and semantic properties of social network usages.

The article notes that the main feature of communication in Kazakh-speaking social networks is the replacement of a real participant by a participant in virtual communication. We have done analysis of the structure, lexical and grammatical characteristics of Kazakh texts collected from social networks. The features of the texts of the discourse of social networks were described. It is mentioned that texts in social networks are not a source of knowledge, they are news or entertainment information, and accordingly they should have brief but rich information, the information in the text is transmitted not only by writing letters, but also by pictures, audio and video recordings.

Examples from Facebook and WhatsApp networks were given as research materials. The study revealed the use of Facebook language terms in Kazakh texts, an increase in the activity of foreign words, a lexical-syntactic combination of foreign and native words, a combination of words without a lexical combination, etc. As a result, on the basis of the collected materials, grammatical (morphological, syntactic) features of Kazakh texts in the social network were divided into groups and a linguistic analysis was carried out. In modern public consciousness, linguistic research has become relevant, defining the linguistic image of a social network as a means of implementing linguistic communication. In this regard, it is very important to improve the language skills of network users.

Keywords: social network, virtual communication, internet, norm, usage

DOI: <https://doi.org/10.71078/1z6x2j67>

Arrived: 8.06.2025; approved: 15.06.2025; available online: 21.06.2025.

Introduction

One of the relevant problems of sociolinguistics is the norm. This article is intended to introduce these language norms, to show their types, basis, and current status. In order to analyze the interrelation between the concepts of norm / linguistic norm / and usage and the differences between them, linguistic facts showing the objective norm and normalization processes in the modern Kazakh literary language were covered.

The language units of virtual communication are replacing the language units that have become the norm in real communication, and deviant usages are becoming 'normal' for virtual communication. At the same time, as a result of the rapid development of virtual communication in all languages of the world through the Internet and social networks, new concepts, new

names, new words appear over time. This phenomenon also affects the Kazakh language.

Social network communication in the Kazakh-speaking virtual environment and its features can be summarized as follows:

- 1) Participation of an unfamiliar communicator in the process of real communication in the discourse of a social network during virtual communication;
- 2) In the social network discourse, not one functional style is visible, but a mixed style is reflected;
- 3) Non-verbal means of communication and emotionally expressive vocabulary are often used;
- 4) Virtual communication happens freely;
- 5) Messages and information on social networks are provided not only by letters, but also by photos, videos and audio recordings;
- 6) Social network discourse is hybrid in nature, it can be both written and oral;
- 7) The language space of the social network is also negative: changing the norms of the language and culture of speech, rudeness, bad manners, indulgence of emotions and feelings, thereby negatively affecting the moral and spiritual and moral state of the user of the social network;
- 8) The word is formed with the position of saving the language.

The purpose of the study is to scientifically differentiate the language of popular programs on TV channels and social networks in order to improve compliance with literary norms in everyday speech, to identify the scientific features of the norm and usage, to study the main existing shortcomings, the reason for their existence based on specific scientific data.

Materials and methods

The level of communication in social networks is different. It depends on the character traits, culture and past circumstances of the relationship. These levels are given in scientific studies as follows:

1) Level 1 is phatic (from the Latin *fatuus* meaning *foolish*). Exchange of specific lines and phrases to support the conversation. This is most common in forced relationships. In such relationships, people do not receive any knowledge, relationships become automatic, limited, superficial. The level of communication depends on the social level of these interlocutors, according to etiquette and social norms.

2) Level 2 is informative. At this level of communication, the interlocutors receive useful, new, interesting information from their conversations. The information level arises in the context of joint actions. This level is characterized by activity in relationships and showing interest in them.

3) Level 3 is personality. This level is possible if communicators are able to recognize the environment, themselves and the personality of the interlocutor. Therefore, at this level, the creation of a conversational workshop will be associated with spiritual growth. Not every participant reaches this level. Especially in social networks, this is not so noticeable when spreading and developing relationships.

At present, it can be said that a new form of language has appeared in speech activity – written oral speech. Because it is clear that although users of social networks communicate on the Internet in writing, in the written word they use the norms of colloquial speech. It is possible to classify the signs of oral and written speech in social networks. Signs of oral speech: immediate transmission of information, the ability to support online dialogue in real time, saving speech and language resources, spontaneity of the text, non-compliance with spelling rules, the use of network and computer slang, the arrival of ellipsis, inversions, compact structures. Signs of the written word: written registration, direct exchange of words through written symbols, visual perception, the ability to make a long delay in communication, the

possibility of free placement of textual information, the ability to correct the sent message.

This nature or hybrid nature of the social network's discourse language makes it unique. Communication in a social network occurs both in written and oral form, and written use is reflected in oral speech. In this regard, some researchers talk about the negative nature of the language of social networks. This is rudeness of the language of the Internet, the language of social networks, the use of uncultured, inappropriate words, bad manners, personal bad manners, etc. They affect the psychological, moral and spiritual state of a person.

R. Syzdyq (Syzdyq, 2001: 76) and N. Uali (Uali, 2007: 17) are scientists who spoke about norms and usages in Kazakh linguistics. In their works, this is called new usages. Of course, it is not enough to rely on the language system – the language norm in parallel in revealing the basic nature of the language norm. That is why professor R. Syzdyq, having brought together the language system – the language norm – the usage, shows the differences between these categories, which are similar to each other, and based on these features analyzes some phenomena in the literary language norm and reveals the facts.

The social network is not only a place of linguistic communication, but also a system based on linguistic economy, which follows the activity of its own language, characteristic of the Internet. In this system, language preservation serves to reduce the time of social network users without compromising the content of the information, that is, it serves to «provide more information in less time».

The law of language economy is important at every level of language, which is why different graphics are used in the language of social networks. Graphic drawings allow for a short time with the help of a few characters to convey a large amount of information, as well as to convey the emotional tone of the message. In the language of social networks, punctuation and spelling are also used in a new meaning. It serves to express emotions in relationships. An exclamation mark in the language of social networks means irony, opposition, surprise, and the intention to pay special attention to one's words. For example, if we pay attention to the text taken from Facebook:

- *...төмен баға жаңа рекордтарын тағайымдадық! / tömen bağa jaña rekordtaryn taǵaiymdadyq! (New low price records set!)*
- *тек Сәуір бойы сантехникаға, кафель мен керамогранитқа керемет жеңілдіктер! / tek Säuir boiy santehnikağa, kafel men keramogranitqa keremet jeñildikter! (Great discounts on sanitary ware, tiles and porcelain tiles only in April!)*
- *әр апта сайын жаңа топтамаларды жиілікпен устap алыңыздар! / әr apta saiyınjaña toptamalarydy jıñıldıkpen ustap alyñyzdar! (Take new collections at a discount every week!)*
- *Мир Керамикасымен әдемі болу қол жетімді! / Mir Keramikasyмен әdemı bolu qol jetımdı! (It is possible to be beautiful with Mir Keramika!)*
- *Мир Керамикадан кафель мен керамогранитті тиімді бағамен сатып алуды жіберіп алмаңыздар! / Mir Keramikadan kafel мен keramogranittı tiımdı baǵamen satyp aludy jiberip almañyzdar! (Do not miss the opportunity to buy tiles and porcelain tiles from Mir Keramika at an affordable price).*
- *4 маусымға дейін сатып алыңыздар да, тұрмыстық техника жаңа ұтыс ойынына қатысыңыздар! / 4 mausymǵa deiın satyp alyñyzdar da, tırmystyq tehnika jaña ütyıs oiynyna qatysyñyzdar! (Buy before June 4 and participate in the new lottery for household appliances!)*
- *Біздің салондарда Каспи банкінен «Бөліп төлеу 0-0-6» арқылы алуға болады. Тауар саны шектеулі! / Bızdıñ salondarda Kaspi bankinen «Bölip töleu 0-0-6» arqyly aluǵa bolady. Tauar sany şekteuli! (In our stores, you can withdraw money from Kaspi Bank using «Installment 0-0-6». The number of goods is limited!)*

The question mark means sarcasm, persistence, indignation, regret. Also for this purpose,

stretching or repetition of sound symbols in a word is used.

There is a need to supplement the lack of paralinguistic tools with other tools in the social network. This tool is emoticons. Smile in English means smile. This is very common. Although an attempt has been made to attach different emotions to different emoticons, it cannot fully express emotions as in natural language, but only conveys feelings in a specified direction.

Language is not only a means of communication, but also a means of creating virtual reality, an artificial programming language is considered only a technological tool with which the Internet works, and the language of a virtual community is the natural language of social network users. Methods used in writing the article: scientific literature analysis, comparison, systematization methods, linguistic analysis of Kazakh texts from social networks.

We read scientific papers that considered the social network discourse and its text, pondered the main conclusions and drew the necessary conclusions. These conclusions were compared and an examination was carried out for their appearance and absence in Kazakh texts in social networks. The structure, lexical and grammatical characteristics of texts collected from social networks were analyzed.

Literature review

The theoretical basis of the article was made up of theoretical conclusions in monographs and scientific articles by foreign and domestic researchers. These scientists include V.N. Ryabov, who called the Internet a social network (Ryabov, 2008: 172), A.A. Matusevich (Matusevich, 2016: 45), who considered communication in social networks from a pragmatic, communicative, linguistic point of view, E.I. Goroshko, who studied the structure and the main dimensions of modern Internet communication. (Goroshko, 2012: 67), G.Yu. Vinogradov (Vinogradova, 2009: 63), who analyzed the features of communication on the Internet, E.N. Vakhramova, N.V. Kuznetsova (Vakhramova, 2009: 142), N.A. Muravyov (Muravyov, 2014: 36), who analyzed the problem of neologisms in social networks, E.V. Kholodkovskaya, who studied the syntactic features of Internet comments in social networks (Kholodkovskaya, 2018: 79), O.V. Ivanova, who studied the features of foreign language communication in social networks (Ivanova, 2017: 241), L.V. Arnold (Arnol'd, 2017: 45), E.V. Isayev (Isayev, 2013: 20), who analyzed the models of metaphors in the discourse of computer security, E.V. Teterleva and I.V. Portnova (Teterleva, 2018: 92), who studied the features of English-language comments in social networks, K. Sadirova, who analyzed the features of the Kazakh language on the Internet (Sadirova, 2019: 72).

And if we dwell on the works that show the difference between the norm and the usage in Kazakh linguistics, we will focus on the works of scientists as R. Syzdyq (Syzdyq, 2001: 75) and others, who studied on the features of the literary language, its connection with the language norm, differentiation of variants, their grouping, differences between the literary language and other forms of the national language.

Results and discussions

Professor R. Syzdyq stated, "it is not enough to show the language norms themselves, that is, to name today's lexical, grammatical and stylistic norms, and to create various sets of rules and dictionaries. There should be opinions and suggestions about the direction (trend) of their further use, growth, change-innovation" (Syzdyq, 2001: 48). At present, it can be called the beginning of a new period in the field of Kazakh language culture, through a systematic analysis and evaluation of the features of the former norms of the national language, especially various phenomena and innovations used in general by the language. First of all, we associate this period with R. Syzdyq's monographic study "Language Norm and Its Formation" (Syzdyq, 2001: 49).

Relying on the parallel language system – language norm in revealing the basic nature of

the language norm, of course, is not enough, therefore, Professor R. Syzdyq, considering three elements linearly as a language system – language norm – usage, shows similar distinguishing features of these categories and on the basis of these features analyzes some phenomena in the norm of the literary language and reveals the facts.

First, the scientist recognizes the conceptual category of usage as “the concept of usage is a phenomenon that deviates from the language system, but has become a habit”, and determines the phonetic, lexical and grammatical types of the language norm, do not correspond to the system in the modern language norm, but have become a habit (Syzdyq, 2001: 23).

Table 1 – Lexical features of Kazakh texts in social networks (extract)

Deviations from the norm	Right option	Explanation
Barğym kep jatyr / Барғым кеп жатыр (I lie and I want to go)	Barğym kep tür / Барғым кеп түр (I want to go)	Incorrect use of state verbs. In sentences expressing a person's desire, modal verbs express the ratio of the speaker's desire to time. For example, if he says <i>bargym kep zhur</i> (I want to go), he or she wants to go at all, but does not know exactly when. If <i>bargym kep otyr</i> (I want to go now) says, then he or she will soon set off. If says <i>bargym kelip tur</i> (I really want to go), we understand that he or she wants to go right now, but there may be obstacles to his movement, and therefore it is not clear whether he will go or not.
Baru kerekpız / Бару керекпіз (We have to go)	Baruymyz kerek / Баруымыз керек (We have to go)	An error caused by a failure to take into account the patterns of combinations of the Kazakh language, the features of additions that were established under the influence of the Russian language. In the Kazakh language, the word <i>kerek</i> (need to do) in combination with the indefinite form of the verb is not conjugated, but is added to the verb before it.
Бәрі дұрыс па? Bärı dūrys pa? (Is everything all right?)	Аманшылық па? Аманшылық па? (Is everything all right?)	Calque sentence that came from the Russian language. The words of greeting, apologies and insults are different for different peoples. Therefore, it is not possible to make a quick translation in such cases. To make a sentence in Kazakh, you need to remember how Kazakhs used to talk.
Бей-берекет / Bei-bereket (careless)	Бейберекет / Beibereket (careless)	An error caused by not knowing the correct spelling of words in the Kazakh language, by mixing a compound word with a paired word. Bey is a prefix of Persian origin. It is not written separately from the additional word. Although the first syllable is similar, it should not be confused with the paired word.
Үлкен рақмет/ Ülken raqmet (Thank you very much)	Көп рақмет/ Köp raqmet (Thank you a lot)	Literal translation of «Большое спасибо» (Bolshoe-spasibo / thanks a lot) from Russian.
Бешбармақ/ Beşbarmaq	Ет жеу, ет асу / Et jeu, et asu	Calling the national dish meat beshbarmak is a gross mistake. Much has been said about this. However, this error remains uncorrected. The name 'Beshbarmak' (five fingers) hides more negative meaning than respect for the national dish (eat with five fingers). Therefore, it is better to use a popular name, rather than a word known from the outside.
Бір сөзбен айтқанда/ Bır sözben aıtqanda (In one word)	Қысқасы/ Qysqasy (In short)	A copy of the phrase «одним словом / odnim slovom» (in one word) in Russian.
Бір-екі заттар/ Bır-ekı zattar (One-two things)	Бір-екі зат Bır-ekı zat (One-two thing)	After the quantity of a thing is named, the plural is not added to it in Kazakh language.
Мыңдаған сайттар/ Myñdağan saıttar (Thousand of sites)	Мыңдаған сайт/ Myñdağan sait (Thousand site)	After the quantity of a thing is named, the plural is not added to it in Kazakh language.

Направление/ Napravlenie (Referral)	Жолдама/ Joldama (Referral)	Litter the tongue
Наследство/Nasledstvo (Heritage)	Мұра, мирас/ Mūra, miras (Heritage)	Наследство соған кетіп қалады деп уайымдап жүрмін/ Nasledstvo soğan ketip qalady dep uaiymdap jürмін (I'm worried that the inheritance will go to him). However, it seems that in the context of this sentence, taken from a social network, the word <i>jіğan-tergen</i> (all acquired) fits better than the words "heritage" and "miras".
Негативті адамдар/ Negativti adamdar (Negative people)	Жағымсыз, жайсыз, теріс пиғылды/ Jağymsyz, jaisyz, teris piğyldy (Bad and negative)	Calque phrase literally translated from Russian.
№1 қайызғақ/qaiyzğaq (dandruff №1)	№1 сусабын/susabyn (shampoo №1)	Әлемдегі №1 қайызғаққа қарсы су сабын/ Älemdegi №1 qaiyzğaqqa qarsy su sabyn (Number one against dandruff shampoo in the world). An illogical phrase is an error caused by the inability to determine the position of the determiner in the sentence. Correct: Әлемде қайызғаққа қарсы №1 сусабын/ Älemde qaiyzğaqqa qarsy №1 susabyn (Number shampoo against dandruff in the world).
Обязательно/Obyazatelno (Compulsary)	Міндетті түрде/ Mindetti türde (Compulsary)	Parasite words.
Оқу жылын аяқтауыңмен!/ Oqu jylyn aiaqtauıñmen! (With the end of the school year!)	Оқу жылын аяқтағаның құтты болсын! Oqu jylyn aiaqtağanyñ qūtty bolsyn (Congratulations on the end of the school year!)	This is a sentence formed as a result of copying and translating the construction of the sentence «С окончанием учебного года!» (With the end of the school year!) without any changes from Russian.
Оптовка/Optovka (Wholesale)	Көтерме базар/ Köterme bazar (Wholesale)	The jargon word

We have considered some of the most used words in today's social networks. We tried to analyze their linguistic features through interpretation.

For example, the text of a post of informational or news content from the Facebook page is screenshotted in Figure 1. If you pay attention to this text, then the report of the Department of Kazakh Linguistics named after A. Baitursynuly of the Kazakh National University, reporting on the high professional competence of its researcher, increases the confidence of consumers of its services. The text of the post is given a special title and uses Caps Lock, that is, capital letters are used. This is a special tool in social networking discourse, that is, a way to convey a certain emotion. At the same time, the post contains photos along with text.

Figure 1 – Information content of the post (text)

All texts of social networks have common features and requirements for creation. They:

1. Text on a social network is not a source of knowledge, it is news, entertainment information. Therefore, it should be short but informative.

2. Information in the text is submitted not only by letter, but also by pictures, audio and video recordings.

3. One text is created on the basis of one meaning (thought/ topic).

4. The pragmatic nature of the text is clear. The text in social networks is adapted to the target audience: texts for women and texts for men differ from each other in structure and subject matter. For example, texts for women are emotional, related to household appliances, paints, fashion, while texts for men are short, but to the point, about cars, sports, etc.

5. Texts in social networks can be divided into the following groups according to the style of network users: controversial (the network user deliberately seeks to cause controversy), sensational (the first to publish unexpected news), overview (depending on the imagination of the network user), interrogative (a problem in the text in as a question) (Sadirova, 2019:73).

Linguistic features of communication in a social network are reflected in the lexical, grammatical, i.e. morphological, word-formation, syntactic level of the text.

Lexical features of Kazakh texts in social networks: Kazakh texts use the terms of the Facebook language, the activity of borrowed words has increased, borrowed words and native words have entered lexical and syntactic combinations, words without lexical combinations have combined: *фейсбук* (*facebook*), *поделиться емтім*/ *бөлісін қойдым* (*I have shared*), *коммент қалдырдым/жаздым* (*I have left/written a comment*), *лайк бастым* (*I have liked*), *лайкдедім/лүпілдеттім*/ *laikldedim/ lüpildettim* (*I have put many likes*), *сториске қойдым* (*I have put into my stories*), *стористен көрдім* (*I have seen from stories*), *историяға қойдым* (*I have put into my stories*), *рекке шықтым* (*I'm on rek*), *+ қойып кетіңіздер* (*please mark +*), *туған күніңізді басыңыз*/ *mark your birthday* (*words without lexical combination are combined*), *дұрыс айтпа ма?* (*Is he or she right?*) *я\ жоқ* (*yes/no*), *хит* (*hit*), *вайб* (*ловить 36 волну/көңіл күйді түсіну*)/ *vibe* (*to catch the 36th wave / to understand the mood*), *кринж* (*бұрынғы іске ұялу*)/ *cringe* (*shame for the past*), *чекни* (*check*) etc.

Based on the materials collected and analyzed by us, the grammatical (morphological, syntactic) features of Kazakh texts in social networks can be divided into the following groups:

- 1) Omitting the subject
- 2) Omitting service words
- 3) Application of inversion
- 4) Separation of each part of the sentence by separate phrases in the message
- 5) Use of adjectives and question words
- 6) Repeat emoticons, punctuation marks and symbols
- 7) «Correction of statements with a special underline»
- 8) Emoticon (emotion + symbol)
- 9) Using Complex Emoticons
- 10) Graphic emoticons

Morphological features of Kazakh texts in social networks: - Kazakh language suffixes were directly added to borrowed words and changed: (*фейсбукте* (in Facebook), *фейсбуктен* (from Facebook), *фейсбукке* (to Facebook), *лайк+дедім* (I have liked the post), *лайк+л+деттім* (I have liked many times (the post)), *сториске* (to stories), *стористен* (from stories), *банға кету* (to be banned).

- Abbreviated words appeared: *инстадан* (*инстаграмнан*) *көрдім*/ *I have seen from insta* (*instagram*), *тм* (*тик-ток*)/ *tt* (*tik-tok*), *телега* (*телеграмм*)/ *telega* (*telegram*), *в лс* (*жеке хабарламада*)/ *in pm* (*in personal messages*), *лс-ке* (*личное сообщение*)/ *to pm* (*sent to personal messages*), *чел* (*адам*)/ *chel* (*person, shortening from Russian человек/chelovek*) and etc.

Abbreviations (abbreviated words and phrases) in Kazakh texts in social networks can be divided into the following types:

- a) words abbreviated from letters:
- b) abbreviations containing numbers:
- b) designation of one word with one letter
- c) highlighting consonants «СПС», «ПЖЛСТ»

Examples of these statements are shown in Figure 2. If we analyze the examples in this social network, then, first of all, lexical units in Kazakh texts are mixed with borrowed units: *ифтар сделаем* (let's do iftar), *ты не представляешь, как меня радует твои сообщения* (you have no idea how happy your messages make me), *когда приедешь* (when you arrive), *биоин англиштан* (bio in English), *мы опадаем* (we are falling), *сенде болдыма стердаун* (have you had sterdown), *мы опадем* (we are falling), *шучу* (just kidding).

There is a writing with the omission of consonants: *солго(й)*, *ашн (ы)*, *тырат*, (syllable *ды* is given with letter *т*), *келе бермит* (ending *ейди* is given with letter *т*), *балдар* (syllable *ла* is omitted), *алн (ы) келндер* (syllable *ін* is omitted), *дәптерн* (letter *і* is omitted), *сообщ* (letters *ение* are omitted).

The stress is marked by the repetition of sounds and emoticons: *это дааа особенно от вас / this is especially from you* (symbol of loud laughter and angry, groaning tears) or *как меня радует твои сообщения / how happy your messages make me* (a smiley face with two hands on it). Transliteration of foreign expressions: *стердаун* (sterdown), *SUUUUUUUYYYYYOOOOO* (here is emotion).

- In social networks, some texts are written without punctuation at all. The above can be seen in the text of the communication on the WhatsApp social network. For example, in the sentence *Бағасы анық жазылмайды*, we see that the spelling norm of the Kazakh language is not observed: instead of Kazakh native letter *ң* is *н*, and *к* instead of *қ*. Interrogative pronouns are used repeatedly in the structure of the sentence: *Неге жедел көмектесетін дәрі-дәрмектер неге болмаған?* / *Nege jedel kömektesetin дәрі-дәрмектер nege bolmağan?* (Why were there no emergency drugs why?). Capital letters are used to express the main idea in a sentence: *KITAP ҚАПТАЛСЫН!* / *KITAP QAPTALSYN!* (WRAP THE BOOK!).

Emoticons and various symbols are used to express the modality and predicativity of a sentence. The normal word order in the sentence is not preserved, it is inverted. The sentence is formed by mixing Russian and Kazakh phrases. In most cases, the WhatsApp network does not comply with the rules for recording inquiry calls. Nowadays, it is more efficient to record an audio message than to send a message in writing.

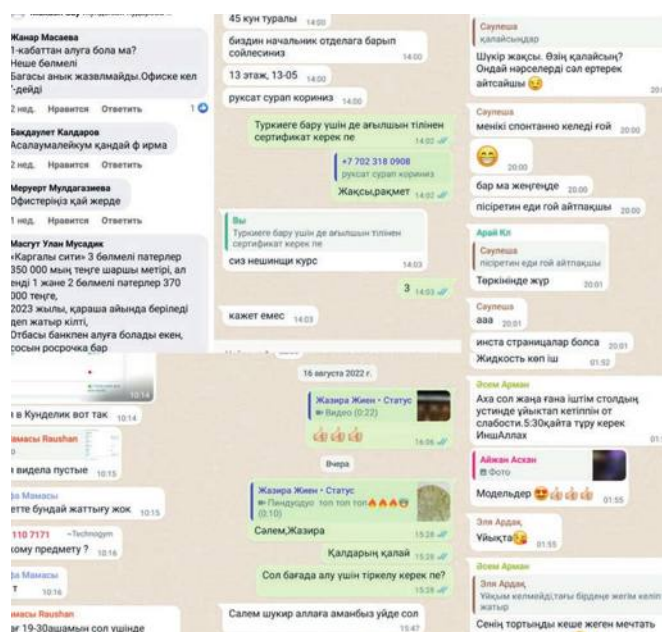

Figure 2 – Lexical features of Kazakh texts in social networks

Conclusion

Social network discourse cannot be considered within the framework of one functional style; it includes several style elements. The use of non-verbal symbols and emotional vocabulary in virtual communication has made it more interesting and easier to understand. Recently, not only text messages, but also photographs, videos and audio recordings have been widely used in the discourse of social networks. Thus, the nature of social discourse is characterized by complexity.

The product of the discourse of a social network is a text (post) that has its own characteristics, its character is hybridized between oral and written, linguistic features do not follow the usual norms, it is adapted to people's communication on the Internet, abbreviations are often found in order, it has its own laws and requirements to save time. Recently, research has been undertaken into the language of social media and there is a need to normalize it. Although not known in everyday communication when talking about norms and usage on social media, misuse of words is on the rise in social media in writing and analysis. Errors caused by misunderstanding and haste are one thing, but mistakes said or written in the "traditional" way, deliberately broken, are another. Because of this haste, most of the mistakes that we write or say go towards uzus. We should not forget that speech culture can be corrected from mistakes that have been neglected on the Internet. To preserve the culture of speech in the country's social networks, first of all: a) if necessary, information and work to improve information culture are carried out and widely promoted; b) People correct each other by looking at each other, so social activists who are an example for young people, in addition to advertising, participate in good deeds related to speech culture, publish various informative articles about speech errors; b) if the use of language and its importance are discussed on social networks, advertisements are often given calling for purity of language, correct writing, information and images that increase the patriotic feelings of young people; c) If any user of a social network is indifferent to the language problem, if he tries to write correctly, if he shows interest, then it is clear that the culture of speech in the virtual world will be improved.

Depending on the purpose and thematic specifics of the research work, the communicative method, description, analysis, systematization and interpretation, research with comparison of language factors, structural-semantic, cognitive-pragmatic interpretation, component analysis were carried out.

First of all, along with the points of the problem, proven and identified by research, there are points that still need to be substantiated, supplemented by the scientific essence of the language norm and usage, standard language.

Secondly, the norm in the general sense means the structural-substantive level of the root of the word and the word that falls into grammatical transformations, the word used for stylistic purposes.

Thirdly, one of the most necessary to study is the laws inherent in the language system and the use of language, the norm movements that reflect changes in the laws of language through speech, that is, through the constant use of written language and oral language. And as a result of these movements and changes, the signs are regulated and stabilized, as well as the diachronic-synchronic character of linguistic units that "experience" the processes of regulation. Both the linguistic norm and the literary norm are directly related to the pronunciation and writing of linguistic units. The stability, dynamics, communicative validity, communicative objectivity of the social network language depends on the orthoepic and orthographic features of the language and their influence on each other.

References

- Arnol'd, I.V. (2017). *Leksikologiya sovremennogo anglijskogo jazyka: ucheb. posobie*. 2-e izd. pererab. [Lexicology of the modern English language: studies.stipend] Moskva: Nauka. (in Russian)
- Berestnev, G.I. (1996). *O novej real'nosti jazykoznanija*. [On the new reality of linguistics] Moskva. (in Russian)
- Goroshko, E.I. (2012). *Sovremennaya internet-kommunikatsiya: struktura i osnovnyye parametry*. [Modern Internet communication: structure and main parameters] Moskva, Nauka. (in Russian)
- Isayev, E.V. (2013). *Modeli metafor v diskurse komp'yuternoj bezopastnosti*. avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. [Models of metaphor in the discourse of computer security]. Perm. (in Russian)
- Ivanova, O.V. (2017). Osobennosti inoyazychnoj kommunikacii v social'nyh setyah. [Features of foreign language communication in social networks]. *Yazyki. Kul'tury. Etnosy. Formirovanie yazykovoj kartiny mira: filologicheskij i metodicheskij aspekty*, V. 1, (1), 240-247. (in Russian)
- Kholodkovskaya, E.V. (2018). Osobennosti sintaksisa angloyazychnogo internet-kommentariya social'noj seti Facebook. [Syntax features of the English-language Internet comment on the Facebook social network]. *Vestnik Volgog. gos. un-ta. Ser. 2: Yazykoznanie*, 1, 79-83 (in Russian)
- Matusevich, A.A. (2016). Obshcheniye v social'nykh setakh: pragmaticheskij, kommunikativnyj, lingvisticheskij aspekty kharakteristiki. Moskva. 190 s. [Matusevich A.A. Communication in social networks: pragmatic, communicative, linguo-stylistic aspects of the characteristic. Moscow. 190 p.] (in Russian)
- Muravyov, N.A. (2014). Neologizmy v sotsial'noy seti Feysbuk N.A.Murav'yev. Dialogue: Intern. conf. in Computational Linguistics. URL: <http://www.dialog21.ru/dialog2014/presentations/Muravyev.pdf> (in Russian)
- Ryabov, V.N. (2008). Neobychnnye slova i formy slov kak otrazheniye osobennostey khudozhestvennogo teksta. [Unusual words and forms of words as a reflection of the features of a literary text]. *Diskurs. Issue 10. USTU-UIP*, 15-25. (in Russian)
- Sadirova, K.K. (2019). Internet zhelisindegі qazaq tilinіn erekshelekteri. [Features of the Kazakh language on the Internet]. *Diskursologiya maseleleri. Monografiya*. 71-78 p. Aqtobe: Kolibri (in Kazakh)
- Syzdyq, R.S. (2001). *Tildik norma zhane onin qaliptanuı*. [Language norm and its formation] Astana: Elorda. (in Kazakh)
- Teterleva, E.V., Portnova, I.V. (2018). Grammaticheskie osobennosti angloyazychnyh kommentariy v social'noj seti Instagram. [Grammatical features of English-language comments on the social network Instagram]. *Problemy romano-germanskoj filologii, pedagogiki i metodiki prepodavaniya inostrannykh yazykov*, 14, 91-94. (in Russian)
- Uali, N.M. (2007). *Qazaq soz madenietinin teoriyalıq negizderi*. filol. gyl. doktory gyl ...diss. [Theoretical foundations of Kazakh speech culture Philology. Philol. science. doctor of science ...diss.] Almaty. (in Kazakh)
- Vakhramova, E.N. (2009). K voprosu o lingvisticheskikh perspektivakh neologizmov sotsial'nykh setey. [To the question of the linguistic prospects of neologisms of social networks] *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo*, 6, 270-275. (in Russian)
- Vinogradova, T. (2009). *Spetsifika obshcheniya v internete. Russian and comparative philology: linguoculturological aspect*. [Specificity of communication on the Internet Russian and comparative philology: linguoculturological aspect]. Kazan. (in Russian)

Әдебиеттер тізімі

- Арнольд, И.В. (2017). *Лексикология современного английского языка* (2-е изд.). Москва: Наука.
- Берестнев, Г.И. (1996). *О новой реальности языкознания*. Москва.
- Вахрамова, Е.Н. (2009). К вопросу о лингвистических перспективах неологизмов социальных сетей. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, (6), 270–275.
- Виноградова, Т.Ю. (2009). Специфика общения в интернете. В *Русская и сопоставительная филология: лингвокультурологический аспект* (С. 63–67). Казань.
- Горошко, Е.И. (2012). *Современная интернет-коммуникация: структура и основные параметры*. Москва: Наука.
- Иванова, О.В. (2017). Особенности иноязычной коммуникаций в социальных сетях. *Языки. Культуры. Этноты. Формирование языковой картины мира: филологический и методический аспекты*, 1(1), 240–247.
- Исаева, Е.В. (2013). *Модели метафоры в дискурсе компьютерной безопасности* (Автореф. дис. ... канд. филол. наук). Пермь.
- Матусевич, А.А. (2016). *Общение в социальных сетях: прагматический, коммуникативный, лингвостилистический аспекты характеристики*. Москва.
- Муравьев, Н.А. (2014). Неологизмы в социальной сети Фейсбук. В *Диалог – 2014: Международная конференция по компьютерной лингвистике*. <http://www.dialog21.ru/dialog2014/presentations/Muravyev.pdf>
- Рябов, В.Н. (2008). Необычные слова и формы слов как отражение особенностей художественного текста. *Дискурс*, (10), 15–25.
- Садирова, К.Қ. (2019). Интернет желісіндегі қазақ тілінің ерекшеліктері. *Дискурсология мәселелері*. Ақтөбе: Колибри.
- Сыздық, Р.С. (2001). *Тілдік норма және оның қалыптануы*. Астана: Елорда.
- Тетерлева, Е. В. (2018). Грамматические особенности англоязычных комментариев в социальной сети Instagram. *Проблемы романо-германской филологии*, (14), 91–94.
- Уәли, Н.М. (2007). *Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері* (Филол. ғыл. докторы ғылыми ... дисс.). Алматы.
- Холодковская, Е.В. (2018). Особенности синтаксиса англоязычного интернет-комментария социальной сети Facebook. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2: Языкознание*, (1), 79–83.

Ж. Сәрсенбай, А.Ақжігітова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
(E-mail: janat.sarsenbay@yandex.kz)

Әлеуметтік желідегі қазақша мәтіндердегі норма мен узус мәселелері

Аңдатпа. Мақалада қазіргі коммуникацияның өзекті тақырыбы – виртуалды тілдік тұлғаны зерттеуге, интернет коммуникациядағы виртуалды тілдік тұлғаның лексико-семантикалық ерекшелігін сипаттауға бағытталды. Интернет коммуникация арқылы енген қазақ сөздік қорындағы динамикалық өзгерістер мәселесі соңғы жылдары ерекше өзектілікке ие болып отыр. Зерттеу жұмысы отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне шолу жасаумен басталып, ерекшеліктері мен негізгі бағыттармен сипатталды. Әлеуметтік желі дискурсы мен оның мәтініне талдау жасаған ғылыми айналымда жүрген еңбектерді саралап, негізгі тұжырымдарын ой елегінен өткізіп, қажетті қорытындылар басшылыққа алынды. Зерттеудің мақсаты – әлеуметтік желідегі

қолданыстардың лексика-семантикалық қасиеттер жиынтығын қарастыру.

Мақалада қазақ тілді әлеуметтік желілерде коммуникацияның басты ерекшелігі виртуалды қарым-қатынаста қатысушының шынайы қатысушыны алмастыруы сөз етіледі. Әлеуметтік желіден жинақталған қазақша мәтіндердің құрылымына, лексикалық, грамматикалық сипатына талдау жасалды. Әлеуметтік желі дискурсы мәтіндерінің ерекшелігі баяндалды. Әлеуметтік желілердегі мәтіндер білім көзі емес, олар жаңалық немесе ойын-сауық ақпараты болып табылатыны, соған сәйкес оларда қысқа, бірақ мазмұнды ақпарат болуы керектігі айтылады, мәтіндегі ақпарат тек әріппен ғана емес, сурет, аудио және бейнежазба арқылы да берілетіндігі айтылды.

Зерттеу материалдары ретінде *Facebook* және *WhatsApp* желілерінен мысалдар келтірілді. Зерттеу барысында қазақ тіліндегі мәтіндердегі фейсбук тіліндегі терминдердің қолданылуы, шетел сөздерінің белсенділігінің артуы, жат және төл сөздердің лексика-синтаксистік тіркесі, лексикалық сөздердің тіркесімі т.б. Нәтижесінде жинақталған материалдар негізінде әлеуметтік желідегі қазақ тіліндегі мәтіндердің грамматикалық (морфологиялық, синтаксистік) ерекшеліктері топтарға бөлініп, лингвистикалық талдау жасал. Қазіргі қоғамдық санада тілдік қатынасты іске асыратын құрал ретінде әлеуметтік желінің тілдік бейнесін айқындайтын лингвистикалық бағыттағы зерттеулердің өзектілігін тудырды. Осы орайда желі қолданушылардың тілдік біліктілігін арттырудың маңызы өте зор.

Түйін сөздер: әлеуметтік желі, виртуалды қарым-қатынас, интернет, норма, узус.

Ж. Сарсенбай, А. Акжигитова

*Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: janat.sarsenbay@yandex.kz)*

Проблемы нормы и узуса в текстах на казахском языке в социальных сетях

Аннотация. Статья посвящена изучению актуальной темы современной коммуникации – виртуальной языковой личности, и описанию лексико-семантических особенностей виртуальной языковой личности в интернет-общении. Вопрос о динамических изменениях казахской лексики, привнесенных посредством интернет-общения, стал особенно актуальным в последние годы. Исследовательская работа началась с обзора исследований отечественных и зарубежных ученых, описаны особенности и основные тенденции. В ходе рассмотрения научных работ, в которых анализируется дискурс социальной сети и его текст, идентифицированы основополагающие концепции и сделаны необходимые выводы, которыми мы руководствовались. Цель исследования – рассмотреть совокупность лексико-семантических свойств узусов социальной сети.

В статье отмечается, что главной особенностью коммуникации в казахоязычных социальных сетях является замена реального участника участником в виртуальном общении. Проведен анализ структуры, лексических и грамматических характеристик казахских текстов, собранных из социальных сетей. Описаны особенности текстов дискурса социальных сетей. Упоминается, что тексты в социальных сетях не являются источником знаний, это новостная или развлекательная информация, и соответственно они должны иметь краткую, но насыщенную информацию, информация в тексте передается не только написанием букв, но и картинками, аудио и видеозаписями.

В качестве материалов исследования были приведены примеры из сетей *Facebook* и *WhatsApp*. В ходе исследования выявлено использование терминов языка Фейсбук в казахских текстах, увеличение активности иноязычных слов, лексико-синтаксическое сочетание иноязычных и исконных слов, сочетание слов без лексического сочетания и др. В результате на основе собранных материалов грамматические (морфологические,

синтаксические) особенности казахских текстов в социальных сетях были разделены на группы и проведен лингвистический анализ. В современном общественном сознании стали актуальными лингвистические исследования, определяющие языковой образ социальной сети как средства реализации языковой коммуникации. В связи с этим очень важно совершенствовать языковые навыки пользователей сети.

Ключевые слова: социальная сеть, виртуальное общение, интернет, норма, узус.

Авторлар туралы мәлімет:

Сәрсенбай Ж. – PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4778-0310>

Ақжігітова А. – докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7336-214X>

Information about authors:

Sarsenbay Zh. – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4778-0310>

Akzhigitova A. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7336-214X>

Сведения об авторах:

Сарсенбай Ж. – PhD, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4778-0310>

Акжигитова А. – докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7336-214X>

ҒТАР 16.21.41

Ғылыми мақала

Н.А. Садуақас, М.О. Мирон*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
(E-mail: mirov-agu@bk.ru)***Профессор Қ. Жұбановтың морфологияға қатысты көзқарастары**

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіл білімінің іргетасын бекітушілердің көшбасшы, таланты түрколог Құдайберген Қуанұлының еңбектеріндегі грамматикаға қатысты ғылыми ойларына талдау жасалған. Грамматикалық категориялардың тілдік қызметтері, анықтамалары мен терминдерінің ерекшеліктері және олардың басқа оқулықтарда берілуі арасындағы өзгешеліктері жөнінде де баяндалған.

Морфологияда сөз таптастыру басты мәселелердің бірі болса, сөз таптастырудың теориялық қағидаларын қалыптастыруда ғалымның еңбектерінде айтылған ойлардың қазіргі ұстанымдармен сәйкес келетіндігі айтылған. «Қазақ тілі грамматикасы» еңбегінде берілген тіл білімі терминдері грамматикалық категориялардың анықтамалары мен теориялық сипаттамасын беруде қазіргі ғылыми оқулықтарда әлі күнге қолданылып келе жатқаны, грамматика ғылым, сөз тұлғасы, сөз бен ой, сөйлем және сөйлем мүшелері, өлі түбір, қосар сөз, туынды негіз, т.б. терминдерді кәдеге жаратып, оларды жаңа мазмұнда сипаттап, ғылыми талдау жасағаны туралы деректер келтірілген. Қазіргі ғылыми оқу құралдарындағы «жұрнақ» терминін «үстеу» деген атаумен не үшін алғанын ғылыми тұрғыда дәлелдеп, оған нақты мысалдар келтіргені, сөздерді сыртқы тұлғасының ерекшеліктеріне қарай алты түрге бөлгені де назардан тыс қалмаған. Тіл білімінің морфология саласындағы ғылыми категориялардың теориялық ерекшеліктерін, оның терминдерімен байланысына жан-жақты талдау жасап, кейінгі оқулықтарда морфологияға қатысты категорияларды танып-білуге, олардың анықтамаларын жасауға ғылыми тұрғыда негіз болғаны туралы түсінік берілген.

Түйін сөздер: тіл білімі, грамматика, морфология, сөз тұлғасы, түбір сөз, қосымшалы сөз, синтаксис, сөйлем мүшелері

DOI: <https://doi.org/10.71078/9jg4hj07>

Түсті: 3.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

«Тілді білу деген нені білдіреді?» деген сұраққа «Ол сөздердің дыбысталуы мен жасалуын және оларды біріктірудің ережесін, шексіз сөйлемдер құрастыру мүмкіндігін, яғни грамматиканы білу дегенді білдіреді», - деп жауап беруге болады (Фромкин, Родман, Хайамс, 2018: 1) Бірақ тілді тереңірек тану үшін оны жан-жақты зерттеушілік қабілет те болуы қажет. Осы орайда, қазақ филологиясы ғылымының дүниеге келуі мен оның қалыптасуын сөз еткен кезде өзінің бар өмірін, таланты мен дарынын, ұлттық ғылымды дамытуға саналы ғұмырын арнағандардың бірі, бірегейі ХХ ғасырдың 20-30 жылдарында қазақ тілтану бағытында өнімді жұмыс жасаған біртуар ғалым, профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың есімін атап айтамыз. Ол ұлттық тілтану ілімін ғылыми негіздеп, іргетасын бекітіп, дамуына мол олжа салған дарынды ғұлама болатын. Биыл профессор Құдайберген Жұбановтың туғанына 126 жыл толып отыр. Оның өзі өмірде жоқ болса да, артына қалдырған ғылыми мұрасы бүгінгі ұрпақтың ой-санасын көтеріп, ғылым саласындағы жетістіктерімізді еселей түсуге ықпал етіп келеді. Ол қазақ

тілі лингвистикасының бар саласына түрен салып, заманауи тың ғылыми маңызы зор байламдар жасаған. Ұлттық тіліміздің ғылым сипатында қалыптасуына қажырлы еңбек еткен танымал тұлға, профессор, кең тынысты түрколог – Құдайберген Жұбанов (1899-1938). Ғұламаның түркітану бойынша жасаған ғылыми зерттеулерінде түркітану жалпы тіл білімі, түркі тілдерінің қалыптасуы, сол кездегі ахуалы толыққанды зерделенді. Атап айтқанда, ықылым замандағы түркі жазба ескерткіштерінің лексикалық, грамматикалық, фонетикалық жүйесі хақындағы пайымдаулары құндылығын күні бүгінге дейін жоғалтпады» (Абишева, Омарова, 2019: 2). Оның «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» жинағына кірген, 1936 жылы жарыққа шыққан «Қазақ тілінің грамматикасы» оқулығының әр саласы бойынша көптеген ғалымдар өз пікірлерін айтты. Осы оқулықтың жекелеген салалары бойынша тиісті мамандардың айтқан пікірлері болса да, оның барлық салаласының басын біріктіріп, бір еңбекте ғылыми тұрғыда толық қарастырған зерттеу жоқ деуге болады.

Зерттеу әдістемесі

Профессор Қ. Жұбановтың артына қалдырған ғылыми зерделеп, таразылаған сайын біз соны, тың жаңалықтарға куә болып, ұлттық тілтануымыздың ғылыми негізін қалаушы ретінде танытатын көземелдері мен ғылыми пайымдаулары бүгінгі ғылым жетістіктерімен астарласатынын анық бағамдаймыз. Бүгінгі грамматика саласындағы топшылаулардың қайнар көзі Қ. Жұбановтың еңбектерімен байланыстылығына көз жеткіземіз. Ұлттық лингвистикада сөз таптарының морфологиялық, семантикалық, синтаксистік принциптерін басшылыққа ала отырып, сөздерді таптастырудың теориялық мәселелері тұңғыш рет Қ. Жұбановтың ғылыми еңбектерінде зерделеніп, сөздерді таптастырудың теориялық қағидалары қалыптасты.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Бүгінгі жаһандану заманындағы лингвистика – ғылым дамуының жоғары деңгейіне көтерілген сан салалы, әр тарапты ғылым болып табылады. Оның құрамына тілдің әртүрлі бағыттары, тілтану мектептері, ғылыми зерттеудің әртүрлі әдіс-тәсілдері кіреді. Осы бағыттар, мектептер, әдіс-тәсілдер бірлікте қарастырылған жағдайда ғана тілі білімінің бүгінгі жетістігін нақты түсінуге болады, себебі тілтану ғылымының жалпы мазмұнын, қазіргі жетістігін арқылы енші алған жеке бір тілтану мектебі, болмаса ғылыми зерттеудің жеке бір әдіс-тәсілдері арқылы ғана айқындай аламыз. Соған орай, тіл білімін зерттеуші ғалымдардың да сол ғылымға қосқан үлесін анықтауда басшылыққа алынатын тарихи тұжырымдар әр кезеңде пайда болған, халық қажетіне жараған сан-салалы лингвистикалық мектептер – өз заманы танымынан бағалап, «бұған дейін не бар, оларға басқалар қандай өзгеріс жасады, ал қазіргілер жаңадан не қосты, қалай жетілдірді, артықшылықтары қандай?» деген көзқараспен қарастырылуы тиіс. Танымал ғұламалардың ғалымдардың ғылыми танымдарын талдау, оны пайдаға жарату – ғылым үшін, оның келешегі үшін зор маңызды қажеттіліктен туындайтыны белгілі. Ғылыми тілдік жәдігерлерді ізерлеу жалпы лингвистикада да, түркі тілдерін зерттеуде де ғылым ретінде барынша тұрақталғаны мәлім.

Талқылау және нәтижелер

Қ. Жұбановтың грамматика оқулығы туралы кезінде аға буын ғалымдарының бірі А. Ысқақов: «Аталмыш туынды өзінің құрылысы мен құрамы жағынан да, мазмұны мен талдау жүйесі жағынан да бұрын-соңды қазақ тілі грамматикаларының ғана емес, біздің елімізде шыққан өзге тілдердің грамматикаларынан да өзгеше еді», – деп, Қ. Жұбанов мұраларын ерекше мақтанышпен дәріптеп көрсетеді», – деген еді (Малбақов, 2013: 5) Профессор Қ. Жұбановтың грамматикаға қатысты ғылыми пайымдаулары туралы ғалым

А.Ә. Жаңабекова былай деп түйіндейді: «Қ. Жұбанов қазақ грамматикасына қатысты ғылыми теорияларды жазуда структуралық линвистиканың кәнігі әдіс-тәсілдерімен ғана шектелмеген. Осы күнгі грамматиканың жаңа бағыттары ретінде танылып жүрген ғылыми парадигмаларының қай-қайсысында болмасын Қ. Жұбанов түрен салмаған сала жоқ дерлік» (Малбақов, 2013: 5). Қ. Жұбанов сан есімдерді реттік түрі, есептік түрі, бөлшектік түрі деп бөлген (Жаңабекова, 2019: 6). Сан есімдер қазіргі ағылшын тілдерінде де осындай есептік, реттік, бөлшектік деген үш түрі көрсетіледі (Баданбекқызы, 2010: 7). Бұл қазақ тіліндегі грамматикалық категорияларды талдау барысында ғалымның кейде шетел тілдерімен де салғастырмалы түрде талдау жасағанын байқатады.

Бүгінгі таңдағы ғылыми грамматикаларда, оқулықтарда тұрақты қолданыс тағы «жұрнақ» терминін Қ. Жұбанов «үстеу» деген атаумен алған болатын. Ана тіліміздің заңдылығы негізінде, жұрнақтардың бір бөлігі, яки нәтижесінде сөзжасайтын жұрнақтар жалғанған сөзінен өзге соны мағынаға ие сөз пайда болады. Ал жұрнақтардың бір жарымы жалғанған сөзіне лексика-грамматикалық мағына ғана үстейді, сөз жасамайды. Ендеше жұрнақтардың үшінші бөлігі жалғанған түбірге тек таза грамматикалық мағына ғана жамайды. Олар – шақ, рай сияқты қосымшалар. Демек, жұрнақтардың табиғатында лексикалық немесе грамматикалық мағына үстеушілік қызметі бар. Сондықтан ғалым жұрнақтарды аталған айырымашылықтарына байланысты «үстеу» деген терминмен атағанын аңғарамыз. «Үстеу» термині бүгінде сөз табына қатысты жұмсалғанымен, Қ. Жұбановтың оларды тілдік табиғатына ашатын терминмен атағандығына ешкім де күмән келтірмейді.

Тілші-ғалым «үстеу» мен «жалғау» ерекшелігі туралы: «Ана тілімізде қосымшаның барлығы түбірдің соңынан жағынан жалғанады. Үстеу мен жалғаудың екеуі де жалғанса, үстеу бұрын келеді де, ең соңынан жалғау келеді... жалғау, көбінесе, бір сөзде біреу-ақ болады да, бір жалғаудың үстіне екінші жалғау жалғанбайды. Үстеу бірінің үстіне бірі жалғана береді де, бір сөзде біреуі ғана болмай, бірнешеуі бола береді. Мәселен, *ор-ақ-шы-лық* десек, бір сөздің өзінде *-ақ*, *-шы*, *-лық* деген үш үстеу пайда болады. Үстеу нешеу болса да түбір мен жалғаудың екі ортасында ғана болады да, жалғаудан кейін тұрмайды. Жалғау түбірге де, үстеуге де тіркеседі», – деп түсіндірген (Жұбанов, 2019: 3). Қосымшалы сөз бен түбір сөз тақырыбында: «Сөздің түп мағынасын беретін бөлшегін түп бөлшек немесе қысқартып, түбір дейміз» деп тұжырым жасайды (Жұбанов, 2019: 3). «Сөздің түбірі оңаша тұрмай, қосымша қосып алып тұрса, қосымшалы сөз дейміз», – деп түбір мен қосымшаға анықтама берген екен (Жұбанов, 2019: 3). Ал жалғауға төмендегідей анықтама берген: «Мұндай, бір сөзді басқа бір сөзбен қиындастыру үшін жалғанатын қосымшаны жалғау дейміз» (Жұбанов, 2019: 3) Ғұлама Құдайберген Қуанұлы түбір сөзге жалғау қосылса, жалғаулы сөз болады деп, төмендегілерді мысал етіп береді *көл-ді, көл-де*, түбір сөзге үстеу қосылса, үстеулі сөз болады дей келе, мынадай *көл-шік* сөзін дәлел ретінде алған, яғни сөз түрлендіруші жұрнақты үстеу деп белгілейді. Ғалым жалғаулар аз да, үстеу көп болатынын да ғылыми негізге сүйене отырып дәлелдеген. Осы үстеу мен жалғауды қосымшалы сөз деп атаған екен. Түбір негізді түп негіз, үстеулі сөзді туынды негіз деп атаған. Өлі қосымша ұғымын да ғылыми айналымға енгізіп, оны да түсінікті тілмен былайша баяндаған: «осы уақытта қосымшалардың үстеулі сөз жасай алатынын немесе бір сөзбен екінші сөзді осы күні де байланыстыруға жасайтынын тірі қосымша дейміз», – десе, «бүгінде қолданудан шығып қалған қосымшаларды өлі қосымша дейміз», – деген тұжырым жасаған (Жұбанов, 2019: 3). Қ. Жұбанов өз кезеңінде ғылыми грамматиканы қалыптастыруда қалың бұқараға таныс әрі сол кезең үшін ұғынықты терминдер ойластырып, өскелең жастардың ғылыми грамматиканы оңай қабылдауы мақсатында қарабайыр тілмен анықтамаларды соқырға таяқ ұстатқандай қылып, түсінікті тілмен жазаған. Лингвистикалық терминдерін дәл анықтай отырып, теориясын да қарапайым тілмен баяндады. Бірақ одан терминдердің ғылыми құндылығына еш

көленке түспеді. Бүгінгі қазақ тілі морфологиясындағы тілдік терминдерді өз түсінігі мен ұғымына орай шақтады.

Қ. Жұбанов қосымшалардың түбірге жалғану реті туралы да пайымдаулар жасаған. Мысалы, *-да, -де* жатыс септігінен кейін *-ғы, -гі* жұрнағының және *-дай, -дей* жұрнағынан кейін жалғаулардың жалғануына (*нардайлары, үйдейлері*) байланысты «ескертулер» жазған еді. «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында «Есімдерден сын есім тудыратын өнімді жұрнақтар» деген тақырыпта «*-қы, -кі, -ғы, -гі*» жұрнағы арқылы кейбір зат есімдерден, есімдіктерден, үстеулерден, сондай-ақ жатыс септік формасындағы сөздер мен әредік шығыс септіктегі сөздерден туынды сын есімдер жасалады», – деген түсінік беріліп, «түпкі, ішкі, төргі» сияқты сөздермен бірге, «сөйлегендегі, орталықтағы, заводтағы» сияқты мысалдар келтіріледі (Ысқақов, 1991: 8). Ал Қ. Жұбанов жатыс септігінен кейін жалғанғанда «*-ғы, -гі*» жұрнағының форма ғана тудырып, жаңа сын есім сөз жасамайтындығын тұңғыш анықтап, безбендегенін байқаймыз. Тілші-ғалым қосымшалардың орын тәртібіне байланысты бапта сын есім тудырушы «*-дай, -дей*» жұрнағының көптік, тәуелдік, тіпті септік жалғауларынан кейін жалғанатындығын атап көрсетіп қана қоймай, оны септік жалғауы деп таңбалап, «теңдес септік» қосымшасы деп көрсетеді. Ал форма тудырушы қосымшалардан кейін жалғанатын «*-ша, -ше*» қосымшасын «меңзес септік жалғауы» деп атаған. Сондықтан қазір сын есім тудырушы жұрнақ ретінде беріліп жүрген «*-ғы, -гі, -дай, -дей*» сияқты функционалды қосымшалардың басқа жұрнақтардан ерекшеліктерін Қ. Жұбанов жақсы аңғарған.

Қазақ және орыс тілінде жазылған мақалалары арқылы тек қазақ тіл білімінде ғана емес, түркітану саласында алғашқылар қатарында сөзжасамдық жұрнақтарды тарихи-салыстырмалы түрде зерттеген ғалым Қ. Жұбанов еді. Түркітануда «*-дай/-дей*» қосымшасы жұрнақ па, шылау ма деген мәселе көтеріліп, оның шығу тарихына деген қызығушылық туғызған болатын. Қ. Жұбанов *-дай/-дей* қосымшасының пайда болуын моңғол тіліндегі «од-шегін», «од-тегін» сөздерімен байланысты зерттейді. Аталған сөздердің түпкі мағынасы – «бала» ұғымы. «Кішкентай, тек, ұрпақ, тұқым, көбею» сөздерінің арасында табиғи байланыс бар деген болжам жасаған. Көрнекті ғалым салыстыру мәнін білдіретін «*-дай/-дей*» қосымшасын, кішірейткіш мәнді білдіретін «*-тай/-тей, -шақ/-шек, -ша/-ше*» қосымшаларының пайда болу тарихын «шаған, тегін, шегін» сөздерімен байланыстырған. Ана тіліміздегі «бала-шаға» қос сөзінің құрамындағы «шаға» сыңарын, сонымен бірге «шағын» (кішкентай) сөздерін осы сөздерден тарағандығын дәлелдейді. Қ. Жұбановтың пікірінше, *-дай/-дей* қосымшасының шығу төркіні – «род», «происхождение» мәнін білдіретін «тек» сөзінен болғанға ұқсайды. Осы тұжырымды қазіргі сөзжасам мәселесімен айналысып жүрген зерттеушілер де мойындайды. Сөзжасам саласының маманы, ғалым Н.М. Алдашев өзінің «Профессор Қ. Жұбанов және сөзжасам жұрнақтары» деген мақаласында: «Бұл мәселені зерттеуде профессор Қ. Жұбанов алғашқылардың бірі болып синтетикалық тәсілмен жасалған сөздердің, сөзжасамдық жұрнақтардың қыр-сырын, табиғатын ашып дәлелдеді», – деп нақтылайды (Алдашев, 2019: 9).

Ғалым Қ. Жұбанов өз кезегіне дейінгі зерттеулерде сөз тудырушы қосымшалар сипатында бағаланып жүрген «*-ғыл, -ғылт(-ым), -шыл, -ша*» т.б. жұрнақтары мен «*-ақ*» демеулігін де шырай көрсеткіштері ретінде пайымдайды. Сондай-ақ зат есімнің «белгілі түрі», «белгісіз түрі» деген терминдерді де кәдеге жаратқан. Белгісіз түрінде зат есімдерге «бір» сөзінің жалғанатынын ескертеді. Бұл пікір қазіргі функционалды-семантикалық зерттеумен байланысты деуге болады.

Қ. Жұбанов етістердің бірінің үстіне бірі жалғанатын тілдік табиғатын аңғарып, оның үстемеленіп жалғанған түрін «сағыс етіс» деп атайды (Жұбанов, 2019: 3). Етіс түрі ретінде көрсеткен «дүркінді етіс» тұлғасы *-ғыла/-гіле* жұрнағы барлық етістік түбіріне жаппай жалғана қоймайтынын айқындап, «Бұрынғы дүркінді етіс (ат-қыла, шап-қыла) дегенді де

шығарып тастадық. Себебі, осындай бірді-екілі түбірде ғана болады да, етістік түбірдің бәріне бірдей келіңкіремейді, мысалы, «оқығыла, естігіле» деп айтпаймыз. Біріндеген (тепкіле сияқты) сөзге болса, соны етіс деуге келмейді. Расында «тепкіле» деген «тепкі» деген есімге –«ле» үстеуі жамалып жасалған түр», – дейді (Жұбанов, 2019: 3). Қазақ лингвистикасында алғашқы болып *отыр, тұр, жатыр, жүр* көмекші (қалып) етістіктеріне ғылыми түрде саралау жүргізген ғалым – Қ. Жұбанов болатын. Ғылыми деректерге иек арта, көрсетілген көмекші етістіктердің грамматикалық функциясын, олардың негізгі етістіктерге жапсарлас тәуелділігін ашу арқылы зерттеуші конкретті және абстрактылы құбылыстардың тілдегі көрінісін шебер ашып көрсетеді. Абстрактілік пен конкреттілік – ақыл-ой процесінің екі шарты. Адамның ойы әр уақытта қимылмен байланысты болады. Қазіргі кезде іс-әрекеттің мезгілдік жағынан шектелуін, белгілі бір уақыт аралығында жүзеге асуын аспектуалдық процесс дейміз. Етістіктің шақ категорияның тілдік табиғатына терең барлау жасап, оның зерттелуіне, шақ категориясы туралы ғылыми танымның қалыптасуына ерекше үлес қосты. Көмекші етістіктердің қимылдың әр мезетін дәл суреттеуге болатыны, ана тілімізге көрініс (вид) категориясының жат екендігі, «тұр, отыр, жүр, жатыр» етістіктерінің осы шақты білдірудегі өзіндік айырмашылықтары, «кел, бар» етістіктерінің амалдың өту деңгейін (фазасын) көрсете алатыны туралы маңызды байламдар жасаған. Сөйлеу кезіндегі іс-әрекеттің созылыңқылығы мәселесі де Қ. Жұбанов еңбектерінде алғаш сөз етілген. Қ. Жұбанов шақ формаларын жіктеуде олардың беретін мағыналарына ерекше мән берген. Ол шақ түрлерін үш топқа бөліп зерттейді де, одан әрі қарай оларды жік-жікке бөліп таратады. Өткен шақтың мағынасын сөйлеп тұрған кезден бұрын болған істі білдіру деп, оны былайша тоғыз топқа жіктейді: 1) Айғақ өңді өткен шақ (істің болғанына айтушы куә, айғақ бола сөйлейді (жазыпты, оқымапсың, білмеппіз); 2) Аулақ өңді өткен шақ (істің болғанын айта тұрып, өзі басықасында болмағанын қоса білдіреді (жазған, оқыған соң, көргенбіз); 3) Мойындау өңді өткен шақ (істің болған-болмағанын мойындай сөйлейді (жазған, оқыған соң, көргенбіз); 4) Күмән өңді өткен шақ (жазған шығар); 5) Айғақ баяғылық (ертеде істің болғанына не болмағанына айғақ бола сөйлейді (жазып еді); 6) Аулақ баяғылық (сондай ертеде өткен істің болғанынан, не болмағанынан аулақ болғанын қоса білдіреді (жазған екен); 7) Әдетше баяғылық (ертеде өткен істің әлденеше рет болып, әдет болғанын хабарлайды (барушы едім, баратын едім); 8) Опық баяғылық (ертеде өткен іске опына хабарлайды (баратын едім); 9) Арман баяғылық (бармас па едім) (Жұбанов, 2019: 3) Келер шақты төртке бөліп көрсетеді: 1) Кесімді келер шақ (баратын, жазбайтын); 2) Болжалды келер шақ (барармын, оқымаспын); 3) Мақсатты келер шақ (жазбақпын); 4) Тілекті келер шақ (1) жазар едім, 2) жазайын (тек I жақ қана) (Жұбанов, 2019: 3) Осы шақты дағдылы осы шақ (қазір ауыспалы осы шақ) және дәл осы шақ (қазір нақ осы шақ) деп жіктейді. Қ. Жұбанов дағдылы осы шақтың келер шақ не осы шақ екені төңірегіндегі басқа сөздерден көрінетінін атап өтеді. Мысалы, *Сиыр мөңірейді* – осы шақ, *Ертең сиыр мөңірейді* – келер шақ; Дәл осы шақты өз ішінде былайша төрт түрге бөледі 1) Жалпы осы шақ (жазып жатырмын). Істің нақ осы кезде істеліп жатқан болуы да немесе көптен бері созылып келе жатқан іс болып үздік-создық жүріп жатқан іс болуы да мүмкін, осыны жалпы түрде айтсақ, етістік жалпы осы шақта болады; 2) Кәдімгі осы шақ (жазып жүрмін). Ұзаққа созылған, үздік-создық істеліп келе жатқан істің жайын айту керек болса, кәдімгі осы шақпен айтамыз; 3) Қазіргі осы шақ (жазып отырмын). Істеуші дәл осы кезде іс үстінде екендігін көрсету үшін қазіргі осы шақ қолданылады; 4) Әзіргі осы шақ (жазып тұрмын). Дәл осы кезде болып жатқан және өзі сол қалпын жоймаған істі көрсеткіміз келсе, әзіргі осы шақпен береміз (Жұбанов, 2019: 3) Қ. Жұбанов «отыр», «жатыр», «тұр», «жүр» деген төрт көмекші етістіктердің морфологиялық ерекшеліктерін тап басып зерделеп, өзіне дейінгі тарихи-теориялық зерттеулерде айтылмаған мәселелерді қозғап, көмекші етістік семантикасы мен құрылысының басты ерекшеліктері мен заңдылықтарын талдайды.

Ғалым көмекші етістіктердің жетекші етістіктерге үстейтін грамматикалық мағынасын шақ ұғымы, нақтырақ айтқанда, осы шақ арқылы түсіндіруге ниеттенген. Төрт қалып етістігін біріктіретін ортақ семантика шаққа қатысты болса, ал ерекшелігі – қимылдың өту ағымын сипаттап беруінде. Сонымен бірге лингвист-ғалым жетекші етістік пен төрт көмекші етістік тіркесімділігі алдыңғысының лексика-семантикалық ерекшелігіне де байланысты болып келетіндігін дәл аңғарған тәрізді. Құдайберген Қуанұлы көмекші етістіктерді үш топқа бөліп қарастырады 1) төтенше: отыр, жүр, жатыр, тұр; 2) кеміс: е, де, бол, шығар; 3) толық: ал, сал, қал, жібер, бер, қой т.б. (Жұбанов, 2019: 3) Ғалым өзі көрсеткен көмекші етістіктің күрделі етістік құрамында келіп, өзіндік ерекше мағына білдіретіндігін ескертеді. Ол мағыналарының лексикалық мағынадан бөлек қимылдың созыңқылығын, мезгілге қатысын білдіретіндігін нақтылайды. Осындай күрделі етістік проблемасы, оның құрамы мен сыңарларының мағыналық дәрежесі тағы да басқа тілдік қасиеттері турасында ізбасар лингвистер маңызды зерттеулер жасаған болатын. Көмекші және күрделі етістіктер жөніндегі Қ. Жұбановтың ғылыми тұжырымдарының қазіргі қазақ тіл білімінде дамуы туралы жұбановтанушы ғалым А. Омарова былайша түйіндеген еді: «Қ. Жұбанов қазақ тілтану саласындағы қысқа ғана ғұмырында шын мәніндегі нағыз ғылыми теориялық зерттеулер жасап, қазақ тіл білімінің негізін бекітіп, қазіргі тіл білімінде ғылыми мәнін жоймаған зерттеу еңбектерін қалдырумен бірге қазақ тіл білімі ғылымының ары қарай дамуына негіз болатын ғылымның мол қайнар көзін ашты» (Омарова, 1999: 10). Қ. Жұбанов «отыр», «тұр», «жатыр», «жүр» етістіктерінің басқа етістіктерде кездеспейтін айрықша белгілері жөнінде жасаған тұжырымдары осы бағыттағы зерттеулерге ерекше ықпал еткен еді. Ғалым А. Омарова өз зерттеуінде Қ. Жұбановтың шақ категориясы теориясының ғылыми негізін қалағанын, көмекші етістіктер теориясын анықтап, оның дамуына жол ашқанын, түркітануда тұңғыш рет түркі тілдерінде вид категориясы жоқ екенін, қазақ тілінде сөздің аналитикалық тұлғасын көрсетіп, танығанын, етістіктер мәселесіндегі көзқарас-тұжырымдары қазақ тіл біліміндегі алғашқы ғылыми-теориялық зерттеу екендігін, қимылдың өту сипаты категориясының қалыптасуы жөніндегі теориялық еңбектердің негізі болғанын және оның қазіргі қазақ тілі грамматикасы теориясының дамуына ықпал еткенін дәлелдеген еді.

Қ. Жұбанов сын есімнің шырайлары жайында да өресі биік пайымдаулар жасаған. Дәлірек айтсақ, Қ. Жұбанов шырайлардың осында түрлерін атап көрсетеді: 1. Жай шырай; 2. Араластырмалы шырай (бірі тура күйде, бірі шығыс жалғаулы күйде болады); 3. Салыстырмалы шағын шырай (-рақ, -рек, -леу); 4. Жалаң шағын шырай (қызғылт, қаралтым, көтеріңкі, созылыңқы); 5. Таңдаулы шырай (өте қысқа, қып-қысқа, ұзын-ақ); 6. Орта шырай (бір қос, бірсыпыра, бірқатар, бір жөн, едәуір).

Қорыта айтқанда, Қ. Жұбановтың морфологияға қатысты атап көрсеткен мәселелері қазіргі кезде де өзекті болып табылады. Өз уақытында ғылыми грамматиканы жасауда қалың бұқараға ұғынықты терминдермен сол уақыт үшін нақты терминдерді дүниеге әкеліп, өскелкең ұрпақтың ғылыми грамматиканы меңгеруі үшін қарапайым тілмен ережелерді берген. Тілтану терминдерін бере отырып, теориясын да түсінікті тілмен таңбалаған. Бүгінгі таңдағы қазақ тілі морфологиясындағы терминдерді өз түсінігі мен ұғымына сай шақтай алды.

Қ. Жұбановтың «Қазақ тілінің грамматикасы» атты еңбегінің үшінші бөлімі «Сөз тұлғалары» деп аталады, осында сөз тұлғасын былайша түсіндіріп, анықтама берген. Алдымен, Ілиястың мына өлеңін мысалға келтіреді: «Ауылдың алды айдын көл, Айдын көлде шағала. Айдын көлді жағала!». Осы өлең жолында айдын сөзі үш рет келген, үшеуінде де бір қалыпты, бірінен – бірі айырмасы жоқ, көл деген сөз де үш рет келген, бірақ бұл үшеуінде үш түрлі: Бірінші жолда – көл түрінде, екінші жолда – көлде түрінде, үшінші жолда – көлді түрінде. Осындағы сияқты бір сөздің өзі түрлі орында

түрліше кейіпке кіруі мүмкін. Сөздің сыртқы көрінісін сөздің тұлғасы дейміз, – деп анықтама береді (Жұбанов, 2019: 3). Құдайберген Жұбанов ең бірінші тілдегі сөздерді «түбір тап», «шылау тап», «одағай тап» деп үш топқа жіктейді. Ғалым сөздерді тапқа бөлу үшін олардың мағыналық жағына ғана көңіл аудару тым аз екенін, сол себептен сөздің мағынасымен қатар оның құрамына, сөйлемдегі қызметіне де қарап, осы үш түрлі өлшеуді қатар алып отыруға көңіл бөлген. Осы үшеудің сынына сай келсе ғана оны бір сөз табына жатқызуға болатынын дәлелдеген. Бұл үшеудің бірі – мағына, екіншісі – морфология, үшіншісі – синтаксис екені көншілікке белгілі. Қазіргі кезде қазақ тіл білімінде орныққан сөз таптастырудың үш принципінің атын атап, түсін түстеп көрсеткен алғашқы маман профессор Қ. Жұбанов екендігін білеміз. Қ. Жұбанов өз зерттеулерінде қазақ тіліндегі сөздерді таптастыру мәселесіне ерекше назар аударып, реті келгенде оны қайта-қайта ғылыми тұрғыда негіздеп кеткен еді. Сөздің қай сөз табына жататындығын сөйлем құрылысындағы қызметі мен тұрған орнына қарай айту керек. Сондықтан сөз таптарының синтаксистік қасиетін ескеру керек. Оны әр сөз табының арнаулы қасиеті деу керек. Тапқа айырғанда үш түрлі негізге сүйенеміз: 1) лексикалық қасиеттеріне қарай; 2) морфологиялық қасиеттеріне қарай: қандай қосымша, қандай қосалқы ерітетіндігіне қарай; 3) сөйлемде қай мүше болатындығына, қай орында тұратындығына қарай. Осы үш сипаттың үшеуі бірдей табылса, сонда ғана түбірді белгілі бір сөз табы деп санауға болады», – деген пікірінің ғылыми маңызы зор (Жұбанов, 2019:3).

Ғұлама ғалым Қ. Жұбанов ана тіліміздегі сөздерді таптастыру қағидаттарын айқындаумен нақты айналыспаса да, грамматикаға қатысты еңбектерінен ғалым бұл мәселені назарынан тыс қалдырмағанын көреміз. «Жанғазыға хатында» сөздерді таптастыруда ерте заман грамматистерінен келе жатқан үрдіспен тек семантикалық принципке ғана сүйеніп топқа бөлудің дұрыс еместігін айтып, «жалғыз мәнмен мәселе шешілмейді» деп түсіндірген. «Ана тілімізде үш түрлі өлшеуді қабат алып отыру заңдылық. Осы үшеуінің бірдей сынына толса, сонда ғана бұл пәлендей сөз табы деуіміз керек. Ол үшеудің бірі – мағына, екіншісі – морфология, үшіншісі – синтаксис», – деп, қазіргі тіл біліміндегі сөз таптастырудың орныққан үш қағидаттарын анықтаған (Жұбанов, 2019: 3). Осы тақырыпқа қатысты зерттеу жүргізген ғалым С.С. Мұхтаров қазіргі таңда қазақ тіл біліміндегі сөздерді таптастырудың қалыптасқан үш принципі – лексика-грамматикалық немесе семантикалық, морфологиялық, синтаксистік принциптері өз кезеңінде Қ. Жұбановтың бұл мәселенің басын ашып беруінен тікелей бастау алатыны айқын. Сол себептен ғалымды ұлттық тіл білімінде сөз таптастыру қағидаттарын анықтау жұмысының ғылыми негіз қалаушы деп тануымыз керек дейді. «Профессор Қ. Жұбанов «Қазақ тілінің жоғары курсынан дәрістер» атты еңбегінің «Түбір мүшенің таптары» деген бөлімінде сөз табына қатысты белгілерді жүйелі түсіндіре келіп: «Тапқа айырғанда үш түрлі негізге сүйенеміз: 1. Лексикалық қасиетіне қарай; 2. Морфологиялық қасиетіне қарай, қандай қосымша, қандай қосалқы ертетініне қарай; 3. Сөйлемде қай мүше болатындығына, қай орында тұратындығына қарай» деп сөз таптастырудың үш принципін шегелей атайды», – дейді ғалым С.С. Мұхтаров (Мұхтаров, 2004: 11).

Сөздің тұлғасы немесе морфемалар туралы зерттеу морфологиядағы негізгі проблема екені аян. Ұлттық тіліміздегі морфология мәселелері, оның ішінде сөздердің құрылысына қатысты алғашқы ойлар шығыс зерттеушілері Н.И. Ильминский, П.М. Мелиоранский, М. Терентьев, В.В. Катаринскийдің қазақ тіліне орайластырып таңбалаған сан алуан грамматикалық еңбектерінде көрініс береді

Тіл тынысын терең зерделеуші Қ. Жұбановтың «Сөз тұлғаларының бәрі де түбір, қосымша, қосалқы – үшеуінен құралады» деген тұжырымы ұлттық тіл біліміндегі морфемалар жүйесін зерттеуде басты назарға алынды. Лингвист-ғалымның сөз тұлғасын «түп мүше» және «жамау мүше» деп атаған тұжырымын А. Ысқақов түбір морфема, қосымша морфема деп белгілеген. Түп мүшені Қ. Жұбанов «...сөздің түп мағынасын

беретін түп бөлшек» деп түсіндірсе, А. Ысқақов оны түбір морфема «сөздің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін ең түпкі негізі» деп, ғалым пікірін одан әрі толықтырған. Орта түркілік қыпшақ жазба ескерткіштері тіліндегі сөздердің морфемалық құрылысы Ә. Ибатов зерттеулерінде қарастырылған. Өз кезегінде ана тіліміздің морфемалар жүйесі танымал ғалымдар А. Қалыбаева мен Н. Оралбаева еңбектерінде жан-жақты көрсетілген.

Қ. Жұбанов сөз тұлғасын алты арыс болатынын былайша сипаттаған: түбір сөз, қосымшалы сөз, кіріккен сөз, қыйулы сөз, қосар сөз, қосалқылы сөз (Жұбанов, 2019: 3). Қ. Жұбанов бүгінгі оқулықтарда беріліп жүрген жалаң және туынды сөздерді, дара және күрделі сөздерді, яғни синтетикалық, аналитикалық сөздерді саралап, олардың ерекшеліктерін анықтаған. Ол сөз тұлғасын үш түрге бөліп, оларды түбір, қосымша, қосалқы сөздер деп атаған. Қ. Жұбанов сөздің түбірі мен қосымшасын ажырата отырып, оның өзіндік табиғатына сипаттама беріп, қазақы айтылымдағы терминмен атау жолын нұсқайды. Қазіргі оқулықтардағы «сөз формасы», «морфема», «түбір морфема», «қосымша морфема», «негізгі морфема», «қосымша морфема» деген терминдердің қазақша аталуы Қ. Жұбанов еңбектерінен басталған. Оның бүгінгі таңдағы оқулықтардағы «сөз формасы» деген ұғымды «сөз тұлғасы» деген терминмен атағанын аңғарамыз. Нақтырақ айтқанда, Қ. Жұбанов қолданысындағы «сөз тұлғасы» сөздің жалаң және туынды, дара және күрделі сөздер болып келуін, яғни сөздердің синтетикалық, аналитикалық сыртқы құрылымдарын атауға байланысты аталғанын көреміз. Ұлттық лингвистикада лексика, фонетика, грамматика салаларының терминдерінің қалыптасуына Қ. Жұбановтың еңбектері арнайы зерттеуге сұранып тұрғандай. Қазіргі кезде қолданылып жүрген терминдердің біршамасын Қ. Жұбанов ғылыми айналымға енгізгенін естен шығаруға болмайды.

Қ. Жұбанов өзінің ғылыми тұжырымдарында «сөздің бір қалыпта тұрмайтынын», «өзгеріп, түрленіп отыратынын» ескерте отыра, «Сөздің сыртқы көрінісін сөздің тұлғасы дейміз», – деген тұжырым жасап, сөз тұлғасының түріне қарай оларды мына тұрғыда алтыға бөледі: «1. Түбір сөз, 2. Қосымшалы сөз, 3. Кіріккен сөз, 4. Қыйулы сөз, 5. Қосар сөз, 6. Қосалқы сөз». Қ. Жұбанов сөз тұлғасын осылай алты арыс болады деп бөле отырып, морфологияға мына тұрғыда пайым жасайды: «Сөз-сөздің қалай құралатынын жалпы түрде қарайтын ғылымды жалпы морфология дейміз (Жұбанов, 2019: 3). Ғалым Қ. Жұбановтың осындай атауларды берудегі шеберлігі, атаулардың теориялық жағынан да дәлдігі және таным тереңдігімен бағаланады, сол аталымдар негізінде айтқысы келген ой-толғамы кейінгі грамматикада анықтамалар мен ережелерді қалыптастыруға негіз болды.

Профессор Құдайберген Жұбановтың теориялық қисындары тілтану ілімінің тек морфология саласы бойынша ғана емес, сөзжасам саласының қалыптасуында да маңызды роль атқарды. Ғалымның қосымшаларға, күрделі сөздерге, біріккен сөздерге, қос сөздерге, қысқарған сөздерге қатысты ойлары жаңа сала ретінде морфологиядан бөлініп, жаңа отау тіккен сөзжасам саласына да тікелей қатысты болатын. Қ. Жұбанов «Сөздің түп мағынасын беретін бөлшегін түп бөлшек, немесе қысқартып түбір дейміз», – деген байлам жасап «Айдын көл-де шағала, Айдын көл-ді жағала», – деген өлең жолындағы «көл-де, көл-ді» сөздерінің түп бөлшегі «көл» деп айқындаған. «Сөздің түбірі оңаша тұрмай, қосымша қосып алып тұрса, қосымшалы сөз дейміз», – деген анықтама бекітіп, жоғарыда мысалға келтірген өлең жолындағы сияқты жағдайдағы «көл-де, көл-ді, көл-шік» қосымшалы сөздері деп көрсетеді (Жұбанов, 2019: 3). Түбір сөздер жаңадан жасалатын сөздің түпкі негізі болғандықтан мұндай морфемаларды түбір негіздер деп білеміз. Сондықтан сөзді құрамына қарай талдаған кезде «түбір», «негіз», «туынды негіз» терминдеріне назар аударатын болсақ, осы мәселелерді Қ. Жұбановтың жан-жақты талдағанын аңғарамыз. Туынды негіздердің бір немесе бірнеше артық жұрнақтардан

жасалатыны мәлім. Оның құрамына біріккен сөздер, қос сөздер, қысқарған сөздер мен құранды сөздер де жатқызылады. Тілтану ілімінде туынды негіздер деп түбір негіз тұлғаларға әр түрлі сөзжасам аффикстер қосып айту арқылы жасалған туынды сөздерді айту тұжырымы қабылданған. Ұлттық лингвистикада туынды негіздер құрылымына қарай жалаң және күрделі болып, жалаң туынды негіздерге жаңадан сөз тудырушы сөзжасам аффикстер арқылы жасалған туынды сөздер кіргізілсе, күрделі туынды негіздерге біріккен сөздер, қос сөздер, қысқарған сөздер және құранды сөздер енгізілген. Бүгінгі таңда «туынды түбір» болып айтылып жүрген ұғымды тұңғыш рет профессор Қ. Жұбанов «туынды негіз» деп кәдеге жаратқан.

Ғұлама ғалым өзінің грамматика оқулығында біріккен сөздерге «кіріккен сөздер» деген айдар таққан. «... екі түбір, үш түбірден құралып тұрып, бір түбір болып кеткен сөздерді кіріккен түбірлер дейміз», -деп, «белбеу», күндіз», «айаз» деген сөздерге тілдік талдау жасайды оған мына тұрғыда түсінік береді. «Кіріккен сөздердің көнесі мен жаңасы» деп, оларға төмендегіше анықтама береді: «Ерте құралып, арасының жігін жоғалтып кеткен сөздерді кіріккен сөздердің көнесі дейміз. Жаңадан құралып, әлі жігін жоғалтпағандарын – жаңасы дейміз» деп екі топқа бөлген. Көне түріне кішкене кіші+ғана, келсап келі-сап тәрізді фонетикалық өзгеріске түсіп барып қалыпқа енген сөздерді енгізген де, жаңа түрінің тобына өзгеріске ұшырамаған «қолғап», «күнбағыс», «айғабақ», «белбуар» тәрізді сөздерді орналастырған. Қ. Жұбановтың ғылыми дискурсында сарапқа салынған аталған проблемалар профессор А. Ысқақовтың еңбектерінде «біріккен сөздер» деп беріліп, біріккен сөз және кіріккен сөз ретінде екіге топталған. Құдайберген Қуанұлының тілдік мұраларындағы аталмыш термин бүгінгі таңда барлық зерттеулер мен оқулықтарда қолданылып жүргенін білеміз.

Қ. Жұбанов «қыйулы сөздер» деп «екі сөзден құралып, бір нәрсенің атын көрсетіп, тұратын», «әрқайсысы о баста екі сөз болғанмен, бүгінде бір сөз болып кеткен» сөздерді айтып, оны «жалғасушы кіріккен», «қиюлы кіріккен» деп екі түрде қолданған. Жалғасушы кіріккен сөздер «қолғап», «ашудас» сияқты тұтас күйінде жалғасып кіріккендер, ал қиюлы кіріккен сөздерде «ауатком» – аудандық атқару комитеті, «аухалтер» – аудандық халық тергеушісі деген бірнеше сөздің қиылып кіріккендерді көрсеткен. Тұңғыш рет ғылыми айналымға енгізген Қ. Жұбановтың осы ғылыми талдауындағы тілдік терминдер мен топқа жіктелуі бүгінгі оқулықтарда қолданылып жүргенін аңғарамыз.

Профессор Қ. Жұбанов өз зерттуінде «қосар сөздер» деп қазіргі қос сөздерді белгілеген. «Қосарынан айтылатын сөздерді қосар сөздер дейміз», -деп «бала-шаға», «үлкен- кіші», «ұзын-қысқа», «сатыр-сатыр», «көзбе-көз», «шай-пай», «қап-қара», «сап-сары» деген сөздерді мысалға келтірген. Ғалым қосар сөздерді іштей былайша жіктеген:

1) Теңдес қосар: а) Мәндес қосар:(бала-шаға, қатын-қалаш, қыз-қырқын т.б); б) Қайшы мәнді қосар (үлкен-кіші, аға-іні, ұлы-қызы, т.б.); в) Көрші мәнді қосар (тау-төбе, әке-шеше, аяқ-табақ, т.б) (Жұбанов, 2019: 3). Қ. Жұбанов «Екі тең сөз бір қосақталса, теңдес қосар дейміз», – деп түсіндірген. Бүгінгі оқулықтарда бұл аталған топ «қосарлама қос сөздер» деп берілген.

2) Сөздес қосар: а) Үндес қосар (сатыр-сұтыр, жарық-жұрық, қаңғыр-күңгір, т.б); б). Өңдес қосар (ұзын-ұзын, жылы-жылы, бара-бара, т.б) (Жұбанов, 2019: 3).

Қ. Жұбановтың ғылыми талдауында сөздің бұл түрі «Екі тең сөз бір қосақталмай, бір сөздің өзі екі қайтара айтылса, сөздес қосар дейміз», – деп жіктелген.

3) Матаулы қосар (қолма-қол, жүзбе-жүз, көзбе-көз, ауызба-ауыз т.б).

Қ. Жұбановтың ғылыми талдауында «Қосақталған сөздердің өздері ғана бір-бірімен жалғасып тұрмай, арасында матастырып тұрған дәнекер болса, матаулы қосар дейміз», – деген анықтама берілген (Жұбанов, 2019: 3) Бүгінгі таңдағы оқулықтарда бұл аталған топ «қайталама қос сөздер» деп таңбаланған.

4) Тіркеулі қосар (жылқы-мылқы, шай-пай, нан-пан, астық-мастық, т.б)

Қ. Жұбановтың ғылыми талдауында бұған «Өздігінен айтылмайтын бір сөз екінші бір сөздің артынан тіркеле қосақталса, тіркеулі қосар дейміз», – деген анықтама берілген (Жұбанов, 2019: 3). Қазіргі оқулықтарда бұл аталған топ та «қайталама қос сөздер» деп берілген.

5) Қосақты қосар. «Сөздің алдына бір буын қосылып айтылатыны да болады», – деп, «қап-қара», «қып-қызыл», «ұп-ұзын», «кіп-кіші» деген т.б сөздерді мысалға келтірген (Жұбанов, 2019: 3). Қазіргі оқулықтарда бұл аталған топ та «қайталама қос сөздер» деп ажыратылып жүр. Қазіргі оқулықтарда тек 1) қосарлама қос сөздер, 2) қайталама қос сөздер деп тек екі түрге ғана ажыратылуынан Қ. Жұбановтың ғылыми талдауындағы осы терминдер мен топқа бөлуі әлдеқайда үйлесімді деп білеміз.

«Қайсыбір сөздер түбірше, онша жұмсала алмай, басқа бір түбір сөз, үстеулі сөз, жалғаулы сөздердің біріне қосалқы болып ғана жүре алады. Ондай сөздерге көбінесе жаңадан үстеу де, жалғау да жалғанбайды. Осындай сөздерді қосалқы сөздер дейміз», – деп, «шейін», «сайын», «менен», «да», «тым», «өте», «ең» деген т.б сөздерді дәлел ретінде берген (Абишева, Омарова, 2019: 2). Қ. Жұбановтың өзіндік ғылыми талдауында осы топтағы сөздер қазіргі таңда шылаулар деп берілген. «Бірінде сөз түбірінің алдында тұрады. Ондайларын дәйек қосалқы дейміз», – деп, «тым», «әрең», «бек», «қас», «өте» деген т.б. сөздерді мысалға алады. Ал «Бірінде – түбір сөз, үстеулі сөз, жалғаулы сөздердің соңынан келеді. Ондайын аяқ қосалқы дейміз», – деп, «шейін», «сайын», «мен», «да», «ақ», «ғой» деген т.б. сөздерді мысалға ретінде алған (Жұбанов, 2019: 3). «Бір сөздің өз мағынасын ғана үстейтін қосалқыларды, үстеуге ұқсағандықтан, үстеуіш қосалқы дейміз», – деген тұжырым жасаған. Ал оның тағы бір түрін «Бір сөзді бір сөзбен, я бір сөйлемді бір сөйлеммен қиындастыру үшін тұратын қосалқыларды, жалғауға ұқсағандықтан, жалғауыш қосалқы дейміз», – деп қисындаған (Жұбанов, 2019: 3).

Қ. Жұбанов қосалқылар қосылып айтылған сөз тұлғасын бүтіндей тіркесімен алып, «қосалқылы сөз» деп көрсеткен болса, А. Ысқақов мұндай сөз тұлғаларын «күрделі етістік» тобында талдаған, ал Н. Оралбаева «көмекшілі сөз» деп атаған. Қосалқылы сөзтұлғаны «жалаң сөзтұлғадан» бөліп алу үшін Қ. Жұбановтың атауын негізге алып, сөздің мұндай түрлерін «қосалқылы сөзтұлға» деп атау біздің ойымызша дұрыс тәрізді. Шын мәнінде, Қ. Жұбановтың тілдік танымындағы ғылыми көземелдер қазірдің өзінде маңызын жоймағанын есте ұстағанымыз жөн.

Қорытынды

Қ. Жұбановтың зерттеулеріндегі ғылыми көземелдеріне талдау жасаған ғалым Б. Хасанұлының пайымдауынша Қ. Жұбанов мұраларын тіл білімі салалары бойынша бағалау керек. Ғалымның мұрасын әлемдік лингвистика даму үрдісімен байланыстыра қарасақ, ол әр қырынан жақұтша жалтырап көрінетіні анық (Хасанұлы, 2014: 12). Бүгінгі күнге дейін талай зерттеулер жүргізіліп, қаншама еңбектер мен мақалалар жазылса да Қ. Жұбановтың мұрасы әлі де ғылыми танымдық маңызын жоғалтқан емес, оны алдағы уақытта зерттей түсу керек, сонымен бірге ғалымның әлі жинаққа енген, табылмаған мақалалары да бар (Садуақас, 2021: 13). Демек, Қ. Жұбановтың ғылыми мұрасын әлі де тани түсуіміз керек, әлі де жаңа қырынан зерттей түссек, оның маңызды пайымдауларына қаныға түсеміз. Қазіргі қазақ тілінің әр саласына қатысты еңбектерде профессор Қ. Жұбановтың лингвистикалық зерттеулерінің нәтижесінде қалыптасқан терминдер ғылыми айналымға енгендігін, сонымен бірге, бүгінгі оқулықтарда ғалымның тілдік қисындары мен пайымдаулары кездесетінін, олар өзінен кейінгі ізденістердің көшбасшысы ретінде әлі күнге өзінің ғылыми маңызын жоғалтпағанын байқаймыз. Ғалымның зерттеулеріндегі ғылыми және практикалық мәні зор ғылыми аксиомалардың өміршеңдігі, уақыт сынынан мүдірмей өтуі Қ. Жұбановтың ғылыми қисындарының теориялық маңыздылығы мен бүгінгі таңда да өзектілігін танытады.

Әдебиеттер тізімі

- Абишева, К.М., & Омарова, С.К. (2019). *Тіл ғылымының зерттелу тарихы: монография*. Астана: «ТАУ» University.
- Алдашев, Н.М. (2019). Профессор Қ. Жұбанов және сөзжасам жұрнақтары. Ұлы дала тұлғалары: Жұбановтар тағылымы және жазу реформасы халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы: «Қазақ кітабы».
- Баданбекқызы, З. (2010). *Ағылшын және қазақ тілдерінің салғастырмалы грамматикасы*. Алматы: «Бастау».
- Жаңабекова, А.Ә. (2019). Профессор Қ.Жұбанов еңбектеріндегі грамматика мәселелері. Ұлы дала тұлғалары: Жұбановтар тағылымы және жазу реформасы халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы: «Қазақ кітабы».
- Жұбанов, Қ. (2019). *Шығармаларының толық жинағы*. Ақтөбе: «Жұбанов университеті».
- Иманғазина, А.Ә. (2017). Құдайберген Жұбанов және қазақ тіл білімі мәселелері. Жұбанов тағылымы – IX дәстүрлі халықаралық ғылыми конференция материалдары жинағы. Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе ӨМУ.
- Малбақов, М. (ред.). (2013). *Құдайберген Жұбанов. Ұлы дала тұлғалары сериясы*. Алматы: «Шафран» ЖШС.
- Мұхтаров, С. (2004). Қ. Жұбанов сөз таптары туралы. Жұбанов тағылымы – IV республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Ақтөбе.
- Омарова, А.Қ. (1999). Профессор Құдайберген Жұбановтың етістік туралы ғылыми еңбегі, оның ғылымның дамуына ықпалы (Кандидаттық диссертация). Алматы.
- Садуақас, Н.А. (2021). Қ.Ж. Жұбановтың жинаққа енген мақалалары. Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің Хабаршысы, 1 (63).
- Фромкин, В., Родман, Р., & Хайамс, Н. (2018). *Тіл біліміне кіріспе*. Алматы: Ұлттық аударма бюросы.
- Хасанұлы, Б. (2014). Қ.Жұбанов пайымдауларының ХХІ ғасыр тілтаным парадигмаларымен ұштасуы. Жұбанов тағылымы – VIII: Қазақстан түркі өркениеті тоғысында дәстүрлі халықаралық ғылыми конференция материалдары. Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе ӨМУ.
- Ысқақов, А. (1991). *Қазіргі қазақ тілі*. Алматы: Ана тілі.

References

- Abisheva, K.M., & Omarova, S.K. (2019). *Til gylymynyn zerttelu tarikhyy: monographiya* [The History of Linguistic Research: Monograph]. Astana: TAU University. (In Kazakh)
- Aldashev, N.M. (2019). Professor K. Zhubanov and word formation suffixes. In *Uly dala tulgalary: Zhubanovtar tagylymy zhane zhazw reformasy* [Figures of the Great Steppe: The Legacy of the Zhubanovs and Script Reform]. Almaty: Qazaq kitaby publishing. (In Kazakh)
- Badanbekkyzy, Z. (2010). *Agylyshyn zhane qazaq tilderinin salgastyrrmaly grammatikasy* [Comparative Grammar of English and Kazakh Languages]. Almaty: Bastau. (In Kazakh)
- Fromkin, V., Rodman, R., & Hyams, N. (2018). *Til bilimine kirispe* [Introduction to Linguistics]. Almaty: Ulttyq audarma byurosy. (In Kazakh)
- Imangazina, A.Ä. (2017). Kudaybergen Zhubanov and issues of Kazakh linguistics. In *Zhubanov tagylymy – IX* [The Zhubanov Legacy – IX], *Proceedings of the Traditional International Scientific Conference*. Aktobe: K. Zhubanov Aktobe Regional University. (In Kazakh)
- Janabekova, A.Ä. (2019). Grammar issues in the works of Professor K. Zhubanov. In *Uly dala tulgalary: Zhubanovtar tagylymy zhane zhazw reformasy* [Figures of the Great Steppe: The Legacy of the Zhubanovs and Script Reform]. Almaty: Qazaq kitaby publishing. (In Kazakh)
- Zhubanov, Q. (2019). *Shygarmalarynyn tolyq zhinaгы* [Complete Collection of Works].

Aktobe: Zhubanov University Press. (In Kazakh)

Khassanuly, B. (2014). The convergence of K. Zhubanov's ideas with 21st century linguistic paradigms. In *Zhubanov tagylymy – VIII: Qazaqstan turki orkenieti toǵysynda* [The Zhubanov Legacy – VIII: At the Crossroads of Kazakh-Turkic Civilization]. Aktobe: K. Zhubanov Aktobe Regional University. (In Kazakh)

Malbakov, M. (Ed.). (2013). *Kudaybergen Zhubanov. In Uly dala tulgalary* [Figures of the Great Steppe Series]. Almaty: Shafran LLP. (In Kazakh)

Mukhtarov, S. (2004). K. Zhubanov on parts of speech. In *Zhubanov tagylymy – IV* [The Zhubanov Legacy – IV], *Proceedings of the Republican Scientific-Theoretical Conference*. Aktobe. (In Kazakh)

Omarova, A.Q. (1999). *Professor Kudaybergen Zhubanovtyn etistik turaly gylymi enbegi, onyn gylymnyn damwyna ykpaly* [Professor Kudaybergen Zhubanov's Scientific Work on the Verb and Its Impact on the Development of Linguistics] (Cand. diss.). Almaty. (In Kazakh)

Saduaqas, N. A. (2021). Unpublished articles by K. K. Zhubanov. *Bulletin of K. Zhubanov Aktobe Regional University*, 1(63). (In Kazakh)

Ysqaqov, A. (1991). *Qazirgi qazaq tili* [Modern Kazakh Language]. Almaty: Ana tili. (In Kazakh)

N.A. Saduakas, M.O. Mirov

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

(E-mail:mirov-agu@bk.ru)

Views of Professor K. Zhubanov on Morphology

Abstract. The survey covers the scientific thoughts of one of the founders of Kazakh linguistics, scientist K. Zhubanov, concerning grammar. About the features of language functions, definitions and terms of grammatical categories and their differences between them in other textbooks.

While word formation is one of the main problems in morphology, in the formation of the theoretical principles of word formation it is said that the thoughts expressed in the works of the scientist coincide with modern positions. The work «grammar of the Kazakh language» emphasizes that the terms of linguistics are still used in modern scientific textbooks to define and theoretically describe grammatical categories, grammar is science, word-personality, word-thought, sentence, and provides evidence that the members of a sentence, a dead root, a compound word, a derivative basis etc. they used terms, gave them definitions and conducted a scientific analysis. There was also a scientific proof of why the term «suffix» in modern scientific textbooks was called «adverb», giving specific examples to it, dividing words into six types depending on the characteristics of their external personality. A comprehensive analysis of the theoretical features of scientific categories in the field of morphology of linguistics, its connection with terms, is carried out, and subsequent textbooks give an idea that morphology has a scientific basis for recognizing categories and creating their definitions.

Keywords: Linguistics, grammar, morphology, word face, root word, subordinate word, syntax, sentence member

Н.А. Садуакас, М.О. Милов

*Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан
(E-mail:mirov-agu@bk.ru)*

Взгляды профессора К. Жубанова на морфологию

Аннотация. В статье проведен анализ научных мыслей одного из основоположников казахского языкознания, ученого К. Жубанова, касающихся грамматики. Об особенностях языковых функций, определений и терминов грамматических категорий и их различиях между ними в других учебниках.

В то время как в морфологии словообразование является одной из основных проблем, в формировании теоретических принципов словообразования говорится, что мысли, изложенные в работах ученого, совпадают с современными позициями. В работе «Грамматика казахского языка» подчеркивается, что термины языкознания до сих пор используются в современных научных учебниках для определения и теоретического описания грамматических категорий, грамматика – это наука, слово-личность, слово-мысль, предложение и приводятся данные о том, что члены предложения, мертвый корень, сложносочиненное слово, производная основа и т.д. использовали термины, давали им определения и проводили научный анализ. Не обошлось без внимания и научное доказательство того, почему термин «суффикс» в современных научных учебных пособиях получил название «наречие», приведение к нему конкретных примеров, деление слов на шесть типов в зависимости от особенностей их внешней личности. Проведен всесторонний анализ теоретических особенностей научных категорий в области морфологии языкознания, его связи с терминами, в последующих учебниках дается представление о том, что морфология имеет научную основу для распознавания категорий, создания их определений.

Ключевые слова: лингвистика, грамматика, морфология, лицо слова, корневое слово, придаточное слово, синтаксис, члены предложения.

Авторлар туралы мәлімет:

Садуакас Н.А. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3961-3683>

Милов М.О. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2269-7692>

Information about authors:

Saduakas N.A. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3961-3683>

Mirov M.O. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2269-7692>

Сведения об авторах:

Садуакас Н.А. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3961-3683>

Миров М.О. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2269-7692>

ҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

Рая Дәрменқұлова,¹ Мирамгүл Сарсембаева²¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

²М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан

(E-mail: rainur70@mail.ru)

Синтаксистік норма мәселелері

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілі синтаксис жүйесіндегі норма мәселесі қарастырылады. Тіл мәдениетінің өзекті мәселесінің бірі – норма. Жүйелілік, реттілік болып табылатын норма тілдің барлық көрінісінде, яғни қолданысының барлық түрінде орын алатын тілдік, әлеуметтік категория.

Баяндауыштық формада жұмсалатын етістікті сөз тіркестердің қолданылуы норма тұрғысынан талданып, сипаттама беріледі. Сондай-ақ, синтаксис жүйесіндегі нормалар туралы айтқанда аналогияның да ықпалы сөз болады. Өзара синонимдес келетін формалардың бірі аналогия заңдылығынан пайда болады.

Әрбір синтаксистік тұлғалардың синонимдік варианттарының болуына қарамастан олардың қолданылу нормасы бар. Синтаксистік тұлғалардың нормасы ең алдымен олардың тіркесу, жұмсалу ерекшеліктері грамматикалық қасиеттермен және жүйелілік қатынастармен анықталады. Осы мәселе де мақалада кеңінен қарастырылады.

Түйін сөздер: синтаксистік норма, құрылым, тілдік норма, баяндауыш, әдеби тіл, көркем әдебиет

DOI: <https://doi.org/10.71078/w76hgp85>

Түсті: 8.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

Белгілі дәрежеде жазу нормасына табан тірейтін әдеби тіл қаншалықты өңделген тіл болғанымен, ол әр түрлі дәуірге байланысты тарихи өзгерімпаз болады. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында жасаған әдеби тіл мен бүгінгі әдеби тілді бірдей деп айта алмаймыз. Олардың жалпы желісі, қолданылу аясы мен пайда болуы, түбегейлі нұсқасы мен сипатталу ерекшеліктері, жалпы алғанда бірдей болып жатқанмен, жетілу барысы мен өсу дәрежесі, стильдік сферасы мен табиғи мүмкіндіктері біркелкі келе бермейді.

Әдеби тілдің тарихы оның қалыпты дамуы негізінде, яғни пайда болу, даму, өзгеру, таралуының және жалпы тілдік норманың тұрақталуы негізінде қаралуы мүмкін. М.П. Сенкевичтің пайымдауынша, тілдің дамуы және оның қызметі экстралингвистикалық, тілден тыс өзара қарым-қатынасымен (қоғамдық-саяси, экономикалық, мәдени) және интерлингвистикалық, тіл ішіндегі факторлармен анықталады (Сенкевич, 1976: 10).

Бүгінгі қазақ әдеби тіліндегі фонетикалық, лексикалық және грамматикалық нормалар бірден қалыптаса қалған жоқ. Олар біртіндеп даму үстінде болды.

Тілде дамымай, өзгеріске ұшырамай бір қалыпта тұратын мәңгілік еш нәрсе жоқ, бәрі де өзгереді, дамиды. Мұндай құбылыс синтаксис жүйесіндегі категориялардың барлығына да тән. Олар алдымен сөздердің, яғни сөз таптарының бір-бірімен тіркесімділік

қасиетіндегі құбылыстардан, синтаксистік элементтерді бір-бірімен қарым-қатынасқа келтіретін амал-тәсілдердегі, формалардағы алуан түрлі жайттардан, грамматикалық формалардың мағыналары мен функцияларындағы өзгерістерден байқалады. Соның нәтижесінде сөздердің синтаксистік байланысында кездеспейтін жаңа қатынастар, жаңа тіркестер туып, қалыптасады. Бір кезеңдегі грамматикалық формалар орнына жаңа формалар ауыстырылып, өзгерістер, өсулер болады.

Зерттеу әдістемесі

Қазақ әдеби тілінің әр түрлі даму кезеңінде түрлі нормалар болды. Айталық, XVIII ғасырдағы «кітаби» ақындар тілінде, хандар жарлықтарында ескі өзбек әдеби тілінің нұсқалары норма болса (үшбу, міллат, уағада, һәм т.б.), Абай ақынның заманында араб-парсы сөздерін, шағатизмдерді өзгертіп қазақша айту, қазақ тілінің дыбыстық заңына лайықтап қолдану бағыты күшті болды. Осылайша норманың өзгеруі немесе жойылуы, жаңа норманың пайда болуы аз уақыттың ішінде тез орнай алмайды. Ол белгілі бір уақытты қажет етеді.

Тіл – адамдардың қарым-қатынас құралы болумен бірге, пікір алысатын, бір-бірін түсінісетін құралы. Тілдегі әрбір бірліктер – сөз, сөз тіркесі, сөйлем қандай да болсын белгілі бір ұғымды, мағыналы ойды білдіреді. Осы тұлғаларды пайдаланып, оны үнемі жетілдіруге ұмтылады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Тілдегі өзгерістерге психологиялық факторлардың әсері туралы Г. Пауль қызықты пікір айтады. Оның пікірінше, «Психикалық организм әрбір жеке адамда үнемі өзгерісте болып, әрбір адамда өзінше дамып, өзіне тән форма алады» (Пауль, 1960: 48-49).

Синтаксистік құрылыстың дамуына, қалыптасуына белгілі рөл атқаратын әр алуан факторлар болады. Солардың ішінде жалпы тілдің, соның ішінде синтаксистің де дамуына ең негізгі себеп қозғаушы күш болатын факторлар бар. Олардың қатарына белгілі бір тілде сөйлейтін қауымның тілді өз ойын анық, толық етіп бере алатын икемді, орамды, көркем бай тіл дәрежесіне жеткізу, дамыта беру, тілдік нормаларды қалыптастыра беру талабы жатады. Бұл талап – тілдің өмір сүруіндегі ең бір шешуші, басты қажеттілік.

Белгілі бір тілдің нормасының қалыптасуына, оның қызметіне, ілгері тарихи тұрғыдан дами беруіне әр алуан оқиғалар, этномәдени орта мен тілдік қарым-қатынастар – бәрі де тұтас алғанда өз әсерін тигізетіні сөзсіз. Сондай-ақ қазақ тілі функциясының артуы, сөздік құрамының баюы, басқа тілдерден жаңа сөздердің көптеп енуі, жаңа тіркесімдердің пайда болуы нормаға елеулі әсерін тигізеді.

Норманың қалыптасуына аналогия заңының да айтарлықтай ықпалы болады. Аналогия нормада бар қолданыстағы тұлғалардың әсерін кеңейтіп, олардың сферасына жаңа лексикалық бірліктерді қатыстырады және оларды нығайтады. Алдымен ол бір грамматикалық категорияны қамтиды. Аналогия (грек. *analogia* – сәйкестік, ұқсастық, мөлшерлестік) дегеніміз – тілдің бір бірлігінің (единицасының) басқа бірлігіне формальдық немесе семантикалық жағынан ұқсастыру процесі я болмаса бірліктердің бір жағындағы ұқсастықты екінші жұбына ауыстыру болып табылады. Аналогия тіл қызметіндегі бір құрылымдық үлгіні сол негізде жаңа бірліктер жасау үшін қолданылады.

Тіл білімінде бірнеше еңбектер жазып, аналогия туралы ғылыми пікір айтқан Фердинанд де Соссюр «Труды по языкознанию» атты зерттеу еңбегінде аналогия табиғатына байланысты мынандай пікір айтады: «Аналогияның әрбір фактісі – бұл үш қатынасушы жақ қатысатын оқиға: 1) дәстүрлі, заңды мұрагерлік (наследственный) тип; 2) конкурент; 3) осы конкурентті құрған ұжымдық персонаж» (Соссюр, 1977: 197). Бұдан байқайтынымыз аналогияға енетін әрбір фактіге әсер етуші үш жақ қатысады. Соның

нәтижесінде дәстүрлі форма ықпалынан жаңа форма пайда болады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Даму процестері ең алдымен тілде қалыптасқан қолдану нормалар жүйесін, тіл бірліктерін ұйымдастыруды қамтиды. Кейбір тұлғалардың (-мыш, -маққа керек, -уға керек т.б.) қолданылу шегі тарылса, уақыт өте келе жаңа формалар пайда болып, тіл құрамына енеді. Тілдің даму барысында бірде екі түрлі ұғымның бірте-бірте жақын мағынаға ие болуының нәтижесінде оны (ұғымды) білдіретін әр түрлі тұлғадағы сөз тіркестері синоним бола бастаса, енді бірде ұқсату (аналогия) немесе эллипсис сияқты процестер параллель сөз тіркестерін тудыруға негіз болады, бірде ондай құбылыс тілдің әсерінен туады.

Нормалау бағытын жеделдетуді қажет ететін мынадай жағдайлар бар:

1. Жарыспа тұлғалардың болуы;
2. Терминдер жүйесіндегі орын алған жүйесіздік (бірнеше варианттылық);
3. Аударма жұмысындағы кемшіліктер;

Жарыспа тұлғаларға синоним ретінде жұмсалып, стильдік қажеттіліктерді өтейтін дербес бірліктерді жатқызуға болады. Қазіргі тілімізде жарыса айтылып жүрген тұлғалардың мағыналары бір болғанымен жасалуында, кейде ептеген мағыналық айырмашылықтары болады. Жарыспа тұлғалардың стильдік реңкі анықталып, қазіргі әдеби тілімізден өз орнын алуы үшін баспасөзде, сөз шеберлерінің шығармаларында жарасымды орын табуының маңызы зор.

Неғұрлым адамдар қай салада, қай тақырыпта болмасын араласқан сайын, тілдің әлеуметтік қызметі кеңейе түседі, әдеби тіл мәдениетінің өсе түсуіне, жетіле беруіне өз ықпалын тигізеді, соғұрлым оның қажеттілігі де артады. Ғалым З. Ерназарованың сөзімен айтқанда, адамдар арасындағы қарым-қатынас тілдің синтаксистік құрылысының қалыптасуы мен дамуына ықпал етеді (Ерназарова, 2011: 98).

Адам тіл арқылы өз ойын біреуге түсінікті етіп жеткізу үшін, тілдік тұлғалардың тіркесу амалдарын білу керек. Сонда ғана дыбыс та, сөз де белгілі бір ойды білдірудің маңызды құралы бола алады. Тілдің әртүрлі жақтары және ондағы бірліктер (единицалар) өзара бір-бірімен тығыз байланыста болады.

Профессор Г. Смағұлова лексикалық мәндес сөздердің бір-бірінің орнына өзара синоним ретінде жұмсалуды олардың бірнеше ерекшеліктеріне қарай анықтайды:

- Сөздердің лексикалық мағына жақындығы.
- Стильдік қолданылуына қарай ұғым немесе түсінік теңдігінің сақталуы.
- Мағына жақындығына қарай сөздердің тіркесімділік қасиеті.
- Кейде сөздердің лексикалық мағыналары арасындағы дәлдіктің (абсолюттілік) сақталуы (Смағұлова, 1998: 10).

Кейбір тіркестердің бір-бірінің орнына қолданылып тілде жарыса, қатарласа өмір сүріп мұқтажын өтеп жататын тұстары да болады. Синонимдес сөздердің бірінің орнына бірінің айтылуы арқылы жасалған варианттардың жұмсалуды табиғи нәрсе.

Баяндауыштық формада жұмсалған етістікті сөз тіркестерінің көркем әдебиеттерде, ауызекі сөйлеу тілімізде де, жазу тілімізде де бір тұлғаның өзіне ұқсас, мағыналас сөздермен әр мақсатта, әр стильде айтылып, қолданылатыны мәлім. Сырт қарағанда кей сөз тіркестері бір-бірінен айнымай жұмсалатын сияқты көрінгенмен контекстегі, сөйлем ішіндегі орнына қарай ауыстырып, түрлендіріп айтуға болатынын байқатады. Салыстырып көрейік:

1. Артық бүлінбейсің де, еңбегің де зая болмайды (Ж. Аймауытов).
Артық бүлінбейсің де, еңбегің де зая кетпейді.
2. Түсінікті болса, осымен сөз тамам (Қ. Қамбаров).
Түсінікті болса, осымен сөз бітті.

3. Бағанағы бір шақта Әйгерімнің көмейінен ән тұрғанын Абай аңыстаған (М. Әуезов).

Бағанағы бір шақта Әйгерімнің көмейінен ән тұрғанын Абай байқаған.

4. Бірін-бірі өлімнен құтқарғаны өмірі естерінен қалмады (Ж. Аймауытов).

Бірін-бірі өлімнен құтқарғаны өмірі естерінен кетпеді.

Келтірілген сөйлемдердегі баяндауыштық тұлғалардың дағдылы қолданыстан біраз басқашалығы бірден көзге көрініп тұр. Десек те кейбір тұлғалар жиі қолданысқа түсіп үйреншікті сипат алып, қалыпты заңдылыққа сәйкес келетін дәрежеге жетуі де мүмкін. Сөздердің тіркесу процесінің бір қалыпты болып отырмай, ондағы құрылымдық бөлшектерінің өзара динамикалық қатынаста болатындығымен өзгешеленеді.

Жоғарыда келтірілген сөйлемдерді аяқтап тұрған баяндауыштық тұлғалардың орнына басқа сол мағыналас сөз қою арқылы бір мағынадағы амалдық қатынастың әр түрлі реңкін беруге болады.

Мәселен, *зая болмайды – зая кетпейді, сөз тамам – сөз бітті (сөз аяқталды), Абай аңыстаған – Абай байқаған, естерінен қалмады – естерінен кетпеді* деп өзгертіп айтатын болсақ, мұндағы мағыналардың жалпы ұғымы бір. Алдыңғы күйіндегі түрімен салыстырғанда, соңғы синонимдік конструкция құрауға қатысқан тұлғалардың мағыналық күші басымдау. Бұл баяндауыштар сырттай әртүрлі болып келгенімен мағыналары жағынан бір-біріне жақындау. Бұлай қолдану да норма. Өйткені осылай екі түрлі құрылыста айтылған сөз тіркестерінің бірі негізгі болғанымен, екінші кездейсоқ ауытқу емес, белгілі стильдік, мағыналық жүгі бар, өте жиі кездесетін грамматикалық құбылыс. Қалай болғанда да өз мағынасынан қашықтап кетпейді. Бір байқалатын жай – сөйлемді аяқтауға қатысып отырған мұндай етістіктер, негізінде, көркем әдебиеттегі қолданысқа тән. Сондықтан ақын-жазушылардың шығармаларында ұшырасып отырады.

Профессор Г. Смағұлова мағына тепе-теңдігі сақталған синоним сөздер туралы айта келіп, былай ой қорытады: «Мағына тепе-теңдігі дегеніміз – семантикалық және экспрессивтілігі жағынан сөздердің тең түсуі. Алайда бұған қарамастан, сөздердің іштей мағына жақындығы синонимнің басты қасиеті екеніне ешкім шек келтірмейді» (Смағұлова, 1998: 8). Сөйлемдердің синоним болып өзара алмасып қолданылуы ана тіліміздің байлығын арттыруға қызмет ететін факторлардың бірі болып табылады.

Мәтін ыңғайында мағыналас сөздерді бірінің орнына бірін емін-еркін ауыстырып қолдана берудің мүмкіндігі әрдайым бола бермейтініне тілдік фактілер куә. Кейбір жағдайда мағына жақындығы сезіліп тұрса да, кейде стильдік ерекшеліктеріне қарай, едәуір айырмашылықтар, сәйкессіздіктер байқалады. Сол сияқты синоним сөздерді бірінің орнына бірін ауыстырып қолдану барысында сөздердің мағына жақындықтары болады.

Сөз де қиюластырып қалаған кірпіш сияқты байлауын тауып ұстауды, шебер орнымен қолдануды керек етеді. Ана тілінің синонимдік байлығын жете білу арқылы ғана көңілдегі көрікті ойды барлық реңктерімен өз мәнінде дәл, әрі анық етіп жеткізуге болады. Сөз логикалық дәлме-дәлдігімен, ойдың қажетті реңкін нақ дұрыс көрсетуімен мәнерлілік сипатқа ие болады (Смағұлова, 1998: 334).

Тілдің жан-жақты даму кезеңінде тіл мәдениетін, сөз қолдану мәдениетін берік сақтауға, анығырақ айтқанда, тілдің ішкі заңына қарай сөздерді дұрыс іріктеп қолдану, стильдік ерекшеліктерді орынды пайдалана білу, айқын ойлап, дәл айту, сондай-ақ, сауатты жазып, дұрыс оқи және сөйлей білу мәселесіне айрықша көңіл бөлініп отыр.

Қазақ тілінде де түркі тілдері сияқты кейбір грамматикалық тұлғалар сөз ыңғайына қарай жалғанып, не түсіріліп қолданылады. Мұны, әсіресе, қазақ тіліндегі жалғаулардан байқауға болады. Сөйлемдегі сөздердің қосымшалы және қосымшасыз формада қолданылуы жиі кездеседі. Мысалы:

1. Сендер өз ауданың, өз жеріңдесің (М. Әуезов).

2. – Апыр-ау, есім шыққаны-ау, өздерің кімсің, азаматтар? (М. Әуезов).

Автор бірінші сөйлемде айтылу керек тәуелдік, септік және көптік жалғауларын түсіріп қолданған. Ал, екінші сөйлемде көптік жалғауы түсірілген. Бұл жерде жазушының белгілі бір мақсатта түсіріп жұмсағаны көрініп тұр. Қосымшалардың тиісті орында бірде қолданылып, бірде қолданылмауы тілдің қазіргі даму сатысында кездейсоқ бірлі-жарым құбылыстарға жатпайтыны ақиқат. Қосымшалардың контексте түсіп қалуының да өзіндік заңдылықтары бар, қосымшаларды кез келген жерде түсіріп айта беруге келмейді. Сондықтан қандай құрылымда, қандай тіркесте, қандай жағдайда түсіріп айтуға болатынын немесе болмайтынын анық білу қажет-ақ.

Жіктік жалғаудың түсіріліп жұмсалыуына назар аударайық:

1. Степан басын шайқай қайырды жауапты:

– Біз жай қыдырушылар (Ғ. Мұстафин).

2. Мына арнаны қазып жатқан сен емес пе? – деді (А. Сейдімбеков).

3. Бір мезгілде құлағына ұйтқып соққан желмен бірге ұлып тұрған қасқыр(дың) даусы естілді (М. Әуезов).

4. Сарыбала кімнің сөзіне сенерін білмей, дел-сал күйде жүргенде бір күні көшеде кенеттен зор оқиға(ға) кездесті (Ғ. Мұстафин).

Жоғарыда келтірілген мысалдардың бірінші сөйлемінде жіктік жалғауының 1-жақ көпше түрінің қосымшасы, екінші сөйлемде жіктік жалғауының 2-жақ жекеше түрінің қосымшасы түсіріліп берілген. Үшінші және төртінші сөйлемдерде септік жалғаулары түсіріліп берілген. Бұлардан басқа мысалдарды көптеп келтіруге болады. Бұл жерде барыс септік жалғаудың түсіп қалып жұмсалыуы табыс септік пен ілік септік жалғауларына қарағанда өте сирек кездеседі және олардан ерекшелігі байқалады.

Кейбір септік жалғауларын түсіріп айту да стильдік мотивпен келеді. XV-XVII ғасырлардағы ақын-жыраулардың көркем сөз үлгілерінде табыс, ілік, барыс септіктердің жалғаулары түсірілмейтін тұстарда түсірілген сәттері бар. Мысалы:

Арғымағың(ды) жамандап,

Тұлпар(ды) қайдан табарсың (Асанқайғы).

Мұндай жағдайды өлең жырлардың шартынан туған ерекшеліктер: тармақтағы буын санының өлшеміне қарай бұл жалғаулар қосылып та, түсіріліп те қолданылады.

Тілдің грамматикалық құрылысында болатын құбылыстар заңдылықтарға айналатыны, тіл дамуынан орын алатыны анық. Олардың ерекшеліктерге ие болып, мағынасы да, қолданылу аясы мен мүмкіндігі де күрделенуі заңды.

Тілдің құрылымдық табиғи нормалары негізінен қай кезеңде де тұрақты келеді. Кейбір жағдайда ішінара тілдің құрылымдық заңдары да өзгеріске ұшырауы мүмкін. Қазан төңкерісіне дейінгі көркем әдебиет стилінде қазіргі әдеби тілімізден ерекше кейбір синтаксистік құрылымдар, жалғаулықтар кездеседі. Мәселен, қазақ тілінде үшін, туралы шылаулары XX ғасырдың 20-30-жылдарына дейін ілік септіктегі сөзбен меңгеріліп жұмсалған: *менің үшін, оның үшін, соның үшін, баланың турасында < баланың туралы*. Мұндағы үшін шылауы сол дәуірдегі көркем әдебиет тілінде бірінші, үшінші жақтардағы жіктеу, сілтеу есімдіктерге, кейбір бұйрық рай етістікпен де тіркесіп қолданылған (Ерназарова, 119).

Оның үшін құрылымы қазіргі тіліміздегі себеп, салдар мағынасын білдіретін *себебі, өйткені, сондықтан* жалғаулықтарының қызметінде қолданылады. Ал *соның үшін* құрылымы қазіргі тіліміздегі *сол себепті, сондықтан* жалғаулықтарының мағынасында жұмсалады. Қазіргі норма бойынша *мен үшін, сол үшін, бала туралы* деп атау тұлғасындағы сөзбен қабысады. Сондай-ақ үшін шылауы *-у тұлғалы етістікпен* де тіркесіп жұмсалады: *оқу үшін, тыңдау үшін*.

Қазіргі әдебиеттерде ара-тұра үшін шылауының орнына барыс септігінің жалғауы да қатарласып жұмсалады, бірақ екеуінің синтаксистік қызметі бірдей емес: *көру үшін келдім – көруге келдім*.

Мысалы:

1. Қаракесекке кеткен малымды қайтарып *алуға (алу үшін)* қауқарым жетпейді емес (А. Сейдімбеков).
2. Майбасар дәл намаз үшін (*намазға*) онша асыға қоятын тәрізденбеді. (М. Әуезов).
3. – Әрине, бұлар *Отанға керек (Отан үшін керек)*, сол үшін біз осында жүрміз, сол үшін жалақы аламыз (І. Есенберлин).

Қазіргі нормада екеуі де қолданыста бар.

Адам ойын толық жеткізуге мүмкіндік беретін сөйлемнің орны ерекше. Сөйлем – синтаксистің ең күрделі, ең негізгі единицасы бола келіп, адамдардың бір-бірін түсінуге, өзара сөйлесуіне қажетті көпір.

Б.А. Серебренников тілдің фонетикалық және грамматикалық жағынан дұрыс құрылуына назар аударып, мынадай пікір білдіреді: «Сөйлемдерді құру ережелері тілдік құрылымдар мен коммуникативтік үлгілерді құрудың арнайы заңына бағынады. Сөйлеу тілі оның таза механикалық қызметінен шығатын өзіндік ерекшеліктеріне ие болады» (Серебренников, 1980: 62).

Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінде ауызекі сөйлеу тілінің нормасы орын алатын тұстары байқалады. Мәселен, сөйлем баяндауышпен аяқталмай, өзге тұрлаусыз мүшелермен аяқталып, баяндауыш пен оған тәуелді тұрлаусыз мүшенің орындары ауысып қолданылатын тұстары болады. Мысалы:

1. Ауылнай болып атқа мінген бір кезде (М. Шаханов).
2. Мағашқа жаңағы сөзді үйреткен өзі (М. Әуезов).
3. – Ол кісіні білем мен, бірінші класта оқытқан мені (Ә. Әлімжанов).

Мұндай орын алмастырып қолданылу нормаға жатпайды. Сөйлемдер қазақ тілі синтаксисінің табиғатына үйлес, орын тәртібі сақталып құрылады. Жоғарыдағыдай бұл тәртіптің бұзылу фактілері әдеби тілдің прозалық стилінің синтаксисіне ауызекі сөйлеу нормасының әсері болса, екінші жағынан жазушының жеке стиліне байланысты.

Сөздер бір-бірімен ретсіз тіркесімге енбейді, олар тек мағыналық тұрғыдан жақын, орайлас болғанда ғана тіркеседі. Синтаксистік тіркесімділіктің заңдылығы негізінде бағыныңқы мен басыңқы сыңарларының өз орны, жұмсалы мүмкіншілігі болады.

Көп жағдайда басыңқы сыңар қызметіндегі сөз бағыныңқының белгілі қосымшаларды жалғауын қажет етеді. Мәселен, басыңқы қызметіндегі сабақтас етістік бағыныңқының табыс септігінде ашық немесе жасырын тұрып та, тура объектіні білдіруін қалайды. Мысалы: *Ауруды тексерді, шайды ішті, қымыздан ұрттады*. Бұл мысалдардағы табыс септіктің орнына шығыс септігінің де жұмсалыуы болады. Мұндайда тура объектінің толық емес, оның белгілі бір бөлшегі қозғалысқа (шайды толық емес, жартылай немесе аздап ішкендігін, бір ыдыстағы қымызды түгел емес, аз немесе көп бөлігін ұрттағандығы сезіледі) түскен деп түсінген жөн.

Мұндай реттерде тек табыс септігі емес, шығыс септігінің болжауы арқылы да тура объектіні білдіруге мүмкіндік бары байқалады. Бұл тек екі септікте болатын құбылыс емес. Ол меңгеріле байланысатын сөз тіркестеріне тән.

Тіркесімдегі басыңқы қызметте етістік болғанда, бағыныңқылардың белгілі бір септік жалғауында келетіндігі белгілі. Айталық, қозғалыстың басталар сәтін, шығу орнын білдіргенде, шығыс септігінің (*жұмыстан келді, шөптен жасайды*), мекенді білдіргенде жатыс септігінің (*үйде отыр, университетте жүр*), сондай-ақ қозғалыстың тоқтау шегін, бағытын білдіретін етістік барыс септігінің жалғауларын (*Астанаға кетті, үйге барды*) керек етеді.

Профессор С. Исаев «Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар» атты еңбегінде тілдік құрылымның жоғары дәрежедегі деңгейлік сипатын былайша көрсетеді: «Тілдің грамматикалық құрылысы тіл деңгейлерінің көлемі жағынан да, мазмұны жағынан да әрі күрделісі, әрі ауқымды екені даусыз. Өйткені тілдің қоғамдық

құбылыс ретіндегі өзіндік ерекшеліктері, атқаратын қызметіндегі сан алуан жүктері, даму барысындағы диалектикалық заңдылықтары – бәрі-бәрі тілдің грамматикалық құрылысынан анық көрінеді» (Исаев, 1992: 3). Ғалымның сөзінен тілдің грамматикалық құрылысының, атқаратын қызметінің күрделі екендігін байқаймыз.

Қорытынды

Синтаксистік нормаларды саналы түрде жетілдіру, тіл мәдениетін арттыру мақсатының қолға алынуы, тіліміздің синтаксистік жүйесінің дамуына жаңа мүмкіндіктер тудырды.

Норманың негізгі қызметін былайша көрсетуге болады:

1. Бірнеше (жарыспа) тұлғалардың ішінен біреуінің қалыптасуына жол ашады;
2. Әр түрлі стильдік тармақтардағы бұрыннан бар және жаңа сөздерді пайдалана отырып, олардың қолданылу аясын кеңейтеді;
3. Тілдің дамуына әсер етіп, жаңа сөз бен тіркестер тудырудың барлық тәсілдерін (сөз мағынасының кеңеюі, қосымша жалғау, тіркесу, бірігу т.б.) пайдаланады;
4. Сөздердің жиілігін анықтауға мүмкіндік береді;
5. Ғылым, техника, оқу ағарту, тұрмысқа т.б. байланысты жаңа атаулардың қалыптасуына ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

- Балақаев, М., Сыздықова, Р., Жанпейісов, Е. (1968). *Қазақ әдеби тілінің тарихы*. Алматы: Мектеп.
- Болғанбаев, Ә. (1970). *Қазақ тіліндегі синонимдер*. Алматы: Ғылым.
- Ерназарова, З.Ш. (2001). *Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері*: Филол. ғыл. док. дис. Алматы.
- Исаев, С. (1992). *Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар*. Алматы: Ана тілі.
- Пауль, Г. (1960). *Принципы истории языка* / Пер. с нем. Москва: Изд. иностр. лит.
- Сенкевич, М.П. (1976). *Стилистика научной речи и литературное редактирование научных произведений*. Москва: Высшая школа.
- Серебренников, Б.А. (1980). Фонетический и грамматический строй языка и история народа / В кн.: *Проблемы современной тюркологии*. (С. 60-67) Алматы: Наука.
- Смағұлова, Г. Н. (1998). *Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері*. Алматы: Ғылым.
- Соссюр, Ф. (1977). *Труды по языкознанию* / Пер. с. франц. Москва: Прогресс.

References

- Balakayev, M., Syzdykova, R., & Zhanpeisov, E. (1968). *History of the Kazakh literary language*. Almaty: Mektep. [in Kazakh]
- Bolganbaev, A. (1970). *Synonyms in the Kazakh language*. Almaty: Gylым. [in Kazakh]
- Ernazarova, Z. Sh. (2001). *Pragmatic foundations of syntactic units in Kazakh spoken language* (Doctoral dissertation in philology). Almaty. [in Kazakh]
- Isaev, S. (1992). *Basic grammatical concepts in modern Kazakh*. Almaty: Ana tili. [in Kazakh]
- Paul, G. (1960). *Principles of the history of language* (Translated from German). Moscow: Foreign Literature Publishing House. [in Russian]
- Saussure, F. (1977). *Works on linguistics* (Translated from French). Moscow: Progress. [in Russian]

Senkovich, M. P. (1976). *Stylistics of scientific speech and literary editing of scientific works*. Moscow: Vysshaya shkola. [in Russian]

Serebrennikov, B. A. (1980). Phonetic and grammatical structure of the language and the history of the people. In *Problems of modern Turkology* (pp. 60–67). Almaty: Nauka. [in Russian]

Smagulova, G. N. (1998). *National-cultural aspects of synonymous phraseologisms*. Almaty: Gylym. [in Kazakh]

Raya Darmenkulova,¹ Miramgul Sarsembayeva²

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*M.H. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan*

(E-mail: rainur70@mail.ru)

Problems of Syntactic Norm

Abstract. The article examines the issue of norms in the syntactic system of the Kazakh language. One of the key issues in speech culture is linguistic norms. Norms, representing systematization and order, function as both linguistic and social categories that appear in all forms of language use.

The article analyzes the use of verb phrases in the predicative form from the perspective of linguistic norms and provides their description. The influence of analogy is also discussed when addressing norms in the syntactic system. Some synonymous forms emerge due to the law of analogy. Despite the existence of synonymous variants of each syntactic unit, their usage follows specific norms. Syntactic norms are primarily determined by the combinability and usage features of syntactic units, as well as their grammatical properties and systemic relations. This issue is explored in detail in the article.

Keywords: syntactic norm, structure, linguistic norm, predicate, literary language, fiction.

Рая Дарменкулова,¹ Мирамгуль Сарсембаева²

¹*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

²*Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан*

(E-mail: rainur70@mail.ru)

Проблемы синтаксической нормы

Аннотация. В статье рассматривается вопрос нормы в системе синтаксиса казахского языка. Одной из актуальных проблем культуры речи является норма. Норма, представляющая собой систему и упорядоченность, является языковой и социальной категорией, проявляющейся во всех формах употребления языка.

Рассматривается употребление глагольных словосочетаний в предикативной форме с точки зрения нормы, даётся их характеристика. Также при обсуждении норм в системе синтаксиса затрагивается влияние аналогии. Некоторые синонимичные формы возникают под влиянием закона аналогии.

Несмотря на наличие синонимических вариантов каждой синтаксической единицы, их употребление регулируется нормой. Синтаксическая норма определяется, прежде всего, особенностями сочетаемости и употребления синтаксических единиц, их грамматическими свойствами и системными отношениями. Этот вопрос также широко рассматривается в статье.

Ключевые слова: синтаксическая норма, структура, языковая норма, предикат, литературный язык, художественная литература.

Авторлар туралы мәлімет:

Дәрменқұлова Р. – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4433-3581>

Сарсембаева М. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9746-3455>

Information about authors:

Darmenkulova R. – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4433-3581>

Sarsembayeva M. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M.Kh. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9746-3455>

Сведения об авторах:

Дарменкулова Р. – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4433-3581>

Сарсембаева М. – кандидат филологических наук, доцент Таразского университета им М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9746-3455>

ҒТАР 16.21.25

Ғылыми мақала

С.Қ. Асанова, Қ.Т. Мұхамади*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,**Алматы қ., Қазақстан**(E-mail: symbat.asanova.00@bk.ru)***Етістік негізді сөз тудырушы тұлғалардың этимологиясы**

Аңдатпа. Бұл мақалада түркі тілдеріндегі *-ар, -ер, -ыр, -ір* есімше тұлғаларының тарихи қалыптасуы, мағыналық және қызметтік ерекшеліктері, сондай-ақ этимологиясы қарастырылады. Түркі тілдеріндегі аталған қосымшалардың қолданысы, фонетикалық өзгерістері мен семантикалық даму үдерісі жан-жақты талданады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бұл тұлғалар тек шақтық мағына ғана емес, заттың сапалық белгісін де білдірген. Сонымен қатар, есімше тұлғаларының қазіргі түркі тілдеріндегі морфологиялық ерекшеліктері мен олардың сөйлем құрылымындағы орны талданады. Ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, бұл тұлғалардың көне түркі тіліндегі бастапқы мәні мен қазіргі түркі тілдеріндегі беретін мағыналары салыстырылады. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылып, есімше қосымшаларының грамматикалық қызметіне терең талдау жасалады. Сондай-ақ, мақалада қосымшалардың түркі тілдерінің диалектілік ерекшеліктерімен байланысы қарастырылып, олардың даму заңдылықтарына шолу жасалады. Есімше тұлғаларының қолданыс аясы ауызекі сөйлеу тілінде, халық ауыз әдебиетінде және жазба әдебиетте де сараланып көрсетіледі.

Түйін сөздер: есімше тұлғалары, түбір, семантикалық өзгерістер, морфологиялық ерекшеліктер, түркі тілдері, шақтық мағына, диалектілік ерекшелік

DOI: <https://doi.org/10.71078/d5a9re23>

Түсті: 4.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

Тілдің семантикалық кеңістігіндегі атау бірліктері тек белгілі бір заттық ұғымды білдіріп қана қоймай, сонымен қатар олардың лексикалық жүйедегі орны мен салмағының қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Сонымен бірге, тілдік бірліктердің даму жолдары мен қызметі де қарастырылады. Күнделікті қолданылатын тұлғалардың тарихи қалыптасу ерекшеліктерін анықтау, ең алдымен, олардың ішкі мағыналық құрылымын зерттеуге алып келеді.

Н.А. Баскаков түркі тілдеріндегі алғашқы тұлғалардың маңызы жайында өз пікірін білдірген. Ол әртүрлі жұрнақтардың бірігуі немесе олардың қызметі негізінде сөйлем құрылатынын атап көрсеткен. Сондай-ақ, тілдік қолданыс пен тарихи қалыптасқан түбірлердің семантикалық өзгерістерге ұшырағанын да айтқан.

Қазақ ғалымдары да бұл мәселеге ерекше назар аударған. Ә. Қайдаров, М. Томанов, Ә. Ибатов сынды зерттеушілер алғашқы түбірлер бастапқыда тек ашық буын болғанын атап өтеді. Қосымшалардың этимологиялық табиғатын ашу үшін, олардың алғашқы қалыптасу кезеңін зерттеп, түбірлік негіздегі жағдайын анықтау қажет. Осы бағытта ғалым Б.Сағындықұлының түбіртек теориясына сүйене отырып, қосымшалардың көне тұлғасын реконструкциялау арқылы олардың бастапқы мағынасын ашуға болады.

Зерттеу әдістемесі

Қазіргі түркі тілінде әлі де қолданыста жүрген көне тұлғалар бар. Соның бірі тілімізде диалектілік сипатқа ие және басқа да туыстас түркі тілдерінде сирек қолданылатын келер шақ есімше тұлғалы *-ар, -ер* қосымшасы. Аталған қосымша қазақ тілінің батыс говорларында *-ұр, -үр* вариантында да кездеседі. *-ұр, -үр* қосымшасы қазіргі таңда белсенді қолданылмаса да кейбір сөздердің құрамында сақталып қалған. Мысалы: *Білгенін айтар болұр, Бүгін бармаса, басқа күн барұр*.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазіргі қазақ тіліндегі сөз тудырушы тұлғаларды қарастырғанда, олардың кейбірінің етістік негізді екенін байқауға болады. Түркітанымда сөз тудырушы тұлғалардың шығу тегі жайлы пікір алалығы бар. Бұл мәселе 1940 жылы Н.К. Дмитриевтің «Грамматика кумыкского языка» еңбегінде де қозғалған: «Никто и ничего не установил, что отличается с точки зрения функционального отношения аффикса *-дыр* от функции аффикса *-т*, от функции аффикса *-ғыз* и т.д.» (Дмитриев, 1940: 136).

Аталған келер шақ есімшелі тұлғалы *-ар, -ер* қосымшасының қарақалпақ тіліндегі тарихы туралы Н.А. Баскаков былай дейді: «Қазіргі тілде есімшенің келер шағы *-ар, -ер, -р* варианттарының көмегімен жасалады. Ал қысқа дауысты *-ыр, -ур, -ир, -юр* варианттары кейбір қатып қалған формаларға, негізінен күйді білдіретін *турур, отурур, джатурур, ждор-ур* етістіктеріне тән, кейде олар басқа негізде де кездеседі. Мысалы: *Сендей қызғызлар балагча ана болур келинлек* (Баскаков, 1997: 425).

Н.З. Гаджиева мен Б.А. Серебренников түркі тілдерінің тарихи салыстырмалы грамматикасын зерттей келе *-ар, -ер, -ыр, -ир* қосымшасы туралы мынадай пікір білдіреді: «Түркі тілдерінде етістіктен сын есім жасайтын тұлғаларды есімше деп атауға болар еді. Бірақ қазіргі түркі тілдеріндегі есімшелерден айырмашылығы бар көне түркі тілінде *-ар, -эр, -ыр, -ир* деген етістіктен сын есім тудыратын спецификалық жұрнақтар болған. Олар статикалық белгіні, заттың қасиетін білдіреді. Мысалы: *ақар – ағар*. Мұның түбірі *ақ* етістігі» (Серебренников, Гаджиева, 1986: 133).

Кейбір түркі тілдерінде сақталған көне түркі тілінің *-ар, -ер, -ір* жұрнағы әлі де қолданыста. Әзірбайжан тіліндегі *жанар* сөзі *горящий, горючий* мағынасында жұмсалады. Атаулы сөздің түбірі – *жан*, *-ар* есімше тұлғасы екені белгілі. Ал *жарар* сөзі *уютный, пригодный* мағынадағы сөздің де құрамын талдар болса, түбірі *жар, -ар* – есімшенің тұлғасы.

Есімшенің бұл формасы қазіргі түркі тілдерінде осы шақ, келер шақ формасында тек якут тілінде сақталған. Ал көне түркілік тілде мезгілдік мағынаны емес, заттың сындық қасиетін сипаттаған. Көне түркі тілінде *учар құш* тіркесі – *ұшып бара жатқан құс* емес, *ұша алатын құс* мағынасында жұмсалған. Бұл жердегі есімшенің *-ар* формасы заттың сындық қасиетімен қоса, осы шақ пен келер шақты да білдіре алатынын көрсетеді.

Аталған форма есімшенің келер шақ формасы ретінде көбінесе болжалды мағынаны да білдіреді. Мысалы, *учар құш. -ар, -ыр* көне түркі тілінде келер шақ, нақ осы шақ қызметін атқарған. Мәселен, *мен алып отырмын* әзірбайжан тілінде *алырам*, түрік тілінде *аларым*, түркімен тілінде *аларыч* болады.

А.П. Поцелуевский түркімен тіліндегі *-ор* форманты *-ар* формасының ауысқаны деген пікір айтады (Поцелуевский, 1946: 151). Бұл пікірді ғалым Н.К. Дмитриев, А.Н. Кононовтар да қолдайды. Түркі тілдері мен әзірбайжан тілдерінің диалектілерінде *-ор* көрсеткіші жиі қолданылады. Бұл *-ор* формасы қазақ тіліндегі *-ар, -ер* формасымен сәйкес келеді.

Көне түркі тілдерінде етістіктен сын есім тудырушы жұрнақ болған *-ар, -эр, -ір, -ир* форманты әрқашан іс-әрекеттің динамикалық белгісін білдірген. Мәселен, әзірбайжан тілінде *ахар текучий* деген мағына берген. Бұл сөздің түбірі – *ақ* болса, *-ар* формасы келер

шақ формасында жұмсалынған.

Сондай-ақ, түркі тілінің грамматистері *-р*, *-ар* формаларын якут тілнен басқа түркі тілдерінде есімшенің осы шағында сипаттайды, дегенмен қазіргі таңда бұл белсенді формант емес екенін дәлелдеген.

Көне кезеңдегі тілде *-ар*, *-ер*, *-ыр*, *-ір* формалары әртүрлі мағына білдірген. Тілдің дамуы барысында ол сапаны да білдіретін болған. Мысалы, қазақ тілінде *жанар* сөзі мен ұйғыр тіліндегі *қарар* тұлғасында сапалық мағына бар.

Ғалым Ә. Төлеуов *-ар*, *-ер*, *-ір* жалғауын сын есімге жалғанатын тұлға ретінде қарастырып, жасар, қысқар, көгер сияқты сөздерді туғызып етістік жасайды деген пікірді айтады (Төлеуов, 1975: 130).

Бұдан бөлек, *-ар*, *-ер*, *-ір* түркі тілдерінде болжалды келер шақ қызметін де атқарады. Етістік түбіріне есімшенің *-ар*, *-ер*, *-ыр*, *-ір* жұрнағы жалғанып болжалды мәнге ие болған. Мысалы, кошқар болар қозының маңдай жағы дақ келер, кісі болар жігіттің арқа басы кең келер. Бұл мақалдағы келер етістігі арқылы болжалды келер шақ мағынасын беріп тұр. Бұл пікірді Н.З. Гаджиева мен Б.А. Серебренников та қуаттайды: “Будущее предположительное время образуется посредством аффикса причастия на *-ар*, *-ер*, *-р*, *-ур* используется аффиксами лица I-ой группы: барарман. Варианты *-ур*, *-үр* более архайчны и встречаются преимущественно в устно поэтических произведениях письменно литературного происхождения. Причастия будущего времени образуются с помощью аффикса *-ар*, *-р*, *-ар*, *-ур*”. Демек, *-ар*, *-ер*, *-ыр*, *-ір* формалары келер шақтық мағынада көбіне ауызекі поэтикалық тілде ғана емес, халық ауыз әдебиетінде жиі кездесетіндігін байқаймыз.

Н.К. Дмитриев әзірбайжан, құмық және түркімен тілдерінің материалдарына сүйене отырып, *-р*, *-үр* аффикстерін бір-бірімен фонетикалық варианттар ретінде қарастырады. *-ар* аффиксін бұлардың ең еуелгі формасы ретінде зерттеп оның әртүрлі мағына бергенін көрсетеді. Ғалымның көрсетуінше, аталған тілдерде *-ір*, *-ур* осы шақтық мағынаны білдірген де, *-ар* аффиксі келер шақтық мағынаны білдірген. Мысалы, әзірбайжан тілінде: *гәдір* – келе жатыр, *йәзір* – жазу, *гәдар* – барады, *йазар* – жазады мағынасында келеді.

Тува тіліндегі *-ар*, *-ер*, *-ыр*, *-ір* формасы туралы Ф.Г. Исхаков пен А.А. Пальмбах “Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология” атты еңбегінде мынадай пікір айтқан: “... образует глаголы главным образом от основ качественных прилагательных: *акар* – белить, *сесэр* – синеть, *тазар* – чиститься, *қайгұр* – горевать, *суғар* – поливать (Исхаков, Пальмбах, 1961: 264).

Т.И. Грунин әзірбайжан тіліндегі осы шақты білдіретін: *-ыр*, *-ир*, *-ур*, *-үр* түркі тіліндегі осы шақты білдіретін *-іjar* аффиксі тек қызметі жағынан байланысты деп қарастырған. Әзірбайжан тілінде бұл форма кейін дифференцияланып, жуан дауыстымен берілген формасы болжалды келер шақ мағынасын білдірген. Ал жіңішке дауыстымен берілген варианты өзінің алғашқы мағынасын сақтап қалған. Ғалым өзінің позициясын дәлелді көрсету үшін өзге түркі тілдеріндегі жуан және жіңішке дауыстылармен берілген семантикалық шектеуліктерді мысалға келтірген.

Ғалым А.М. Щербак *-ар*, *-ыр* аффиксіне жеке талдау жасап, аталған қосымшаларды зат есім мен сын есімнен етістік тудыратын қосымша деп қарастырады.

-ар, *-ыр* аффиксі мен *-қар*, *-кер* аффиксі арасында байланыс бар. Бірақ бұл байланысты бір жолға түскен дей алмаймыз. М. Қашқаридан еңбектерінен келтірген Э.В. Севортянның мысалдарында бұл байланыстардың бар екеніне негіз бар. *-ар* және *-қар*, *-кер* аффикстерінің шектелуінің негізгі мынада: *-ар*, *-ір* аффикстері жалғанған етістіктердің барлығы жоғарыда келтірілгендерден басқа, салт етістіктер жасай алады. Онда *-қар*, *-кер* аффиксі пайда болған етістіктер салт етістіктері деп айтуға толықтай негіз бар.

Келесі мәселе – түркі тілдеріндегі дауыссыздан кейінгі позицияда қ дыбысының түсіп

қалуы. Бұл дағдылы құбылыс емес. Сондықтан *-ар* және *-қар*, *-кер* аффикстерінің екеуі де қолданылады. Осылайша *-ар* аффиксі *-қар* аффиксінің фонетикалық бір түрі ретінде интерпретация жасауға ешқандай мүмкіншілігі жоқ.

Ерте кезеңдегі түркі тілдерінің қалыптасуында қимыл есім тұлғаларының біразы таза есімшелер мәніне ауысқан. Онда процестің бірден-бір көрінісі сол, олар шақтық мән алып, оған қимыл мәнін қосып алған. Осы шақ пен келер шақ мағынасын жеткізетін түркі есімшелер: *-ар*, *-ыр*, *-ер* қазіргі түркі тілдерінің барлығында дерлік қолданыста бар.

Қазақ тілінде *-р* тұлғасы үнемі болып, қайталанып тұратын істің осы шақтық мағынасын білдірсе, башқұрт тілін зерттеушілер аталған тұлғаны келер шақ мағынасын береді деп атап көрсетеді.

-ар тұлғасы қазақ тілінде келер немесе ауыспалы осы шақ мағынасын береді. Әзірбайжан тілінде *-ар* көбінесе осы шақты білдірсе, *-р* келер шақты білдіреді. *-Р* қазақ тілінде осы шақты білдіретін еркін қолданылатын тәсілі емес. Тек қана *отыр*, *тұр*, *жатыр*, *жүр* қалып етістіктерінің құрамында ғана кездесіп, нақ осы шақтық мағына туғыза алады.

М. Томанов еңбектерінде якут тілінде *-ыыр*, *-ар* тұлғалары семантикалық тұрғыдан қарастырғанда мәндес болып, бірі-бірінен ажырамайды. Ал олардың айырмашылығы *-ар* қосымшасы дауыссыз дыбысқа аяқталған түбірлерге, ал *-ыыр* қосымшасы дауысты дыбысқа біткен түбірлерге жалғанады деген тұжырым айтқан. Ал гагауз тілінде жуан дауыстыларға аяқталған сөздерге *-ар* аффиксі жалғанады. Негізгі жіңішке болып келетін сөздер түрік, гагауз және сол сияқты батыс, шығыс тілдерінде кездеспейді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Түбір дауысты дыбысқа аяқталса, солтүстік шығыс моделі бойынша түрік, гагауз тілдеріне қарама-қайшы *-ар*, *-ер* аффиксі сақталып қалады. Байырғы өзбек, ұйғыр тілдерінде, сондай-ақ қырғыз тілдерінде де *-ар*, *-ер* аффиксінің *-ир*, *-үр* варианты кездеседі. Ал қазақ, қырғыз сияқты оңтүстік-шығыс, оңтүстік-батыс тілдерінің бір бөлігінде *-ар*, *-ер* жуан түрінде қабылданған. Башқұрт тілінде қарама-қарсы (*-ур*, *-ер*, *-ор*) болып келеді. Мұнда дауыстылардың әртүрлі өзгерістері болып отырады. Қалған түркі тілдерінде аталған дауыстылар жүйесінің екі түрі де әртүрлі пропорцияда сақталған.

Түркі тілдерінің бірқатарында бөлшектік сан есімдер де *-ар*, *-ер* жұрнақтарының қолданылуынан жасалады. Э.В. Севортянның еңбегінде бұл туралы мол деректерді кездестіре аламыз. Мысалы, ежелгі ұйғыр тілінде – *бірер*, *бір-бірден*, мамлюк қыпшақтары тілінде – *ушер* (*уш-уштен*), арғу қыпшақтары тілінде – *екісар* (*екі-екіден*), хорезм диалектісі тілінде *бірер*, ескі түрік тілінде – *бірар* т.б. *-ар*, *-ер* қосымшаларынан жасалған сан есімдер анықталған. А.Н. Кононов *-ар*, *-ер* формантының генезисін *-лар*, *-лер* көптік жалғауымен байланыстырады.

Өзінің докторлық диссертациясында Б. Сағындықұлы да *-ар*, *-ер* қосымшасының генезисі мен этимологиясына терең талдау жасаған. Талдау жүргізу барысында, көне *-ар* түбірі *-ер* тұлғасының фонетикалық варианты екенін көрсетеді. *Тар*-дың құрамындағы *-ар* осы *ар*. Ғалым есептік сан есімдерге қосылғанда *уч+ар*, *екир+ар* т.б. болып көптік мағынада да көрсете алған деп тұжырым жасайды (Сағындықұлы, 1994: 137). Бұл жоғарыда келтірілген А.Н. Кононовтың пікірімен ұштас.

А.М. Щербак “Очерк по сравнительной морфологии тюркских языков. Глагол” атты ғылыми зерттеуінде былай жазады: “Известно несколько разновидностей аффикса будущего предположительного, отличающихся друг от друга характером огласовки: *-р*, *-ур*, *-ар*, *-ір*, *-ир*, *-ор*, *-ур*, *-өр*. Первая разновидность типична для тех случаев, когда основа оканчивается на гласный. Староогузский – *сөзлариур*, башкирский – *башлар*. Вторая разновидность является либо преобладающей, либо единственно возможной при наличии в исходе глагольной основы согласного” (Щербак, 1981: 85).

А.Хасенова “Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты” деген еңбегінде *аудар*

дегендегі *-дар* мен *шығар, шөгер, батыр* деген сөздердегі *-ар, -ер* аффикстерін *-дір, -дыр* тұлғаларымен бір шеңберде қарайды. Қазақ тілінде өрісі тар бұл *-дар* және *-ар, -ер* аффиксінің якут алтай тіліндегі жиі қолданылу сферасы мұның айқын дәлелі десек те болады (Хасенова, 1971: 186).

Болымсыздық формасын беретін *-ар, -ур* есімшесінің екі варианты бар. Біреуі қарлық, ұйғыр, қыпшақ сонымен қатар оғыз тілдеріне, ал екіншісі – *келмар* түрі оғыз тілінің диалектілеріне тән. Мысалы, түрік тілінде *білмес, көрмаз*, ескі түрік тілінде *сөйлемар*, шор тілінде *ақпаз, ағаз* т.б.

Ескерткіштерде *-арды, -ерді* деп анықталған тұлғалардың қазіргі тіліміздегі сипаты «еді» көмекші етістігі түрінде болып келеді. Бұл етістіктердің түбірі *-ар, -ер* болады. Негізгі мағынасы – *бар (есть)*. Б. Сағындықұлы *б+ар* сөзі де осы *-ардың* жаңғырығы болар деп тұжырымдайды. Олай дейтін себебіміз, олардың арасындағы мағыналық жақындықтан келіп шығады.

Қазіргі түркі тілдерінің біразында *-ар, -ур* есімшесінің атрибутты қолданылуы қысқарып, предикат ретінде қолданылу жүйесі кеңейіп барады.

Бүгінде *-ыр* есімшесі кең таралған келер шақтық мәнге ие. *-ыр* формасы дауыссыз негізге қосылып алты түрлі вариант туғызады. *-ар, -ер* – жуан дауыстыларға жалғанса, *-ур, -ір, -ур, -үр* варианттары – жіңішке дауыстыларға жалғанады. Түркі тілдерінің көбінде алдыңғысы қысаң дауысты варианттары тән болғандықтан, әдетте аффикстердің екі этимологиялық типі бар деп есептеледі. Аталған көрсеткіштердің семантикасы бірқатар түркі тілдерінде аффикстердің араласып кетуіне әкеліп, кейбір түркі тілдерінде фонетикалық дифференциация болды.

Қорытынды

Түркі тілдерінің даму тарихында *-ыр* формасының субстантивтенуі орын алып, бұл форма арқылы жасалған сөздер зат есімге айналды. Бұл жайында Н.К. Дмитриев пен Н.З. Гаджиевалар өз еңбектерінде толық мәлімет берген болатын.

-р формасы жатыс және шығыс септіктерінің аффикстерін қабылдай отырып, көсемшенің де қызметін атқарып жүр. Сонымен қатар, *-р* формасындағы етістікке есімдер мен демеуліктер көмекші элемент ретінде жалғанады. Қазіргі түркі тілдерінде *-р* формасының етістікті есім ретінде қолданылуы қысқарғанын байқауға болады. *-ар* формасының генезисі мен этимологиясын қарастыра келе, жоғарыда айтылған ғалымдардың пікірінен атаулы қосымшаның бір кездерде *бар* мағынасында жұмсалғанының қолдаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- Баскаков, Н. (1997). *Историкотипологическая морфология тюркских языков*.
Дмитриев, Н. (1940). *Грамматика кумыкского языка*. М.-Л.: Изд-во АН СССР.
Исхаков, Ф., Пальмбах, А. (1961). *Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология*. М.: Издательство восточной литературы.
Поцелуевский, А. (1946). *Проблемы стадияльно-сравнительной грамматики тюркских языков*. Ашхабад.
Сағындықұлы, Б. (1994). *Қазақ тілі лексикасы дамуының фонологиялық заңдылықтары*. Докторлық диссертация. Алматы.
Серебренников, Б., Гаджиева, Н. (1986). *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*.
Төлеуов, Ә. (1975). *Қазақ тіліндегі есім категориясы*. Алматы.
Хасенова, А. (1971). *Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты*. Алматы.
Щербак, А. (1981). *Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: глагол*. М.-Л.

References

- Baskakov, N. (1997). *Historical and typological morphology of Turkic languages*.
Dmitriev, N. (1940). *Grammar of the Kumyk language*. Moscow–Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences.
Iskhakov, F., & Palmbakh, A. (1961). *Grammar of the Tuvan language. Phonetics and morphology*. Moscow: Publishing House of Oriental Literature.
Khasenova, A. (1971). *Lexical and grammatical features of the verb*. Almaty.
Potseluevsky, A. (1946). *Problems of stadial-comparative grammar of the Turkic languages*. Ashgabat.
Sağyndyqūly, B. (1994). *Phonological patterns in the development of the Kazakh language lexicon* (Doctoral dissertation). Almaty.
Serebrennikov, B., & Gadzhieva, N. (1986). *Comparative-historical grammar of the Turkic languages*.
Shcherbak, A. (1981). *Essays on the comparative morphology of the Turkic languages: The verb*. Moscow–Leningrad: Nauka.
Töleuov, Ä. (1975). *The nominal category in the Kazakh language*. Almaty.

S.K. Asanova, K.T. Mukhamadi

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: symbat.asanova.00@bk.ru)

Etymology of Verb-Based Word-Forming Affixes

Abstract. This article examines the historical formation, semantic and functional features, as well as the etymology of the participial forms *-ar*, *-er*, *-yr*, *-ir* in Turkic languages. The usage of these affixes, their phonetic changes, and processes of semantic development in Turkic languages are analyzed in detail. Research findings indicate that these forms express not only tense meanings but also qualitative characteristics of objects. Additionally, the morphological features of participial forms in modern Turkic languages and their role in sentence structure are explored. Based on scholarly studies, the initial meanings of these forms in Old Turkic are compared with their modern meanings in Turkic languages. The study employs a historical-comparative method and provides an in-depth analysis of the grammatical function of participial affixes. Furthermore, the article examines the relationship between these affixes and dialectal variations in Turkic languages, providing an overview of their development patterns. The scope of participial forms in spoken language, folklore, and written literature is also discussed.

Keywords: participial forms, root, semantic changes, morphological features, Turkic languages, tense meaning, dialectal feature.

С.К. Асанова, К.Т. Мухамади

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: symbat.asanova.00@bk.ru)

Этимология словообразующих аффиксов глагольного происхождения

Аннотация. В данной статье рассматриваются историческое формирование, семантические и функциональные особенности, а также этимология причастных форм *-ар*, *-ер*, *-ыр*, *-ир* в тюркских языках. Детально анализируются употребление указанных аффиксов в тюркских языках, их фонетические изменения и процессы семантического

развития. Результаты исследования показывают, что эти формы выражают не только временное значение, но и качественный признак объекта. Кроме того, изучаются морфологические особенности причастных форм в современных тюркских языках и их роль в структуре предложений. Опираясь на исследования ученых, проводится сопоставление первоначального значения этих форм в древнетюркском языке с их современными значениями в тюркских языках. В исследовании применяется историко-сравнительный метод, проводится глубокий анализ грамматической функции причастных аффиксов. Также рассматривается связь данных аффиксов с диалектными особенностями тюркских языков и анализируются закономерности их развития. Обозначены сферы употребления причастных форм в разговорной речи, фольклоре и письменной литературе.

Ключевые слова: причастные формы, корень, семантические изменения, морфологические особенности, тюркские языки, временное значение, диалектная особенность.

Авторлар туралы мәлімет:

Асанова С.Қ. – магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1388-4350>

Мұхамеди Қ.Т. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9639-2938>

Information about authors:

Asanova S.K. – Master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1388-4350>

Mukhamadi K.T. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9639-2938>

Сведения об авторах:

Асанова С.К. – магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1388-4350>

Мухамеди К.Т. – кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9639-2938>

ҒТАР 16.21.27

Ғылыми мақала

Б. Мырзабаева¹, Я. Шимшек²¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

²Гиресун университеті, Гиресун қ., Түркия

(E-mail: zhaszertteushi2023@mail.ru)

Сөз және сана кеңістігі: Абай шығармаларындағы адресаттық құрылым мен әлеуметтік мағына

Аңдатпа. Бұл мақалада Абай Құнанбайұлы шығармашылығындағы сөздің прагматикалық мәні мен әлеуметтік коды лингвистикалық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – Абай сөзінің адресаттық құрылымын, прагматикалық қызметін, сондай-ақ оның қоғамдық сана мен моральдық құндылықтарды қалыптастырудағы рөлін талдау. Зерттеу бағыттары мен идеялары – сөздің әлеуметтік мәнін поэтикалық және дискурстық кеңістікте ашу, Абай шығармалары арқылы ұлттық сана мен рухани жаңғыру үдерісіндегі тілдің ықпалын көрсету, лингвистикалық құралдардың әлеуметтік мазмұнды қалай жеткізетінін анықтау. Абай тілінің коммуникативтік, тәрбиелік және дүниетанымдық функцияларын зерттеу арқылы қазіргі қазақ қоғамындағы рухани және тілдік жаңғыру мәселелеріне ғылыми негіз ұсыну. Абай шығармалары арқылы берілетін әлеуметтік кодтар мен құндылық жүйелері тіл білімінде адресаттық құрылыммен байланыстырылып, прагмалингвистикалық тұрғыдан сараланады.

Зерттеу әдіснамасы – дискурс-талдау, прагмалингвистикалық және семантикалық талдау әдістері, стилистикалық және лексикалық құрылымдарды контенттік интерпретациялау. Зерттеу барысында Абай шығармаларындағы сөздің тыңдаушыға бағытталған прагматикалық сипаты мен оның қоғамдық-әлеуметтік мазмұны айқындалады. Диалогтік құрылымдардағы тілдік трансформациялар арқылы берілетін символдық және моральдық кодтардың қоғамды рухани кемелденуге бағыттайтын ықпалы дәлелденді. Абай шығармалары нақты төрт адресаттық құрылымға топтастырылып, сөздің құрылымдық пен мағыналық жүйелері ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды трансляциялау құралы ретінде танылды. Абай дискурсының прагматикалық кеңістігін зерделеу арқылы қазақ әдеби тілі мен қоғамдық сананың дамуындағы маңызды кезеңдер ғылыми тұрғыдан сипатталды. Сонымен қатар бұл зерттеу тіл мен ойлау, сөз бен сана арасындағы байланысты терең түсінуге мүмкіндік береді. Мақала нәтижелері қазақ тілін оқыту, әдебиеттану, дискурс теориясы, сөзтану, ұлттық сана қалыптастыруға бағытталған білім беру және мәдениет салаларында қолданыла алады.

Түйін сөздер: Абай, сөз, әлеуметтік код, адресант-адресат, дискурс, адресаттық құрылым, прагматика, тілдік трансформация

DOI: <https://doi.org/10.71078/e72bvn92>

Түсті: 10.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

Адам болмысының өзегін құрайтын, бір-бірімен тығыз байланыстағы екі ұғым – сөз және сана. Бұл ұғымдар адамның ойлау жүйесі мен танымдық қабілетін сипаттауда тіл білімінде, психолінгвистикада, философия мен когнитивтік ғылымдарда қарастырылады. Сөздің тек коммуникация құралы ғана емес, сондай-ақ сананың көрінісі, ойдың формасы, дүниетанымның материалдық қабаты екені белгілі. Ал мағына мен

мазмұнның ішкі қайнары, сөздің туындау кеңістігі – сана. Жүсіпбек Аймауытұлы «Сөз – ойдың айнасы. Ойсыз сөз – сөз болмайды. Ой жетілу мен тіл жетілу қатар жүреді» деп тіл мен сананың, ойдың өзара байланысын дәлелдеп, мағынасыз сөз болмайтынын, ойлау мен тіл дамуының синхронды жүретіндігін айтып, автордың осы тұжырымы тіл мен ой тұтастығын танудың ұлттық-ғылыми негізі ретінде танылады.

Сонымен адамның ішкі ойлау құрылымы мен сыртқы тілдік көрінісінің арасындағы өзара әрекеттесу өрісін – сөз және сана кеңістігі деп айтуға болады. Бұл кеңістік ойдың тілге айналу, тілдің мағынаға айналу үрдісінде қалыптасады. Санадағы абстрак ұғым, сөз арқылы сыртқа шығып, нақты формаға енеді. Бұл кеңістіктің екі жағы болады. Бірі – субъективті, яғни адамның ішкі дүниесіне тән, екіншісі – интерсубъективті, яғни тілдік нормаларға бағынатын әрі қоғамдық санаға бағытталады. Когнитивтік лингвистикада бұл кеңістік менталды репрезентациялар, фреймдер сияқты ұғымдармен сипатталады. Мысалы, адам санасында ақыл, қайрат, ар, жігер секілді ұғымдар жеке тәжірибемен байланысып, эмоционалды-когнитивтік құрылым құрайды. Осы құрылым сөз арқылы бейнеленіп, басқа саналармен, яғни оқырман, тыңдаушы, қоғаммен байланысқа түседі. Сол сияқты сөз де сананың сыртқа бағытталған формасы ғана емес, оны қайта құраушы күш те болады. Адам өз ойын сөзбен білдіре отырып, өз санасын да реттеп, танымын қалыптастырады. Осы құбылысты ішкі сөз, рефлексиялық сана, тіл арқылы ойлаумен байланыста қарастыруға болады (Emmorey & et., 2000).

Сөз бен сана кеңістігі Абай шығармаларында ерекше үйлесімде көрініс табады. Абайдың сөзі, яғни оның поэзиясы мен қара сөздері – автордың дүниетанымының, ішкі рефлексиясының, рухани ізденісінің көрінісі. Абай – тек ақпарат жеткізуші ғана емес, санамен жұмыс істейтін, адам танымына бағытталған сөз шебері. Мысалы, Абайдың «Құлақтан кіріп, бойды алар», «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа» деген тіркестерінен сана мен сезімнің рефлексиясын сөз арқылы жеткізеді. Автор 19-қара сөзінде «Адам ата-анадан туғанда есті болып тумайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады» деп (Дүйсенбайұлы, 2016), сөздің адамның өзін-өзі тану, тәрбиелеу жолындағы орнын айқындайды. Бұл дегеніміз – сана кеңістігін сөзбен тәрбиелеу, оны құрылымдау әрекеті.

Абай үшін сөз – тек тілдік құбылыс емес, дүниені танудың, қоғамды реформалаудың, адамды дамытудың құралы. Осылайша автор жеке санадан ұлттық санаға, одан ары жалпыадамзаттық танымға жол ашады. Абай шығармаларындағы сөз бен сана кеңістігі – философиялық, әлеуметтік, психологиялық деңгейде тұтас әлемді бейнелейтін құрылым.

Коммуникативтік актінің негізгі элементтері – адресант пен адресат ұғымдары тіл білімінде, прагматика мен дискурстық талдауда кеңінен зерттеледі. Сөйлеушінің сөзін естіп, түсінуге бағытталған тұлғанемесе аудитория, яғни сөйлеу актісінің қабылдаушысы – адресат. Адресант пен адресат ұғымдары сөйлеу әрекетінің интерактивті, диалогтік сипатын көрсетеді, сонымен қатар тіл мен ойдың сыртқа шығу үдерісінде маңызды орын алады.

Адресат ұғымы лингвистикада Роман Якобсонның коммуникация моделімен байланысты қарастырылады. Мұнда тілдік қарым-қатынастың 6 компоненті көрсетіледі: адресант, адресат, код, хабар, канал, контекст (Мельчук, 1975). Яғни адресант – сөйлеуші, адресат – тыңдаушы, код – тіл, хабар – мәтін, канал – байланыс құралы, контекст – мәнмәтін. Бұл модельде адресат хабардың қабылдаушысы ретінде анықталады. Осылайша адресаттық құрылым тек грамматикалық емес, прагматикалық, психологиялық, әлеуметтік өлшемге ие екені көрінеді.

Ал прагматика саласында Джон Остин және Джон Серльдің еңбектерінде адресат ұғымы сөйлеу актілерінің табысты жүзеге асуындағы шешуші фактор ретінде қарастырылған (Остин, 1999; Серль, 2010). Яғни кез келген сөйлеуші, айтушы адресаттың когнитивтік күйін, әлеуметтік статусын және мәдени контекстін ескере отырып, әрекет етеді. Осылайша адресанттың мақсаты – адресаттың санасында белгілі бір реакция тудыруы керек. Сонымен қатар адресаттық құрылым мәтіннің интенционалдығы, яғни автордың интенциясы мен мәтінді қабылдауымен де тығыз байланысты. Автор өзінің сөзін белгілі бір адресат түріне арнай отырып, мәтін ішіндегі құрылымды соған сай құрады. Мәселен, сұраулық немесе лептік интонациялар, қаратпа сөздер, экспрессивті-эмоционалды сөздер, мәтін ішіндегі «сен», «біз», «құрметті бауырлар» сияқты тілдік бірліктердің қолданылуы адресатқа бағытталғандығын көрсетеді. Айтушы мен тыңдаушы арасындағы байланыс тек тілдік құралдар арқылы емес, сонымен қатар мәдени, әлеуметтік, дүниетанымдық кодтар арқылы жүзеге асады. Осы тұрғыдан алғанда адресат – тыңдаушы ғана емес, мән мен мағынаны бірігіп құраушы тұлға болады. Әсіресе көркем әдеби мен публицистикалық стильде жазылған мәтіндерде бұл байланыс күрделене түсіп, көпдеңгейлі адресаттық құрылым пайда болады. Мәселен, тікелей адресат (нақты тұлға, қоғам), жанама адресат (болашақ ұрпақ), әмбебап адресат (адамзатқа үндеу).

Абай Құнанбайұлының адресаттық құрылымдарын талдау барысында осы теориялық негіздер маңызды тірек бола алады. Себебі Абай сөзінің өзіне, метафизикалық нысанға, нақты және жалпыланған адресатқа бағытталып, санаға әсер ету ұмтылысы байқалады. Бұл – тек тілдік құрылым ғана емес, философиялық, тәрбиелік, қоғамдық категория.

Абай шығармалары – қазақ руханияты мен тілінің алтын қоры. Оның поэтикалық және философиялық еңбектері сөздің терең мағынасы мен қоғамға әсер ететін әлеуметтік кодының үлгісі болып табылады. Бұл мақалада Абай шығармаларындағы адресаттық құрылым мен әлеуметтік мағына лингвистикалық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі – қазіргі қазақ қоғамындағы тіл мен рухани жаңғырту мәселелерін түсіну үшін Абайдың тілдік құралдары мен олар арқылы берілген моральдық-әлеуметтік мазмұнды қайта зерделеудің маңызы бар. Бұл бағытта жүргізілген терең зерттеулер аз, ал Абайдың тіліне прагматикалық, адресаттық құрылым тұрғысынан талдау жасау – жаңа әдіснама ретінде тың дерек ұсына алады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – Абай шығармаларындағы сөздің адресаттық құрылымын, прагматикалық қызметін және оның қоғамдық сана мен құндылықтарды қалыптастырудағы рөлін анықтау. Осыған орай атқарылатын міндеттер: Абай сөздерінің адресатқа бағытталу сипатын айқындау; әлеуметтік мағынаны жеткізетін лингвистикалық құралдарды талдау; поэтикалық және дискурстық негізде сөздің қызметін ашу.

Зерттеу әдістемесі

Мақалада дереккөз ретінде Абайдың поэзиясы мен қара сөздері алынды. Материалдар сапалық жағынан Абайдың шығармаларындағы мәтіндері алынса, сандық жағынан Абайдың 192 поэзиясы, 46 қара сөзі болса, соның шамамен 10 шақты шығармасы қарастырылды. Мақалада Абай шығармаларын зерттеу барысында прагмалингвистикалық талдау, дискурстық талдау, контекстуалды-мағыналық талдау, адресаттық модельдеу тәсілі секілді әдістер қолданылды.

Мақаланы жазу барысында келесідей зерттеу кезеңдері қамтылды: Абай шығармаларын іріктеу; адресаттық құрылымдарын айқындау; әлеуметтік мазмұнды тілдік құралдар арқылы сипаттау. Абайдың сөзі – таным мен дискурсты қалыптастыратын ерекше құрал болғандықтан, автор тек ой білдіру емес, сөз арқылы әлеуметтік бағдар, ұлттық танымды береді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Абай шығармашылығына қатысты отандық, тіпті шетелдік зерттеулер көп. Тәуелсіздік жылдарына дейінгі М. Әуезов, Қ. Мұхамедханов, З. Ахметов, Ә. Қоңыратбаев зерттеулерінен басталған еңбектермен қатар тәуелсіздік жылдарындағы М. Мырзахметұлы, Ж. Шойынбет, Т. Жұртбай, С. Қирабаев, Ғ. Есім, Р. Сыздық және т.б. ғалымдардың зерттеулерімен ұштасып жатыр. Абай мұрасына қатысты зерттеулердің басым көпшілігі әдебиеттану бағытында болса да, тіл білімі бағытында да зерттеу еңбектері бар. Қазіргі таңда Абай мұрасына антропоэкетілік негізінде зерттеулер жүргізіліп жатыр. Осы тұрғыдан алғанда және прагматикалық пен адресаттық құрылым негізінде жүйелі талдаулар сирек кездеседі. Профессорлар Ж. Манкеева, Б. Шалабай еңбектерінде Абай тілі коммуникативтік тұрғыдан талданса да (Манкеева, 2014; Шалабай, 2015), нақты адресаттық деңгей мен әлеуметтік код мәселелері толық ашылмаған.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж.К. Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласының «Әлемдік мәдениеттің тұлғасы» бөлімінде: «Қазіргі өркениетті мемлекеттердің барлығы дерлік шоқтығы биік тарихи тұлғаларымен мақтана алады. Олардың қатарында саясаткерлер, мемлекет және қоғам қайраткерлері, қолбасшылар, ақын-жазушылар, өнер және мәдениет майталмандары бар. Қазақ жұрты да біртуар перзенттерден кенде емес. Солардың ішінде Абайдың орны ерекше. Ғұлама Абай – қазақ топырағынан шыққан әлемдік деңгейдегі кемеңгер. Ол күллі адамзат баласына ақыл-ойдың жемісін сыйлады» деп, Абайдың ой-тұжырымдарының ғасырлар өтсе де маңызын жоғалтпайтындығын айтты. Себебі бүкіл адамзат баласының рухани азығының ақын мұрасында көрініс беретіндігі дәлелденіп отыр. Абай шығармаларындағы білім мен имани гүл, өлшеу мен құндылықтар, тыңдаушы концепциялары – әлемдік деңгейдегі ірі тұлғалар тұжырымдарымен үндесіп жатқандығын қазіргі білім мен ғылым, мәдениет интеграциясынан анық көріп отырмыз. Абай шығармаларын, яғни сөзін зерттеген сайын оны қабылдау деңгейі де түрліше. Жалпы белгілі бір тұлғаның мұрасын, шығармасын оның сөзі деп қабылдайтын болсақ, оның адресаттық құрылымын анықтауға, адресанттың әлеуметтік тобын көрсетуге, адресат сөзінің әлеуметтік мәнін жіктеп ашуға болады.

Коммуникативті актіде хабар таратушы – хабар алушы, жазушы – оқушы, айтушы – тыңдаушы, проциент – реципиент, адресант – адресат деген құрылымдар бар. Сөйлеу қатысымындағы коммуникацияны адресант пен адресат десек, мәтін немесе жазбаша коммуникациясында автор мен оқырман болады. Абайша айтсақ, «айтушы мен тыңдаушы» – коммуникацияның негізгі иелері. Автор мәтін немесе сөз арқылы екінші адамға әсер етіп, жаңа көзқарастың туындауына, білім аясының кеңеюіне ықпал етіп, қарым-қатынас орнатады.

Қазақ тіл білімінің негізін қалаған Ахмет Байтұрсынұлы еңбегінде «Сөйлеу деген – біреудің екінші біреуге хабар беруі. Сөйлегенде, жазғанда кім де болса ойын айтады. Ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтуынша ойын тыңдаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады» деп, адам сөзінің адресанттық құрылымы мен мақсатын прагматикалық тұрғыда айтып өткен. Сонымен қатар А. Байтұрсынұлы Абай сөзіне ерекше баға беріп, ойын былай түйіндейді: «1903 жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес, олардың сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қаласың. Кей сөздерін ойланып дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмайды. Не мағынада айтылғанын біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі. Сондықтан Абай сөздері

жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік» (Байтұрсынұлы, 1992), дәл осы тұста автордың білім деңгейін жоғары бағалап, оқырманының немесе тыңдаушысының түсіну дәрежесінің төмендігі деп есептейді.

Абай шығармалармен танысу барысында оның адресаттық құрылымын төмендегідей жіктеуге болады: Автордың өзіне қарата айтылған сөздері немесе ақынның өзімен диалогқа түсуі, ішкі сөз; Автордың Жаратушыға қарата айтылған сөзі, яғни ақынның Алламен сөйлесуі, хақ жолын насихаттауы; Ізгілік, адалдық, әділдік деген құндылықтарды айта отырып, адамзатқа бағытталған шығармалары; Автордың қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, әлеуметтік жағдайын және т.б. мәселелер бойынша ұлтқа бағытталған шығармалары.

Автордың өзіне қарата айтылған сөзін лингвистикада – өз-өзіне бағытталған сөз (самоадресация) деп аталады (Demir, 2010). Мұнда адресант та, адресат да – бір адам, бір тұлға, яғни автордың өзі болады. Сөйлеу акт теориясында өз-өзіне бағытталған сөз (самоадресация) – коммуникативтік және психологиялық функциялар атқарады. Алғашқысында ішкі сөзді сыртқа шығару арқылы әлеуметтендірілген ой айтуы мүмкін, екіншісінде, өзін-өзі реттеу, мотивация, ішкі шешім қабылдау секілді әрекеттер жатады.

Автордың Жаратушыға қарата айтылған сөзі – ерекше лингвистикалық акт. Мұнда адресат нақты болмағанымен, коммуникативтік мәнге ие болады. Мұндағы адресацияның типі – трансцендентті адресат. Автордың сөзі Жаратушыға бағытталғанда, адресат нақты материалдық әлемде емес, трансцендентті кеңістікте орналасқан. Лингвистикада мұндай адресатты реалды емес субъект болса да, толыққанда адресат ретінде танылады.

Келесі адресаттық құрылым автордың халқына қарата айтқан сөзі – ұжымдық адресацияның прагматикалық, идеологиялық және дискурсивтік ерекше түрі. Бұл адресаттық құрылымдағы адресат – мәдени-тарихи тұрғыдан танылған, тілді, рухты, сана-сезімді бөлісетін қауым, әлеуметтік топ. Мұндай дискурстың мақсаты – ұлттық сана мен жауапкершілікке үндеу, тіл арқылы біріктіру, қоғамдық серпіліс жасау. Автордың халқына қарата сөз арнауы көркем және публицистикалық дискурстарда жиі кездеседі. Дж. Серльдің сөйлеу акт теориясы негізінде автордың халқына қарата айтқан сөздері келесідей сөйлеу актілерімен сипатталады:

Директивті актілер – бірлікке, оянуға, әрекетке шақыру;

Экспрессивті актілер – эмоционалды көңіл күйді, сүйіспеншілікті білдіру;

Комиссивті актілер – болашақтағы ниетті білдіру, өз халқы үшін құрбан болуға дайын болу (Серль Дж., 2010). Мұндай дискурстарда автор өз халқын қалыптасқан жағдайға жауапты субъект ретінде танылып, олармен диалогтік қатынасқа түседі. Автордың халыққа қарата айтылған сөздерінде риторикалық сұрақтар, метафоралар, экспрессивті айқындаулар, апострофа сияқты құралдарды пайдаланады. Бұл тілдік элементтер адресаттың санасына терең әсер ету үшін қолданылады.

Жаһандық адресация формасы ретінде тілдік дискурс пен коммуникацияда ерекше рөл атқаратын адресаттық құрылымның түрі – автордың адамзатқа қарата айтқан сөздері. Лингвистикалық тұрғыдан мұндай сөздер жалпылама (универсалды) адресатқа бағытталған сөйлеу актілеріне жатады. Бұл – бүкіл адам баласында үндеу жасау арқылы адамзаттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық санаға әсер етуді көздейтін дискурсивтік құрылым. Мұндағы адресат – әмбебап адамзаттық қауым, абстрактілі түрде болады, жалпылама гуманитарлық негізде белгіленеді, тіл, ұлт, дін, мәдениет аясынан жоғары тұратын кең мағыналы субъект ретінде көрінеді. Бұл адресаттық құрылымдағы прагматикалық интенция – экзистенциалды (болмыс мәнін ойлауға итермелеу), моральдық-этикалық (жақсылық пен жамандықты саралау), дүниетанымдық, ғаламдық қауіпке назар аудару (рухани құндылықтар, соғыс, экология). Мұнда адресант – әлемдік деңгейдегі моральдық жауапкершілік иесі, адамзаттың бір өкілі ретінде үндеуші тұлға.

Автор адамзатпен мәңгілік сұхбат жүргізеді (Бахтин, 1996).

Абайдың поэзиясы мен қара сөздері тілдік-прагматикалық жағынан күрделі әрі көпқабатты адресаттық құрылымдармен ерекшелінеді. Бұл мақалада Абай шығарламалары төрт негізгі адресаттық бағытта қарастырылады. Мақсат – автор сөзі мен адресат арасындағы қатынастың лингвистикалық және прагматикалық сипатын ашып, Абай дискурсының адресаттық күрделілігін ғылыми негізде сипаттау.

1. Автордың өзіне қарата айтылған сөздері немесе ақынның өзімен диалогқа түсуі, ішкі сөз (Pethő, Tukacs, 2022). Абай Құнанбайұлы өзінің миссиясын, ішкі қайшылығы мен күйзелісін, жалғыздығы мен рухани толғанысын кейбір туындылары арқылы жеткізеді. Абайдың осы адресаттық құрылымға жататын алғашқы туындысы – бірінші қара сөзі (Дүйсенбайұлы, 2016). Автор осы қара сөзін жеке мұң, толғаныс ретінде бастап, яғни өзімен сөйлесе отырып, артынан сөзін жалпы оқырманға бағыттайды. «Осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін...» деп, келесідей прагматикалық функцияларды орындайды: шындықты айтады (констатив), бөліседі әрі насихаттайды (директив), ішкі жан күйін білдіреді (экспрессив). «Ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ...ғылым өзі – бір тез қартайтатұғын күйік...» деген тіркестер арқылы қоғамдық дәрменсіздік, ішкі күйік, рухани күйзеліс пен қатар Абайдың тапқан жеке амалы, қоғамдық белсенділік секілді прагматикалық қарама-қайшылықты көруге болады. Абайдың бұл қара сөзі – философиялық-дидактикалық дискурс. Абайдың «ел бағу, мал бағу, бала бағу, ғылым бағу» секілді тіркестері арқылы оның қоғамдық-әлеуметтік рөлдерден бас тартқанын байқаймыз. Ақыры соңында жазушылық қызметті таңдайды. Мұның бәрі – Абайдың ішкі дискурсы, ішкі қарама-қайшылық дискурсы. Алғашында автор дискурсында пессимистік реңк басым болғанымен, соңында «ақыры осыған байладым...» деп, үміт артып, дискурсы оптимистік реңке ұласады. Автор осы қара сөзінде «Ел бағу? Мал бағу? Ғылым бағу? Соғылық қылып, дін бағу? Балаларды бағу?» деген риторикалық сұрақтар қойып, «бағу, жоқ, баға алмаймын» секілді қайталаулар мен «ел бағу – елге бағым жоқ, ғылым бағу – ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ» сияқты антитезаларды пайдалану арқылы тыңдарманына ерекше ой салып, әсер етеді. Адресаттары – өзі және тыңдарман.

Өзінің поэзияға деген көзқарасын, өлең жазудағы мақсатын көрсететін туындысы «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін». Абай осы өлеңінде өзінің ақын ретіндегі миссиясын анық айтып, «көкірегі сезімді, тілі орамды, талапты ұғар» деген тіркестері арқылы адресатына да биік талап қояды (Дүйсенбайұлы, 2016). Демек автор өз туындысын екі адресатқа бағыттайды. Бірі – өзі, яғни ақын, екіншісі – талапты жастар. Ақын ретіндегі миссиясы – жастарға ой салу екенін айтады.

Өзінің жастық шақта ғылымға көңілінің көп бөлмегенін айтып өкінетіндігі жайында жазылған «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңінің негізгі идеясының бірі – уақыттың қадірін білу, екіншісі – жастарды ғылыммен айналысуға шақыру (Дүйсенбайұлы, 2016). «Жасымда ғылым бар деп ескермедім, өзім де басқа шауып, төске өрледім» деген тікестерден мұндағы адресаттық құрылымның адресанты – жас Абай, ал «баланы оқытуды жек көрмедім, баламды медресеге біл деп бердім» деген өлең жолдарының адресаты – баласы, жалпы жастар.

Жалғыздық пен рухани күйзеліс идеясындағы өлеңінің бірі – «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да» (Дүйсенбайұлы, 2016). Автор өлеңінде өзіне бағыттай отырып, өзін қоршаған әр әлеуметтік топ өкілдерінің теріс қырларын сипаттайды. Байлар, саудагер, естілер, надандар, бектер, қарындас, бір күшті, көп тентек, жасы кіші, үлкені, сұрамсақ деген секілді әлеуметтік топ, әлеуметтік жік, әлеуметтік қызмет пен рөлдерді жеке талдап, олардың теріс әрекеттерін сипаттайды. Демек мұнда автордың адресаты – тағы да өзі және оны қоршаған әлеуметтік орта.

Ақын болмысының күрделігін сипаттайтын өлеңі – «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?». Бұл өлеңде ақын өзін жұмбақ тұлға ретінде баяндап, тірі мен өлі кезіндегі

күйінен сыр шертіп, өзінің ішкі «менімен» тілдескендей болады. Сонымен қатар автор осы өлеңде «жүрегінің түбіне терең бойлай алатын» тыңдарманының болғанын қалайды. Ал ақынның өмірінің соңғы кезеңінің күйін сипаттап, қоғам мен уақыт алдындағы мазасыз ойларымен сөйлесетін өлеңі – «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сертек» (Дүйсенбайұлы, 2016). Жас ұлғайғанда келетін рухани жауапкершілік пен өмірге деген көзқарас идеясына негізделген бұл өлеңнің адресаты – ақынның өзі. Философиялық әрі сатиралық сарында жазылған «Сегіз аяқ» өлеңінде «Алыстан сермеп, Жүректі тербеп, Шымырлап бойға жайылған, Қиуадан шауып, Қисынын тауып, Тағына жетіп қайырған. Толғауы тоқсан қызыл тіл, Сөйлеймін десек өзін біл» деп бастаған ақын адам сөзінің шығу жолын, қалай әсер ететінін, қандай құрылыммен аяқталатынын сипаттай келе, қоғамды, халықты сынай отырып, сөзін ұғар тыңдарманының болмағанына ренжіп, рухани жалғыздығына күйінеді. Автордың адресаттары тағы да – өзі және қоғам екені көрініп тұр. Абай Құнанбайұлының өзіне бағыттала айтылған шығармалары – оның рухани күнделігі іспеттес. Бұл шығармаларының әлеуметтік мәні – ақынның өзіне үңілуі, миссиясын сезінуі, жалғыздық пен ар алдындағы жауапкершілігі, уақыт пен өмір философиясы туралы болып отыр.

2. Адресанттық құрылымның екінші түрі – автордың Жаратушыға қарата айтылған сөзі, яғни ақынның Алламен сөйлесуі, хақ жолын насихаттауы. Абай Құнанбайұлының Жаратушыға (Аллаға) бағытталған рухани, діни мазмұндағы өлеңдері мен қара сөздері бар. Ақын бұл туындыларында адам мен Жаратушы арасындағы байланысты, имандылық, хақ жолы, өмір мен өлім, имани гүл (үш сүю) туралы көзқарастарын айтады. Абай «Алланы да ақылмен таны» деген түсінігі арқылы діни фанатизмді емес, терең имандылықты, қорқынышты емес, сүйіспеншілікті, сыртқы діндарлықты емес, ішкі сенімді насихаттайды. Абайдың Алланы тануы – біліммен, махаббатпен, ақыл және жүреппен іске асатын терең мазмұндағы рухани үрдіс. Абайдың шынайы иманның жүректе екенін насихаттайтын «Алла деген сөз жеңіл» өлеңінде Алланы ауызбен айтудың жеңіл болғанымен, шынайы иманның жүректе екендігін «Ынталы жүрек, шын көңіл, Өзгесі хаққа жол емес» деп көрсетеді (Дүйсенбайұлы, 2016).

Абайдың «Алланың өзі де рас, сөзі рас» деген өлеңінде Құдайдың бір, Құранның шын екені, сонымен қатар «Алла өзгермес, тағриф алла еш жерде өзгермеді» деп Алланың мәңгілік екенін, «жарлық берді, ол сіздерге сөзді ұғарға» тіркесі арқылы құранның Алланың сөзі екенін растайды (Дүйсенбайұлы, 2016). Халыққа иманның асылы үш сүюсіз ораза, намаз, зекет, хаждың талассыз іс болса да, татымды жеміс бермейтіндігін түсіндіреді. Ақынның үш сүюін немесе имани гүлін зерттеу еңбектерінде «Адамның Алланы сүюі, адамзат пен хақ жолын сүюі» деп талдаса (Дәдебаев, 2022), «Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми негіздері мен теориялық тетіктері: мақалалар жинағы» атты еңбекте ақынның «имани гүл» концепциясы жаңа қырынан танылды. Мұндағы үш сүю: бірінші сүюші – Алла; екіншісі адам мен адамзат; үшіншісі – әділет (Дәдебаев, 2022). Бұл өлеңнің айтушысы (адресанты) – философ ақын, теолог-ғалым, тыңдаушысы (адресаты) – Жаратушыны танығысы келетін адам.

Абайдың адресанттық құрылымының осы түріне жататын басқа да өлеңдері, қара сөздері бар. Мәселен, имандылықтың орны жүрек екенін көрсететін діни-философиялық ойы 38, 27-ші қара сөздері мен адамның өмірлік жолындағы басты өлшемдерді сипаттайтын «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» өлеңі. Қорыта айтқанда Абайдың адресаты тек қана нақты бір әлеуметтік топ емес, метафизикалық кеңістікті қамтитынын көруге болады.

3. Ізгілік, адалдық, әділдік деген құндылықтарды айта отырып, адамзатқа бағытталған шығармалары. Абай Құнанбайұлының тек қазақ халқына ғана емес, бүкіл адам баласына ортақ, жалпыадамзаттық құндылықтарын насихаттайтын туындыларының орны ерекше. Бұл еңбектерінде айтушы тыңдаушысына адамның рухани кемелденуі, ақыл мен

жүрек үйлесімі, махаббат, әділет, ар сияқты ұғымдарды талдап, қарастырады. Мәселен, біз жоғарыда талдаған «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінде «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» деген екінші сүюдің мәні терең. Махаббатпен жаратқан адамзатты бауырындай сүюді насихаттай отырып, адам тіршілігінің негізі – махаббат, әділет екенін айтады. Қазақтың таным-түсінігінде бауырды сыйлау, құрметтеу, бауырлар арасындағы бүтіндікті сақтау – абыройлы іс. Ең жақын туыстықты білдіретін ұғым – бауыр. Бауыр басу, бауырына тарту, бауыры езілу, бауырын көтеру секілді тіркестердің өзі жағымды экспрессивті-эмоцияналды мән береді. Сондай-ақ «Бауыры бірге - атқа мін, бауыры бөлек – аттан түс» деген халық арасындағы нақыл сөздің өзі бауыр сөзінің мәнін ашып тұр. Автор өз оқырманына адамзатты дәл осы бауырына арналған махаббатпен жақсы көру керектігін насихаттайды. Автордың дәл осындай адресаттық құрылымдағы келесі туындысы 38-қара сөзі. Мұнда адресат рухани ізденуші кез келген жан, адамзат. Бұл қара сөзінде жалпы адам табиғатын тануға қажетті өлшемдер беріледі. Кемел адам идеясын насихаттайтын «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» өлеңі, адамның еңбек пен ізгілік арқылы жетілу жолдарын көрсететін 7-қара сөзі, жалпыадамзаттық мінезге арналған «Адамның кейбір кездері» және т.б. туындылары – әлемдік деңгейдегі гуманистік идеяларға негізделеді.

4. Автордың қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, әлеуметтік жағдайын және т.б. мәселелер бойынша ұлтқа бағытталған шығармалары – адресанттық құрылымның ішіндегі ең көп тараған түрі. Автордың осы бағыттағы туындыларын талдай отырып, оның бірнеше әлеуметтік рөлді атқарғанын көруге болады. Автор тек ақын емес, қоғам сыншысы, халық тәрбиешісі, ағартушы ғалым, әке, күйеу, басқарушы ретінде сөз сөйлеп, шығармалары әлеуметтік сын, реформаторлық ой, рухани оятуға шақыру сипатында көрінеді.

Қалың елі, қазағы үшін ұлттық сана мен рухани серпіліске үндейтін туындылары – «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Сегіз аяқ». Бұл шығармаларында халықтың рухани тоқырауына жол бермей, оятуға тырысты. Сонымен қатар сол дәуірдегі кеңес үкіметінің жүргізіп отырған саяси-экономикалық ахуалын да түсініп, «өзімдікі дей алмай өз малыңды», «өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың», «бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың» деп шынайы жанашырлықпен айта отырып, айтушы тыңдаушысына тоқырау мен дағдарыстың алдын-алу жолдарын да жеткізді. Заман талабына сай өркендеу жолының кілті – білім мен ғылым екенін Абай «жасынан ескермесе» де, түйсініп білді. Автор қазақ жастарын білім алып, оқуға, ғылымға ұмтылуға, тіл үйренуге үндеді. «Артық білім кітапта, ерінбей оқып көруге», «Ғылым таппай мақтанба», «Баламды медресеге біл деп бердім» және т.б. шығармаларында білімсіздік пен елді артқа тартатын теріс әрекеттерден бойын аулақ ұстауды айтады. Әлеуметтік әділдік пен теңдік идеясын ұсынатын «Болыс болдым мінеки», «Байлар жүр жиған малын қорғалатып» өлеңдерінде автор қазақ қоғамындағы шенқұмарлық, парақорлық пен әділетсіздікті әшкерелеп, әлеуметтік теңсіздік пен озбырлықты сынап, әділ қоғам құруға ұмтылады. Бұл – қоғамдық реформаға ұмтылыс. Сонымен қатар автор халықты ар-ождан, намыс, мейірім, әділет, еңбек сияқты мәңгілік моральдық құндылықтарды сақтауға үндейді. «Еңбек етсең ерінбей» деп, халықты еңбек етіп, кәсібін меңгерген елге айналу керектігін көрсетеді. Бұл – экономикалық сананы қалыптастыру болып табылады. Абайдың халқына арналған шығармалары – қоғамның саяси-әлеуметтік, рухани диагнозы іспеттес. Абай тек қоғамның диагнозын ғана көрсетпей, одан арылудың жолдарын да нақтылап берген. Адресант-автор адресант-халқына арнаған сөзінің басты мәні: ұлтқа ой салу, ояту; әлеуметтік әділет орнату; білім мен парасатқа үндеу; рухани-этикалық жаңару; қоғамдық сана қалыптастыру. Автордың осы айтылған сөзінің мәні бүгінгі күнде де өз өзектілігін жойған жоқ. Абайдың осы адресаттық құрылымындағы туындыларының өзін іштей бірнеше әлеуметтік топтарға бөліп қарастыруға болады. Адресант – қара халық, жастар, бай, кедей, билік иелері,

замандасы, болашақ оқырман және т.б. Ал, Абайдың адресант ретіндегі әлеуметтік тұлғалық бейнесі де көп қырлы: ақын ретінде – поэзия тілімен, философ ретінде – терең идеялар ұсынады, ұстаз ретінде – өсиет, насихат, тәрбиелік мазмұнды көзқарастары, азамат ретінде – қоғамдық ой мен сыни пікірлері, теолог ретінде – діни-философиялық танымды жеткізеді.

Абай сөзіндегі немесе шығармаларындағы адресат-адресант, автор-оқырман, айтушы-тыңдаушы ұғымдары – көркем коммуникация мен мәтін прагматикасы тұрғысынан маңызды категориялар. Осы категорияларды талдау арқылы Абай шығармаларының коммуникативтік құрылымын, мәнмәтіндік деңгейін және қабылдау кеңістігін жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді.

Қорытынды және тұжырымдар

Абай шығармаларындағы адресаттық құрылымдар мен әлеуметтік мағынаны прагматикалық, дискурстық талдау әдістері арқылы талдау жүргізілді. Осының негізінде келесідей нәтижелерге қол жеткізілді:

1. Абай сөзінің адресаттық моделінің көпқабатты болуы (өзіне бағытталған, Жаратушыға бағытталған, ұлтына бағытталған, адамзатқа бағытталған);
2. Абайдың адресант ретіндегі әлеуметтік тұлғалық бейнесінің көп қырлы екені (философ, ақын, лауазымды тұлға, әке, ұстаз, азамат, теолог, сүйген жар);
3. Әлеуметтік кодтардың тіл арқылы адам санасына әсер етуі (ақыл, қайрат, жүрек);
4. Қара сөздер мен поэзияның прагматикалық әсер ету құралы ретіндегі сипаты.

Мақалада қарастырылған 4 негізгі адресаттық құрылымның классификациясы 1-кестеде көрсетілген:

	Адресат түрі	Қосымша типтер	Мысалға алынған шығармалары
1	Өзіне бағытталған	Ішкі сөз, рефлексия	Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ; Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін және т.б.
2	Ж а р а т у ш ы ғ а бағытталған	Трансцендентті адресат, діни дискурс	Алланың өзі де рас, сөзі де рас.
3	Ұлтқа бағытталған	Жастар, билік, халық, жар, ер балалар, қыз балалар	Қалың елім, қазағым, қайран жұртым; Болыс болдым мінеки және т.б.
4	А д а м з а т қ а бағытталған	Гуманистік ойлар мен тілдік бірліктер	Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп.

Абай шығармаларына лингвистикалық және адресаттық құрылым бойынша талдау жасау арқылы бір туындысының бірнеше адресаттық құрылымға тиесілі болатынын анықтадық. Алдағы уақытта Абайдың 192 поэзиясы мен 46 қара сөзін 4 адресаттық құрылымға нақты жіктеп, ұлттық дискурс пен қазіргі заман тіліндегі моральдық код арасындағы сабақтастықты анықтауға болады. Зерттеу нәтижелері қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда, ұлттық идеологияны қалыптастыруда, сөзтану мен тілдік прагматика саласын кеңейтуде қолданыс табуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

Байтұрсынұлы, А. (1992). *Тіл тағылымы*. Алматы.

Бахтин, М. (1996). Проблема речевых жанров. В *Бахтин М.М. Собрание сочинений. Т. 5: Работы 1940–1960 гг. (с. 159–206)*. Москва: Русские словари. Қол жеткізу сілтемесі: https://philologos.narod.ru/bakhtin/bakh_genre.htm

Дәдебаев, Ж. (2022). Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми негіздері мен теориялық тетіктері: мақалалар жинағы. Екінші кітап (Жалпы ред. Ж. Дәдебаев; электрондық басылымды дайындағандар: Л. Мұсалы, Б. Даутова, Г. Ыбырайқызы). Алматы: Абай институты.

Дүйсенбайұлы, Е. (2016). Абай Құнанбайұлы: шығармаларының екі томдық жинағы. Т. 1: Өлеңдер мен аудармалар. Алматы: Жазушы.

Дүйсенбайұлы, Е. (2016). Абай Құнанбайұлы: шығармаларының екі томдық жинағы. Т. 2: Өлеңдер мен аудармалар. Алматы: Жазушы.

Малинецкий, Г. Г., и др. (2010). Когнитивный вызов и информационные технологии. <http://library.keldysh.ru/preprint.asp?id=2010-46>

Манкеева, Ж. (2014). Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: Абзал-ай.

Мельчук, И. А. (1960/1975). Roman Jakobson, Linguistics and Poetics. В Структурализм: «за» и «против». Москва.

Омаров, А. (2020, 11 мамыр). Абай өлеңдерінің саны қанша? <https://abai.kz/post/112207>

Остин, Дж. (1999). Как производить действия с помощью слов (Пер. Л. Б. Макеевой, В. П. Руднева). Москва: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги.

Сәрсембина, Б. (2024, 28 наурыз). Алаш зиялылары: Ойлай білетін бала сөйлей де біледі... <https://abai.kz/post/181603>

Серль, Дж. (2010). Философия языка (2-е изд.). Москва: Едиториал.

Тоқаев, Қ.-Ж. К. (2020, 8 қаңтар). Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан. Ақорда сайты. https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy

Шалабай, Б. (2015). Қазіргі қазақ тілінің функционалды-коммуникативтік синтаксисі. Алматы: Қазақ университеті.

Demir, T. (2010). Konuşma eğitiminde benmerkezci konuşmaya yönelik bir deneme. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 18(2), 415–430.

Pethő, J., & Tukacs, T. (2022). Constructions of person marking and poetic structures in self-addressing poems. *Studia Linguistica Hungarica*, 34, 55–70.

References

Austin, J. (1999). *Kak proizvodit' dejstvija s pomoshh'ju slov* [How to perform actions using words] (L.B. Makeeva & V.P. Rudneva, Trans.). Moscow: Idea Press, House of Intellectual Books.

Bakhtin, M. (1996). Problema rechevyh zhanrov [The problem of speech genres]. In M.M. Bakhtin, *Collected works* (Vol. 5, pp. 159–206). Moscow: Russian Dictionaries. https://philologos.narod.ru/bakhtin/bakh_genre.htm

Baitürsynұлы, А. (1992). *Til tazylymy* [Language lessons]. Almaty. (In Kazakh)

Dadebayev, Zh. (Ed.). (2022). *Abai ilimin biludiñ, tüsinudiñ және qoldanudyñ ғылыми негіздері мен теориялық тетіктері: Мақалалар жинағы* [Scientific foundations and theoretical mechanisms of knowledge, understanding and application of the teachings of Abai: Collection of articles] (L.Musaly, B.Dautova, & G.Ibraevna, Eds.). Almaty: Abay Institute. (In Kazakh)

Demir, T. (2010). Konuşma eğitiminde benmerkezci konuşmaya yönelik bir deneme. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 18(2), 415–430. (In Turkish)

Düisenbaiұлы, Е. (2016a). *Abai Qūnanbaiұлы: Şyğarmalarynyñ eki tomdyq jinağy* [Abay Kunanbayuly: A two-volume collection of his works] (Vol. 1: Poems and translations). Almaty: Writer. (In Kazakh)

Düisenbaiұлы, Е. (2016b). *Abai Qūnanbaiұлы: Şyğarmalarynyñ eki tomdyq jinağy* [Abay Kunanbayuly: A two-volume collection of his works] (Vol. 2: Poems and translations). Almaty: Writer. (In Kazakh)

Emmorey, K., & Tversky, B. (2001). Using space to describe space: Perspective in speech, sign, and gesture. *Spatial Cognition and Computation*, 2(3), 157–180.

Mankeeva, Zh. (2014). *Qazaq til biliminiñ мәseleleri* [Problems of Kazakh linguistics]. Almaty: Abzal-AI. (In Kazakh)

Mel'chuk, I. A. (1975). Roman Jakobson, linguistics and poetics. In Th. A. Sebeok (Ed.), *Style in Language* (Originally published in 1960). In *Strukturalizm: «za» i «protiv»*. Moscow. (In Russian)

Omarov, A. (2020). *Abai öleñderiniñ sany qanşa?* [What is the number of Abai's poems?]. Abai.kz. <https://abai.kz/post/112207> (In Kazakh)

Pethő, J., & Tukacs, T. (2022). Constructions of person marking and poetic structures in self-addressing poems. *Studia Linguistica Hungarica*, 34, 55–70.

Särsembina, B. (2024). *Alash zıjalyлары: Ojlaj biletin bala sөjlej de bileді...* [Alash intellectuals: A child who knows how to think can also speak...]. Abai.kz. <https://abai.kz/post/181603> (In Kazakh)

Searle, J. (2010). *Filosofija jazyka* [Philosophy of language] (2nd ed.). Moscow: Editorial. (In Russian)

Shalabaj, B. (2015). *Qäzirgi qazaq tiliniñ funkcionaldy-kommunikativtik sintaksisi* [Functional and communicative syntax of the modern Kazakh language]. Almaty: Kazakh University. (In Kazakh)

Tokayev, K.-Zh. K. (2020). *Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан* [Abay and Kazakhstan in the XXI century]. Akh Orda. https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy (In Kazakh)

B. Myrzabayeva¹, Ya. Shimshek²

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*Giresun University, Giresun, Turkey*
(e-mail: zhaszertteushi2023@mail.ru)

Speech and the Space of Consciousness: the Addressee Structure and Social Meaning in Abai's Works

Abstract. This article examines the pragmatic meaning and social code of speech in the works of Abai Kunanbaiuly from a linguistic perspective. The aim of the study is to analyze the addressee structure and pragmatic function of Abai's discourse, as well as its role in shaping public consciousness and moral values. The study's direction and core ideas focus on uncovering the social significance of speech within poetic and discursive contexts, demonstrating the influence of language on national consciousness and spiritual renewal through Abai's works, and identifying how linguistic tools convey social content. The scientific and practical significance lies in offering a theoretical basis for spiritual and linguistic revival in modern Kazakh society by exploring the communicative, educational, and worldview functions of Abai's language. The social codes and value systems conveyed in Abai's works are analyzed from a pragma-linguistic perspective and linked with the addressee structure in linguistic studies. Methodology – discourse analysis, pragma-linguistic and semantic analysis, stylistic and lexical content interpretation. The study reveals the pragmatic orientation of Abai's speech toward the listener and its socio-cultural content. It proves that symbolic and moral codes conveyed through dialogic structures and linguistic transformations contribute to the spiritual development of society. Abai's works are categorized into four main addressee structures, demonstrating that the structural and semantic systems of his speech function as a medium for transmitting both national and universal values. Scientific value of the research

– by exploring the pragmatic dimension of Abai's discourse, the study provides a scholarly description of critical stages in the development of the Kazakh literary language and public consciousness. Moreover, it offers deeper insight into the relationship between speech and thought, word and consciousness. The findings of the study can be applied in teaching the Kazakh language, literary studies, discourse theory, speech scientific, and cultural education aimed at shaping national identity.

Keywords: Abai, speech, social code, addresser-addressee, discours, addressee structure, pragmatics, linguistic transformation.

Б. Мырзабаева¹, Я. Шимшек²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Университет Гиресун, Гиресун, Туркия

(e-mail: zhaszertteushi2023@mail.ru)

Пространство речи и сознания: адресная структура и социальный смысл в произведениях Абая

Аннотация. В данной статье рассматривается прагматическая сущность и социальный код речи в творчестве Абая Кунанбайулы в лингвистическом аспекте. Целью исследования является анализ адресной структуры, прагматической деятельности речи Абая, а также ее роли в формировании общественного сознания и моральных ценностей. Направления и идеи исследования-раскрытие социальной сущности речи в поэтическом и дискурсивном пространстве, демонстрация влияния языка в процессе национального сознания и духовного возрождения через произведения Абая, определение того, как лингвистические средства передают социальное содержание. Научное и практическое значение-предоставление научной основы проблемам духовной и языковой модернизации в современном казахском обществе путем изучения коммуникативных, воспитательных и мировоззренческих функций Абайского языка. Социальные коды и ценностные системы, передаваемые через произведения Абая, соотносятся в лингвистике с адресной структурой и дифференцируются прагмалингвистически. Методология исследования – дискурс-анализ, методы прагмалингвистического и семантического анализа, контент-интерпретация стилистических и лексических структур. В ходе исследования выявляется прагматический характер речи в произведениях Абая, ориентированной на слушателя, и ее общественно-социальное содержание. Доказано влияние символических и моральных кодов, передаваемых посредством языковых преобразований в диалогических структурах, направляющих общество к духовному совершенству. Произведения Абая сгруппированы в четыре конкретные адресные структуры, а структурные и смысловые системы речи признаны средством трансляции национальных и общечеловеческих ценностей. Ценность исследовательской работы заключается в том, что через изучение прагматического пространства Абайского дискурса были научно охарактеризованы важнейшие этапы развития казахского литературного языка и общественного сознания. Это исследование также позволяет глубже понять связь между языком и мышлением, речью и сознанием. Результаты статьи могут быть использованы в областях обучения казахскому языку, литературоведения, теории дискурса, речевой науки, образования и культуры, направленных на формирование национального сознания.

Ключевые слова: Абай, речь, социальный код, адресант-адресат, дискурс, адресная структура, прагматика, языковая трансформация.

Авторлар туралы мәлімет:

Мырзабаева Б. – докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7820-0948>

Шимшек Я. – PhD доктор, Гиресун университетінің доценті, Гиресун, Туркия. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4532-8467>

Information about the authors:

Myrzabayeva B. – doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7820-0948>

Shimshek Ya. – PhD doctor, Associate Professor at Giresun University, Giresun, Turkey. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4532-8467>

Сведения об авторах:

Мырзабаева Б. – докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7820-0948>

Шимшек Я. – PhD доктор, доцент Университета Гиресун, Гиресун, Турция. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4532-8467>

ҒТАР 16.21.27

Ғылыми мақала

Айнұр Абдыкадырова¹, Осман Йылдыз²¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан²Сүлеймен Демирел университеті, Ыспарта, Түркия
(E-mail: aikusian@mail.ru)**Қазақ анимациясындағы Абай мұрасы: бала дискурсы және медиалингвистикалық бейімделу**

Аңдатпа. Бұл мақалада Абай Құнанбайұлының тілдік-философиялық мұрасын қазіргі қазақ анимациялық медиамәтіндерінде бейімдеу үдерісі медиалингвистикалық және когнитивтік-прагматикалық тұрғыдан кешенді түрде талданады. Зерттеудің өзектілігі – анимациялық медиамәтіндердің балаларға ұлттық-рухани кодты сіңірудің ең тиімді, эмоционалды және көркем құралдарының біріне айналып отырғандығында. Зерттеудің мақсаты – Абай концептілерінің («ақыл», «жүрек», «қайрат», «ар», «еңбек», «адам болу») мультимедиялық дискурста қалай бейнеленетінін, қандай семиотикалық, интонациялық және когнитивтік тетіктер арқылы жүзеге асырылатынын анықтау.

Зерттеу сапалық сипаттағы әдістерге негізделіп, контент-талдау, дискурстық және прагматикалық актілерді саралау, медиасемиотикалық карта жасау, концептуалды араласу теориясы мен лингвоконцептологиялық тәсілдер қолданылды. Мақалада зерттеу нысаны ретінде «Balapan» арнасында көрсетілген «Мұзбалақ», «Күлпаш», «Қойшы мен Ұры», «Ер Төстік» сияқты отандық анимациялық мультфильмдер таңдалды. Нәтижесінде Ұлы ойшылдың ілімі үш деңгейде бейімделетіні белгілі болды: дидактикалық – кеңес пен бұйрық үлгісіндегі тікелей репликалар арқылы, әрекеттік – кейіпкердің шешім қабылдауы арқылы, метафоралық – визуалды және интонациялық кодтар арқылы беріледі. Сонымен қатар зерттеу төрт теорияны: медиалингвистиканы, бала дискурсы, когнитивтік-прагматика және лингвоконцептологияны өзара байланыста қарастырып, олардың арасындағы теориялық және әдіснамалық тартысты айқындайды. Бұл теориялардың әрқайсысы бала қабылдауына әр қырынан ықпал етеді. Бірі көрнекілік пен интонацияға мән берсе, екіншісі ұғымдық тұтастықты сақтауға бағытталған. Зерттеу қорытындысы мультимедиялық бейімдеудің семиотикалық кешені ретіндегі маңызын көрсетіп, ұлттық таным мен тәрбиенің заманауи кодтау үлгісін ұсынады.

Түйін сөздер: Абай мұрасы, бала дискурсы, медиалингвистика, когнитивтік прагматика, лингвоконцептология

DOI: <https://doi.org/10.71078/zc3qqx29>

Түсті: 8.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

XXI ғасырда медиамәдениет тек ақпарат көзі емес, сонымен қатар ұлттың рухани болмысы мен тілдік санасын қалыптастырудың қуатты тетігіне айналды. Әсіресе балаларға бағытталған анимациялық медиатекстер жас ұрпақтың дүниетанымын, ізгілік бағдарын және тілдік дағдыларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарып отыр. Бала қабылдауының призмалық сипаты, яғни визуалды, интонациялық және қарапайым тілдік формалар арқылы ақпаратты сіңіру қабілеті, мультфильмдерді когнетивтік-прагматикалық дискурс құралы ретінде қарастыруға негіз болады (Vygotsky, 1991;

Tomasello, 2003).

Ұлттық рухани сабақтастықты қамтамасыз етуде Абай Құнанбайұлының мұрасы – қазақтың тілдік мәдени және этикалық кодының іргетасы. Абайдың «Толық адам» ілімі, сондағы «қайрат, ақыл, жүрек» үштігі, «ар-намыс», «ғылым», «адам болу» секілді концептілер тек поэтикалық категориялар емес, сонымен қатар қоғамның ізгілік-этикалық бағдарын қалыптастыратын дүниетанымдық үлгілер. Зерттеуші З. Ахметовтің пайымдауынша, Абай тілі – «қазақтың моральдық философиясының лингвистикалық моделі» (Ахметов, 1995). Бұл концептілер бүгінгі медиатілдік дискурста ерекше мәнге ие, себебі олар баланың этикалық түсінігін бейсаналық түрде қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеудің басты мақсаты – Абай Құнанбайұлының лингвистикалық және философиялық мұрасын қазіргі қазақ анимациялық медиамәтіндерінде қалайша бейімделіп берілетінін медиалингвистикалық тұрғыда анықтау. Атап айтқанда, зерттеу Абай концептерінің («ақыл», «жүрек», «қайрат», «ар», т.б.) когнитивтік, семиотикалық және прагматикалық құралдар арқылы балаларға бағытталған дискурста көрінісін саралауға бағытталған. Сонымен қатар медиатілдік трансформация нәтижесінде ұлттық-рухани кодтардың сақталу деңгейін бағалау да басты міндеттердің бірі болып табылады.

Зерттеу әдістемесі

Ғылыми зерттеу сапалық сипаттағы лингвистикалық және медиасемиотикалық әдістерге негізделген. Зерттеу нысаны ретінде 2010-2023 жылдар аралығындағы шыққан қазақ анимациялық мультфильмдер таңдалды. Бұл туындылар ұлттық философия мен Абай мұрасын бала дискурсы арқылы бейнелеуге ұмтылған медиамәтіндер ретінде қарастырылды.

Мультфильмдерді іріктеуде келесі критерийлер негізге алынды:

- Абай шығармаларымен идеялық үндестік;
- Ұлттық ұғымдарды (ақыл, жүрек, қайрат, ар-намыс, еңбек) бейнелеу;
- Балаға бағытталған тілдік стиль мен синтаксистік қарапайымдылық;
- Мультимодальдылық – вербалды, визуалды, дыбыстық және интонациялық элементтердің үйлесімі.

Зерттеу барысында төмендегі әдістер қолданылды:

1. Контент талдау – мультфильм мәтіндеріндегі лексикалық бірліктер мен моральдық ұғымдарды жүйелеуге мүмкіндік берді. Бұл әдіс арқылы Абай концептерінің қарапайым формада ұсынылатыны, яғни күрделі философиялық ұғымдардың бала тіліне бейімделіп, қысқа, түсінікті, эмоционалды сөз тіркестері мен репликаларға айналуы анықталды. Мысалы, Абайдың «Толық адам» концепциясы «жақсы бол», «шындықты айт», «еңбек ет» сияқты кеңес немесе үндеу түріндегі қысқа сөйлемдермен көрініс табады. Бұл репликалар семантикалық жағынан терең болғанымен, формалық жағынан жеңіл әрі қабылдауға оңай құрылымдар арқылы бала аудиториясына бағытталған.

2. Дискурстық талдау – кейіпкерлер арасындағы диалог, сөйлеу интенциясы және прагматикалық құрылымдарды талдауға бағытталған. Бұл тәсіл Т.Г. Добросклонская (2008), van Dijk (1997), Gee (2011) теориялық модельдеріне сүйене отырып жүзеге асырылды. Аталған модельдер дискурстың құрылымына көпдеңгейлі жүйе ретінде қарастырылып, тілдік бірліктердің тек семантикалық емес, сондай-ақ контекстік, прагматикалық және идеологиялық аспектілерде де әрекет ететінін көрсетеді. Зерттеу барысында дискурстық бірліктер (реплика, үндеу, кеңес, сұрақ-жауап құрылымы) мультфильм мәтінінен оқшауланып алынбай, нақты жағдаяттық контексте қарастырылады: кейіпкердің рөлі, мақсат-мүддесі және коммуникациялық бағыты ескерілді. Осы арқылы Абай концептілерінің балаға қалай бейімделіп ұсынылатыны

(мысалы, «ақыл» сөзінің дидактикалық рөлде немесе «жүрек» сөзінің эмоциялық реңкте қолданылуы нақты анықталды. Сонымен қатар сөйлеу интенциясы мен визуалды-фонетикалық кодтар (интонация, бет-әлпет, әреке) өзара қабаттасуы бала дискурсының семиотикалық құрылымына ықпал етуі көрсетілді.

3. Прагматикалық актілерді талдау әдісі мультфильмдердегі кейіпкерлер арасындағы коммуникациялық әрекеттерді сөйлеу актілері теориясы негізінде (Austin, 1962; Searl, 1969) саралауға мүмкіндік береді. Яғни, кейіпкерлердің репликалары әлеуметтік және мәдени мағынаны қалай қалыптастырады деген сұрақ төңірегінде талданады. Зерттеуде сөйлеу актілері келесі функционалды типтерге бөлінді: дериктив (бұйыру, кеңес беру), репрезентатив (дерек беру, пайымдау), экспрессив (эмоция білдіру), комиссив (уәдеберу) және декларатив (әлеуметтік мәртебе немесе рөлді айқындау). Мысалы, «Жақсылық жаса!» тіркесі дерективтік акт, ал «Сен енді батырсың!» («Ер Төстік» мультфильмі) – декларатив. Осы тәсіл арқылы мультфильм кейіпкерлерінің сөзі бала қабылдауына әсері анықталды.

4. Когнитивтік бейімделу модельдері Fauconnier & Turner (2002) ұсынған концептуалды араласу теориясына сүйене отырып, зерттеу жұмысында мультфильмдерде ұсынылған идеялар мен концепттердің бала танымында бейімделуі қарастырылды. Бұл модель үш когнитивтік деңгей бойынша жүзеге асады:

- Дидактикалық деңгей – тікелей кеңес беру арқылы;
- Сюжеттік деңгей – кейіпкердің әрекеті арқылы үлгі көрсету;
- Метафоралық деңгей – бейнелік, символдық формада жеткізу (мысалы, Абайдағы «жүректің жарығы» бейнесі).

Бұл деңгейлер Абай іліміндегі «Ақыл – Жүрек – Қайрат» концепттерінің баланың когнитивтік жүйесіне сіңірілуін түсіндіруге мүмкіндік береді.

5. Медиасемиотикалық кодтау – мультфильмдегі вербалды, визуалды және интонациялық кодтардың өзара әрекеттестігін жүйелеу мақсатында медиасемиотикалық карта әдісі қолданылды. Аталған әдіс арқылы концепттер әртүрлі құрал арқылы репрезентацияланатыны анықталды. Мәселен, концепт Ақыл болса, ал оның вербалды формасы «Ақылды бол!», визуалды образы – Дана ақсақал, оның интонациясы – сабырлы нұсқаушы. Көрсетілген модель бойынша баланың когнитивтік моделін қалыптастыруда семиотикалық құралдар жиынтығын анық көруге болады. Бұл тәсіл баланың қабылдауында ұлттық идеялардың рәміздік түрде бекітілуін сипаттауға мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталған әдістердің үйлесімді қолданылуы Абай мұрасын бала дискурсына медиатілді бейімдеудің күрделі құрылымын ашып көрсетуге негіз болды. Әдіснамалық талдау барысында төрт теориялық бағыт – медиалингвистика, бала дискурсы, когнитивтік прагматика және лингвоконцептология – бір-бірін толықтырумен қатар, мәдени мағынаны жеткізудегі өзара тартысты ұстанатындығы да анықталды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Жұмыста Добросклонская (2008), Қ. Есенова (2018), Gençalp (2019), Topuzkanamış (2021), Türk (2023) сынды авторлардың медиатілді зерттеулері, сондай-ақ Al-Harbi (2015), Zimmerman және басқалары (2007), Linebarger & Vaala (2010) сынды балалар тіліне арналған халықаралық еңбектер қамтылды. Олардың пайымдауынша, медиафакторлар бала тілін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Бұл еңбектер қазіргі қазақ анимациясындағы Абай ілімі бейімделуінің халықаралық контекспен үндесуін дәлелдейді.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ анимациялық индустриясы соңғы онжылдықта маңызды сапалық серпіліс жасады. «Balapan» телеарнасында ұсынылатын отандық мультфильмдер фольклорлық,

эпостық және тарихи желілерге негізделіп, ұлттық таным мен құндылықтарды мультимедиялық форматта жеткізуді мақсат етеді. Бұл туындыларды Абайдың идеялық тікелей емес, символдық әрі дискурстық формат көрініс тауып отыр. Мысалы, «Күлпаш» мультфильмінде кейіпкердің тәрбиелік сөзі мен үлгі әрекеті арқылы Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» идеясы бейнеленеді. Ал «Мұзбалақ» анимациялық мультфильмінде 17-қара сөздің «қайрат, ақыл, жүрек» ұштағаны бас кейіпкерді сан түрі алмастырады. Сондай-ақ зерттеу барысында ұсынылған Абайдың ұштаған концептісіне негізделген сценарийлік модель аясында кейіпкерлердің рөлдік жүйесі анықталады:

Кесте 1

Концепт	Кейіпкер түрі	Қызмет
Ақыл	Даналық сөз айтушы	Жол көрсету, шешім ұсыну
Жүрек	Анасын/үлкенді тыңдаушы	Жанашырлық, қамқорлық
Қайрат	Батыр, әрекет етуші	Іске көшу, кедергіні жеңу

Бұл модель мультфильм сюжеттерінде ізгілік пен құндылық бағдарына апарады. Мысалы, «Ер Төстік» мультфильмінде кейіпкердің шешімі осы үштік негізінде қабылданады. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеудің мақсаты – Абай Құнанбайұлының тілдік-философиялық мұрасының балаларға арналған қазақ анимациялық фильмдерінде қалай бейімделіп беріліп жатқанын медиалингвистикалық тұрғыдан талдау, бала дискурсына тән тілдік-грамматикалық ерекшеліктер арқылы бұл үрдістің ықпал ету формаларын анықтау. Зерттеудің өзектілігі – анимациялық медиатекстердің ұлттық сана мен рухани кодты жаңа формада сіңіру құралына айналғанын ғылыми тұрғыдан сипаттауда жатыр.

Гипотеза ретінде Абай мұрасы мультимодальды медиамәтіндерде когнитивтік және прагматикалық бейімделі арқылы бала дискурсына сіңіріліп, ұлттық-рухани сабақтастықты сақтайтын дискурстық орта түзеді деген тұжырым алынды.

Зерттеудің теориялық іргетасы төрт өзара сабақтас ғылыми бағытқа негізделеді: медиалингвистика, бала дискурсы, когнитивтік-прагматика және Абай мұрасын визуалды, дыбыстық және тілдік түрде ұсыну арқылы ұлттың рухани кодының сақталуына үлес қосып жатыр деген тұжырым қалыптасқан. Алайда бұл үрдістің артында қандай әдіс жатыр? Абай концептері шын мәнінде бейімделіп отыр ма, әлде медиалық жүйеде жаңадан репликацияланып жатыр ма? Бұл сұрақ тек тілтанулық немесе мәдени сипаттама емес, әдіснамалық тереңдікті талап ететін ғылыми мәселе.

Мақалада қолданылып отырған төрт негізгі теория – медиалингвистика, бала дискурсы, когнитивтік-прагматика және лингвоконцептология – бір қарағанда өзара толықтыратын жүйе сияқты. Алайда олар мәдени мағынаны жеткізу үрдісінде бір-біріне қарама-қайшы қызмет атқарады. Демек «теориялық тетіктегі» төрт әдістің өзара тартысы байқалады.

Алдымен осы теориялардың бала анимациясындағы рөлін қарастырып көрейік. Медиалингвистика қазіргі заманғы медиамәдениеттің және тілдің тоғысында қалыптасқан пәнаралық сала ретінде, түрлі теориялық ұстанымдармен сипатталады. Бұл бағыттың орыс тілі біліміндегі өкілі Т.Г. Добросклонская: «Медиатекст – это форма. Его содержание вторично, важнее его структура, модальность, типологические особенности» (Добросклонская, 2008: 34). Демек ғалым медиатілді ең алдымен семиотикалық жүйе, яғни визуалды, графикалық, ритмдік және интонациялық құрылымдардың жүйелі ұйымдасуы ретінде қарастырады. Оның пайымдауынша, медиамәтіннің ең маңызды аспектісі – формасы мен құрылымдық ерекшелігі, ал мұзмұн – екінші қатарда. Бұл көзқарас мультимодальдылықты техникалық-поэтикалық өлшемде талдауға мүмкіндік береді. Медиатілдің формалық және визуалды сипатын бала тілін дамытуға қатысты зерттеулер де растайды. Мәселен, «The Influence of Media in Children's Language

Development» (2022) атты халықаралық зерттеуде визуалды және аудиалды сигналдардың баланың синтаксистік және прагматикалық құрылымдарды игеруіне әсер ететіні дәлелденген. Авторлар баланың медиадискурсты қабылдауы тек тілдік кодпен емес, сонымен бірге интонация, бет-әлпеті мен дыбыс арқылы да іске асатынын нақтылайды. Бұл медиатілдің құрылымдық формалары – мысалы, мультфильмдегі кідіріс (пауза), кадр ауыстыру немесе ритм – тілдік бірліктердің мағынасын арттыра түсетін қосымша когнитивтік фактор ретінде қарастырылады. Осылайша, Т.Г. Добросклонская ұсынған медиатілді «форманың жүйесі» ретінде сипаттау, бала дискурсының мультимедиялық қабылдау ерекшеліктерімен толық сәйкес келеді.

Ал қазақ медиалингвистикасындағы жетекші зерттеушілердің бірі Қ.Ө. Есенова бұл саланың фокусын прагматикалық-аксиологиялық өлшемге қарай бұрады. Оның пікірінше, медиамәтінді формалық талдау жеткіліксіз, өйткені «медиамәтіннің» шынайы қызметі – қоғаммен прагматикалық байланыс орнату, тыңдаушының/көрерменнің жауабын болжау және құндылықтар жүйесін қалыптастыру. Қ. Есенова БАҚ тіліне дискурстық әрекет ретінде қарап, оны экспрессиялық, бағалауыштық және әрекеттік сипатта зерделеу керектігін алға тартады (Есенова, 2018). Ғалымның осы ұстанымы қазақ анимациясындағы рухани концепттердің (Абай ілімі) қайта кодталуын түсіндіруге маңызды бағыт ұсынады.

Осылайша, Добросклонская мен Есенова ұстанымдарының арасындағы көрініп тұрған теориялық айырмашылық – медиамәтінге деген көзқарастың бағытына негізделген: бірі визуал мен құрылымды семиотикалық құрал ретінде қараса, екіншісі оны мәдени-прагматикалық ықпалдың арнасы ретінде түсіндіреді. Алайда бұл екі тәсіл бір-біріне қарама-қайшы емес, керісінше, бірін-бірі толықтырып, қазақ анимациясындағы Абай мұрасын кешенді түрде зерделеуге мүмкіндік береді. Қазақ мультфильмінде «Жақсы адам бол!» тәрізді репликалардың интонациялық және визуалды аспектілерін талдау Добросклонская моделіне сай келсе, осы сөздің бала санасына тигізетін ізгілік және тәрбиелік ықпалын зерттеу – Есенова бағытының көрінісі. Сондықтан қазіргі медиалингвистикада осы екі парадигманы синтездеп қолдану – ұлттық семиотиканың, мәдени кодтардың және бала дискурсының трансформациясын толыққанды ашудың ең нәтижелі әдіснамалық жолы.

Балаларға арналған медиаконтенттің мазмұнын түсіну үшін, ең алдымен, оның қандай тілдік моделге негізделгенін анықтау қажет. Бұл тұрғыда бала дискурсы – ерекше прагматикалық сипатқа ие құбылыс ретінде қарастырылады. Бала дискурсы – баланың когнитивтік және эмоциялық қабылдауына бейімделген тілдік жүйе ретінде қарапайым синтаксистік құрылымдарға, интонациялық мәнерге және қайталануға сүйенеді. Л.С. Выготский (1934) бала тілінің алдымен эмоциялық қатынас құралы екенін көрсете отырып, оның күрделі ұғымдарды тек призмалық, яғни интонация мен визуал сигналдар арқылы түсінетінін атап өтеді. М. Томасселло (2003) да бала тілін үйрену тек грамматикалық үлгі емес, мәдени-прагматикалық әрекет ретінде жүретінін дәлелдеген. Демек, аталған ғылыми негіздерге сүйенсек, бала дискурсы – тек коммуникативтік құрал емес, мәдени кодтардың ықшам тасымалдаушысы. Бірақ дәл осы ықшамдық күрделілік деңгейін төмендетіп, семиотикалық функцияға алып келеді.

Осы тұжырымдар Al-Harbi (2015) жүргізген зерттеумен де үндеседі. Автор бала тілінің дамуына медианың ықпалы туралы зерттеу отырып, экрандық контент тек сөздік қорды пассивті түрде қабылданатынын, ал бұл сөздердің белсенді қолданылуы тек интерактивті контексте – ата-аналармен немесе әлеуметтік ортадағы өзара әрекет кезінде жүзеге асатынын дәлелдейді (Zimmerman et al., 2009). Сонымен қатар мазмұнның балалардың күнделікті өмірмен үндес болуы, сөйлеу құрылымдарының қарапайым әрі қайталмалы болуы тілдік кодтарды жеңілдетіп қабылдауға жағдай жасайды (Linebarger & Vaala, 2010). Демек, бала дискурсының медиалингвистикалық табиғатын – эмоциялық

және когнитивтік ерекшеліктерге бейімделген мультимодальды құрылым ретінде қарастырудың ғылыми негізін кеңейтеді.

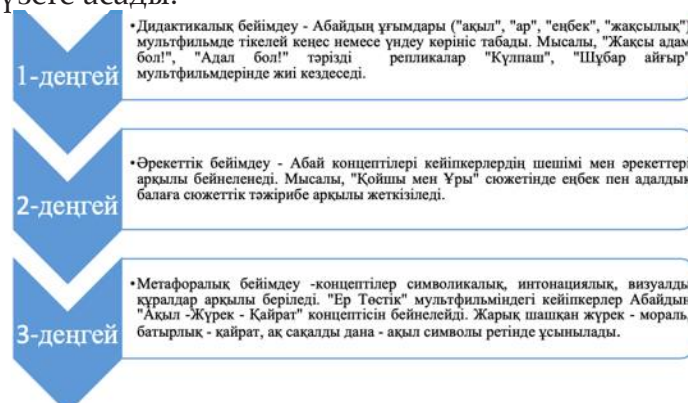
Түрік зерттеушісі Н. Gençalp (2019) мультимодальдықты әлеуметтік медиадағы визуал, дыбыс және мәтіннің бір-бірімен тоғысу үрдісін сипаттаған. Зерттеушінің тұжырымынша, мультимодал кодтар – тек ақпарат жеткізу емес, қабылдаушының когнитивтік үлгісіне әсер ететін құрылым. Бұл пікір қазақ анимациясында Абай концептерінің визуалды және дыбыстық символдармен берілуі арқылы баланың түсіну деңгейіне сай бейімделуін нақтылайды. Сонымен қатар Е. Toruzkanamış (2021) бала дискурсына арналған мәтіндерде қарапайым синтаксис, дериктив құрылымдар және қайталау тетіктерінің басым болатынын дәлелдейді.

AS Türk (2023) жүргізген анимациялық кейіпкерлердің семиотикасына арналған зерттеуінде, кейіпкер бейнесі – балаға арналған мәдени код таратушы рөлін атқаратыны көрсетіледі. Автордың ұстанымы Абай концепттерін батыр, дана, ана бейнелері арқылы жанама символдар ретінде ұсынатын қазақ анимациясымен мазмұндық тұрғыда үйлеседі. Сонымен бірге, Emine Ulu (2020) зерттеуі бала әдебиетінде табиғат бейнесінің тұлғалық бейнесінің тұлғалық дамуға әсер ететінін негіздеген. Бұл қазақ анимациясында Абайдың табиғатқа байланысты моральдық концепттерін (жарық, кңістік, өсімдік бейнесі) балаға метафоралық формада беру тәсілдерімен үндес.

Жалпы алғанда, түрік зерттеулері балаға бағытталған медиамәтіндерде формалық, когнитивтік және семиотикалық бейімделу тетіктерін теориялық жағынан байытады. Қазақ анимациясында Абай мұрасын бейімдеу кезінде осы тәсілдермен ұқсас механизмдер қолданылады, алайда айырмашылығы – қазақ контекстінде бейімделу тек визуалды-эстетикалық емес, ұлттық философия мен мәдени концепттердің трансформациясы ретінде жүзеге асады. Сондықтан да қазақ медиалингвистикасы осы трансформацияны сипаттауда тек құралды емес, мағыналық контексті ұрпақтық деңгейде пайымдау қажеттілігіне келіп тіреледі. Дегенмен, ұлттық философия мен мәдени концепттерді экран алдындағы бала қаншалықты түсінеді деген сұрақ та туындайды...

Мультимедиялық дискурстың мағыналық қабатына ашуда когнитивтік прагматиканың әдіснамалық үлесі ерекше орын алады. Аталған бағыт мағынаны тілдік формалардан емес, қабылдаушы сананың өңдеу процестерінен іздейді. Когнитивтік прагматика – таңдау, себеп-салдар логикасы, тиімділік ұғымдарын алға тартады (Sperber & Wilson, 1995). Мұндай модель балаларға арналған анимациялық мәтіндерде жиі қолданылады: ақпарат қысқа, эмоциялық түрде беріледі, қабылдау жеңілдетіледі. Алайда дәл осы амалдар Абайды - терең философиялық пайым мен ішкі күрделі рефлексия иесін - прагматикалық кеңес беруші кейіпкерге айналдырады. Ол балаға нақты нұсқау беретін «мораль машинасына» айналып, бастапқы идеялық контекстті сақтай отырып, баланың қабылдауына орай түрлі деңгейде түсінік қалыптасады.

Қазақ анимациясындағы Абай мұрасының бала дискурсына бейімделуі үш негізгі когнитивтік деңгейде жүзеге асады:

Балаға бағытталған медиамәтіндерде тіл, визуал және дыбыстық сигналдар синергетикалық түрде әрекет етеді. Бұл Абай мұрасын бейімдеуде өте тиімді құралға айналады. Т.Добросклонская (2008) медиатілді интонациялық және көрнекі құралдармен жеделдету медиадискурстың табиғи заңы екенін атап өтеді. Аталған тәсіл мультфильмнің мазмұнын бала когнитивіне бейімдеуге мүмкіндік береді.

Fauconnier & Turner (2002) ұсынған концептуалды араласу теориясы бойынша, мультимедиялық сигналдар бір уақытта бірнеше мағынаны біріктіріп, семиотикалық кодты ықшам ыормада жеткізеді. Мысалы: «Жүрекпен тыңда» – репликасы визуалды түрде жарық шашумен қатар берілуі арқылы баланың эмоциялық қабылдауын арттырады.

Austin (1962) және Searle (1969) теориясына сүйене отырып, мультфильмдегі балаға арналған репликалары прагматикалық, функция бойынша келесіге бөлінеді:

Кесте 2

Акт түрі	Мысал	Қызметі
Репрезентатив	«Жақсылық қайтады»	Пайым, бекіту
Директив	«Жақсылық жаса!»	Ынталандыру, тәрбиелеу
Экспрессив	«Мен сені жақсы көремін!»	Эмоцияны жеткізу
Комиссив	«Мен енді жалқау болмаймын!»	Уәде беру
Декларатив	«Сен енді батырсың!»	Әлеуметтік рөлді айқындау

Берілген сөйлеу актілері бала танымына сай прагматикалық тілдік орта құруда маңызды рөл атқарады.

Қазақ анимациясындағы кейіпкерлік құрылымдар мен репликалар көбінесе Абай концептілерін когнитивтік-прагматикалық кодқа сай қайта ұсынады. Мысалы, «ақыл» ұғымы логикалық шешім қабылдаумен шектеліп, «жүрек» – тек мейірім символына айналады. «Қайрат» батырлық пен белсенділікпен теңестіріліп, ішкі моральдық күресті екінші орынға ысырады. Бұл дискурстық қайта құрулар баланың қабылдауына бейімделгенімен, ұлттық-философиялық тереңдікті семантикалық тұрғыдан шектейді. Демек, Абай ілімінің анимацияда бейнеленуі – мазмұнды жеңілдету арқылы қолжетімділікке ұмтылған, бірақ мағына күрделілігін тәуекелге тіккен медиалингвистикалық трансформация үлгісі.

Абай Құнанбайұлының шығармалары қазақ дүниетанымының концептосферасын қалыптастырады. З. Ахметов (1995), М. Мырзахметов (2006), Ж. Дадебаев (2021) еңбектерінде Абай тіліндегі негізгі концептілер – «Толық адам», «ақыл», «жүрек», «қайрат», «ар-намыс», «ғылым», «адам болу» – ұлттық мәдени-аксиологиялық кеңістіктің негізін құрайтыны көрсетілген.

Қазақ анимациясы арқылы абай мұрасын бала дискурсына бейімдеу барысында басты назар ұлттық концептосфераның тұтастығын сақтау мәселесіне аударылады. Демек, Абай іліміндегі негізгі ұғымдардың медиаформатта берілуі тек тілдік қарапайымдандыру емес, тұтас дүниетанымдық трансформация болып саналады.

М. Мырзахметов Абайдың философиялық жүйесін «Толық адам» концепциясы арқылы түсіндіріп, идеяны ұлттық рухани ілімнің өзегі деп таниды. Ол үшін «Ақыл – Жүрек – Қайрат» үштағаны адамның ішкі әлемін сипаттайтын аксиологиялық құрылым ретінде қарастырылады (Мырзахметов, 2006). Үш ұғымның бірлігі арқылы мінезі мен моральдық бағдарлары қалыптасады. Осыған байланысты Абай концептерін медиамітінге енгізу кезінде мағыналық тұтастықты жоймай, оны көркем, ықшам және балаға түсінікті формада бейнелеу міндеті туындайды.

Ал Ж. Дадебаев Абай поэзиясының концептуалды поэтикасы мен рухани кодтық

жүйесін көрсетіп, Абай ұғымдарын тек лексикалық не синтаксистік құрылым емес, ұлттық дiлдiң символдық көрсеткіші ретінде қарастырады. Ғалымның айтуынша, Абай концептері – мәтін ішіндегі мағыналық энергетика мен ұлттық мазмұнды бір уақытта алып жүретін «семиосфералық өріс». Осы тұрғыда, Ж. Дадебаев Абай концептерін тілдік емес, семиотикалық деңгейде зерттеу қажеттігін алға тартады (Дадебаев, 2021).

Бұл екі ғалымның көзқарасын біріктіре отырып, зерттеу барысында мынадай тұжырым жасауға болады: Абай концептерін мультимедиялық форматқа бейімдеу үшін, оларды тек бала тілінің мүмкіндігіне бейімдеу жеткіліксіз. Қарапайым деректив немесе экспрессив формалар абайдың моральдық-философиялық тереңдігін толық жеткізе алмайды. Семантикалық тұтастықты сақтай отырып, концептерді бейне, интонация, сюжет және визуалды рәміз арқылы бейнелеуді кестеде бөліп көрсетілді:

Кесте 3

Концепт	Символдық репрезентация (Ж. Дадебаев)	Үшпаған моделі (М. Мырзахметов)	Мультимедиялық құрал
Ақыл	Ақ киімді дана кейіпкер	Жол көрсетуші қызметі	Сабырлы дауыс, баяу кадр
Жүрек	Ана бейнесі, жарық сәуле	Мейірім мен сезім көзі	Жылы интонация, қызғылт бояулы фон
Қайрат	Батыр тұлға	Іс-әрекет, шешім	Серпінді музыка, қимыл

Осылайша көрсетілген модель арқылы қазақ анимациясында Абай концептерінің семиотикалық бейімделу тәсілі ұсынылады. Бала дискурсы мен медиалингвистикалық құралдар арқылы ұлттық концептосферасының тереңдігін сақтай отырып беру – зерттеудің теориялық және практикалық жаңалығының бірі болып табылады.

Қорытынды

Ғылыми зерттеу нәтижелері Абай мұрасының қазіргі қазақ анимациялық медиамәтіндеріндегі бейімделуін бірнеше когнитивтік-прагматикалық деңгейде іске асыруға болатындығын көрсетті. Атап айтқанда, дидактикалық (тікелей кеңес беру), әрекеттік (кейіпкер шешімі мен мінез-құлқы арқылы) және метафоралық (символдық және визуалды бейнелер арқылы) деңгейлер баланың қабылдау ерекшеліктеріне сай жүзеге асырылып отыр. Бұл модельдер баланың танымдық және эмоциялық механизмдерін белсендірумен қатар, ұлттық концептілерді ықшам әрі түсінікті формада ұсынуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар мақалада қолданылған медиалингвистика, бала дискурсы, когнитивтік прагматика және лингвоконцептология теориялары мәден мағынаны бейнелеуде бірін-бірі толықтырумен қатар, өзара әдіснамалық тартысқа түсетінін көрсетті. Бірі визуалды және интонациялық формаларға басымдық берсе (медиалингвистика), екіншісі мағыналық тұтастықты сақтауға ұмтылады (лингвоконцептология). Бала дискурсы ақпаратты қарапайым формада ұсынуға бағытталса, когнитивтік прагматика оның тиімді жеткізілу жолына назар аударады. Осы теориялар тоғысында Абай концептерінің семиотикалық бейімделуінің жаңа моделі қалыптасады.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері қазақ анимациясы арқылы Абай шығармашылығын бала дискурсына бейімдеудің әлеуеті зор екенін, бірақ бұл үдеріс күрделі семиотикалық кодтауды және теориялық негізді қажет ететінін дәлелдеді. Ұлттық концептосфераны сақтап қалу – тек тілдік трансформация ғана емес, сонымен қатар мультимедиялық құрылымдағы мағынаны сақтау мен қайта кодтау мәселесі екенін анық байқауға болады.

Әдебиеттер тізімі

- Ахметов, З. (1995). *Абайдың ақындық әлемі*. Алматы: Ғылым.
- Дадебаев, Ж. (2021). *Абай поэзиясының концептуалды поэтикасы*. Алматы: Қазақ университеті.
- Добросклонская, Т.Г. (2008). *Медиалингвистика: системное описание медиадискурса*. Москва: ФЛИНТА.
- Есенова, Қ.Ө. (2018). *Қазақ медиамаәтінінің дискурстық табиғаты*. Алматы: Қазақ университеті.
- Мырзахметов, М. (2006). *Абай және ұлттық идея*. Алматы: Ана тілі.
- Al-Harbi, S. (2015). The impact of media on children's language development. *European Scientific Journal*, 11(17), 51–58.
- Austin, J.L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press.
- Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books.
- Gençalp, H. (2019). Mediated Multimodal Discourse in Social Media. *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 9(3), 421–432.
- Linebarger, D.L., & Piotrowski, J.T. (2009). Television as storyteller: How exposure to television narratives impacts at-risk preschoolers' knowledge of story structure and narrative skills. *British Journal of Developmental Psychology*, 27(1), 47–69.
- Linebarger, D.L., & Vaala, S.E. (2010). Screen media and language development in infants and toddlers: An ecological perspective. *Developmental Review*, 30(2), 176–202.
- Roseberry, S., Hirsh-Pasek, K., & Golinkoff, R. M. (2009). Live action: Can young children learn verbs from video? *Child Development*, 80(5), 1360–1375.
- Searle, J.R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press.
- Sperber, D., & Wilson, D. (1995). *Relevance: Communication and Cognition* (2nd ed.). Oxford: Blackwell.
- Tomasello, M. (2003). *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Harvard University Press.
- Topuzkanamış, E. (2021). Child Language and Educational Discourse: Structural Repetition Patterns in Turkish Educational Texts. *Turkish Journal of Education*, 10(1), 12–21.
- Türk, A.S. (2023). The semiotic role of animated characters in children's media. *International Journal of Social Humanities Sciences Research*, 10(1), 88–102.
- Ulu, E. (2020). Representation of Nature in Children's Literature and Its Effects on Character Development. *Journal of Language and Literature Education*, 6(2), 34–42.
- Vygotsky, L.S. (1991). *Thought and Language*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Zimmerman, F. J., Christakis, D. A., & Meltzoff, A. N. (2007). Associations between media viewing and language development in children under age 2 years. *Journal of Pediatrics*, 151(4), 364–368.

References

- Akhmetov, Z. (1995). *Abai's poetic world*. Almaty: Gylym. [in Kazakh].
- Al-Harbi, S. (2015). The impact of media on children's language development. *European Scientific Journal*, 11(17), 51–58.
- Austin, J. L. (1962). *How to do things with words*. Oxford: Clarendon Press.
- Dadabaev, Zh. (2021). *Conceptual poetics of Abai's poetry*. Almaty: Kazakh University. [in Kazakh]
- Dobrosklonskaya, T. G. (2008). *Medialinguistics: A systematic description of media discourse*.

Moscow: FLINTA. [in Russian]

Esenova, Q. O. (2018). *Discursive nature of Kazakh media texts*. Almaty: Kazakh University. [in Kazakh]

Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. New York: Basic Books.

Gençalp, H. (2019). Mediated multimodal discourse in social media. *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 9(3), 421–432. [in Turkish]

Linebarger, D.L., & Piotrowski, J.T. (2009). Television as storyteller: How exposure to television narratives impacts at-risk preschoolers' knowledge of story structure and narrative skills. *British Journal of Developmental Psychology*, 27(1), 47–69.

Linebarger, D.L., & Vaala, S.E. (2010). Screen media and language development in infants and toddlers: An ecological perspective. *Developmental Review*, 30(2), 176–202.

Myrzakhmetov, M. (2006). *Abai and the national idea*. Almaty: Ana tili. [in Kazakh]

Roseberry, S., Hirsh-Pasek, K., & Golinkoff, R.M. (2009). Live action: Can young children learn verbs from video? *Child Development*, 80(5), 1360–1375.

Searle, J.R. (1969). *Speech acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sperber, D., & Wilson, D. (1995). *Relevance: Communication and cognition* (2nd ed.). Oxford: Blackwell.

Tomasello, M. (2003). *Constructing a language: A usage-based theory of language acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Topuzkanamış, E. (2021). Child language and educational discourse: Structural repetition patterns in Turkish educational texts. *Turkish Journal of Education*, 10(1), 12–21. [in Turkish]

Türk, A. S. (2023). The semiotic role of animated characters in children's media. *International Journal of Social Humanities Sciences Research*, 10(1), 88–102. [in Turkish]

Ulu, E. (2020). Representation of nature in children's literature and its effects on character development. *Journal of Language and Literature Education*, 6(2), 34–42.

Vygotsky, L. S. (1991). *Thought and language*. Cambridge, MA: MIT Press.

Zimmerman, F.J., Christakis, D.A., & Meltzoff, A.N. (2007). Associations between media viewing and language development in children under age 2 years. *Journal of Pediatrics*, 151(4), 364–368.

Ainur Abdykadyrova¹, Osman Yıldız²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Süleyman Demirel University, Isparta, Turkey

(e-mail: aikusian@mail.ru)

Abai's Legacy in Kazakh Animation: Medialinguistic Adaptation and Child Discourse

Abstract. This article presents a comprehensive analysis of the adaptation of Abai Qunanbaiuly's linguistic and philosophical legacy in contemporary Kazakh animated media texts through the lens of mediallynguistics and cognitive pragmatics. The relevance of the study lies in the growing role of animated media as an emotionally engaging and aesthetically effective tool for transmitting national and spiritual codes to children. The aim of the research is to identify how Abai's key concepts (*mind, heart, will, honor, labor, being human*) are represented in multimedia discourse using semiotic, intonational, and cognitive mechanisms.

The methodology is based on qualitative analysis incorporating content analysis, discourse and pragmatic act examination, media-semiotic mapping, conceptual blending theory, and a linguo-conceptual approach. The analyzed data includes domestic animated films broadcast on the Balapan channel such as *Muzbalaq*, *Kulpash*, *The Shepherd and the Thief*, and *Er*

Tostik. The findings demonstrate that Abai's philosophical legacy is adapted at three levels: didactic – through direct speech acts like advice and commands; behavioral – through the character's actions and decisions; and metaphorical – via symbolic, intonational, and visual representations.

Furthermore, the study reveals a methodological tension between four key theoretical frameworks: mediating linguistics, child discourse, cognitive pragmatics, and linguoconceptology. Each of these disciplines contributes differently to how content is received by children – some emphasize visuality and prosody, while others focus on preserving conceptual integrity. Ultimately, the study underscores the importance of multimedia adaptation as a semiotic system and offers a modern model for encoding national worldview and moral education.

Keywords: Abai's legacy, child discourse, mediating linguistics, cognitive pragmatics, linguoconceptology.

Айнұр Абдыкадырова¹, Осман Йылдыз²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Университет Сулеймана Демиреля, Испарта, Туркия
(e-mail: aikusian@mail.ru)

Наследие Абая в казахской анимации: медиалингвистическая адаптация и детский дискурс

Аннотация. В данной статье всесторонне анализируется процесс адаптации лингвистико-философского наследия Абая Кунанбайулы в современных казахских анимационных медиатекстах с позиций медиалингвистики и когнитивной прагматики. Актуальность исследования заключается в том, что анимационные медиатексты становятся одним из наиболее эффективных, эмоциональных и художественных инструментов для внедрения национально-духовных кодов в сознание ребёнка. Целью исследования является выявление способов репрезентации абаевских концептов («разум», «сердце», «воля», «честь», «труд», «быть человеком») в мультимедийном дискурсе через семиотические, интонационные и когнитивные механизмы.

Методология исследования основана на качественном анализе с применением контент-анализа, дискурсивных и прагматических актов, медиасемиотического картирования, теории концептуального смещения и лингвоконцептологических подходов. В качестве объектов анализа были выбраны казахстанские анимационные мультфильмы, транслируемые на канале «Balapan»: «Музбалақ», «Күлпаш», «Пастух и Вор», «Ер Төстік». Результаты показывают, что наследие великого мыслителя адаптируется на трёх уровнях: дидактическом – через прямые реплики типа совета или приказа, поведенческом – через действия и выбор персонажей, метафорическом – через визуальные и интонационные коды.

Кроме того, статья выявляет методологическое напряжение между четырьмя теоретическими основами: медиалингвистикой, детским дискурсом, когнитивной прагматикой и лингвоконцептологией, каждая из которых по-своему влияет на восприятие ребёнка. Одни акцентируют визуальные и интонационные элементы, другие – на сохранении концептуальной целостности. В итоге исследование раскрывает значимость мультимедийной адаптации как семиотического комплекса и предлагает современную модель кодирования национального мировоззрения и воспитания.

Ключевые слова: Наследие Абая, детский дискурс, медиалингвистика, когнитивная прагматика, лингвоконцептология.

Авторлар туралы мәлімет:

Абдыкадырова А.З. – докторант, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9551-2719>

Йылдыз О. – доктор, Сүлеймен Демирел университетінің профессоры, Ыспарта, Түркия. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2250-0260>

Information about the authors:

Abdykadyrova A. – doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9551-2719>

Yildiz O. – doctor, professor Süleyman Demirel University, Isparta, Turkey. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2250-0260>

Сведения об авторах:

Абдыкадырова А.З. – докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9551-2719>

Йылдыз О. – доктор, профессор Университета Сулеймана Демиреля, Испарта, Турция. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2250-0260>

DBTBD 16.01.09

Bilimsel makale

Prof. Dr. Naciye ATA YILDIZ*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye**(E-mail: yildiz.naciye@gmail.com)***Abay'ın Kara sözlerinin dil kullanımı açısından edebî yönü**

Özet. Abay (İbrahim) Kunanbayev, 1845-1904 yılları arasında yaşamış büyük Kazak şairi, yazarı, düşünürü, bestecisi, siyaset adamıdır. Çağdaş Kazak edebiyatının kurucusu olarak kabul edilir. Edebiyatçı yönü değerlendirildiğinde hem şiir hem de nesir türünde eserler verdiği görülmektedir. Almış olduğu çok yönlü eğitim, onun hem şiir hem de nesir türündeki eserlerinin içeriğini, dil yapısını ve şekilsel özelliğinin özgünlüğünü oluşturur. Türkiye'de de hakkında birçok araştırma yapılan Abay'ın şiirleri üslup açısından değerlendirilmiştir. Ancak onun nesir türündeki eserlerinin de kendine has bir üsluba sahip olduğu görülmektedir ve bu konuda bağımsız bir akademik çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada Abay'ın Kara Söz olarak adlandırılan 45 adet düz yazısından örneklendirme yöntemiyle cümleler seçilmiş, onun nesir türünde dahi etkileyici bir üsluba sahip olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Abay, nesirlerinde de üslupsal açıdan özgündür ve bunları birçok açıdan değerlendirmek mümkündür. Ancak bu çalışmanın sınırları sebebiyle, Abay'ın Kara Sözler'i dokuz maddelik bir çalışmayla değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın neticesinde Abay'ın bazı cümle türlerini, monolog veya diyalog tarzı konuşmaları, alıntılarını kullanarak bu etkileyiciliği sağladığı tespit edilmiştir. Bu çalışmada değerlendirilemeyen diğer üslupsal unsurların da değerlendirilmesi, Abay'ın Kazak dilini kullanmadaki başarısı ve düzyazıyı şiirsel üsluba yaklaştırmadaki sanatçı yeteneği daha açık bir şekilde ortaya çıkacak ve Abay çalışmalarına katkı sağlayacaktır.

Anahtar kelimeler: Abay, Kara Sözler, üslup, cümle, tekrar, soru, ünlem**DOI:** <https://doi.org/10.71078/pj9b1454>

Renk: 9.06.2025; Onaylandı:15.06.2025; Çevrimiçi olarak mevcuttur: 21.06.2025.

Giriş

Abay (İbrahim) Kunanbayev, Orta Cüz Kazakları'ndan Argın boyunun Tobıktı koluna mensup olan 22 Ağustos 1845'te Kazakistan'ın eski Karkaralı ilindeki Şıngıs dağının Kaskabulak yaylasında (şimdiki Semey ili Abay ilçesi Karavıl köyü) dünyaya gelmiştir (Kalkan 2006: 373).

Abay hem Kazakistan'da hem de Türkiye'de üzerinde en çok çalışılan Kazak yazar, şair, besteci, siyasetçi ve düşünürlerinden biridir. Abay'ın çok yönlü Türkiye açısından değerlendirildiğinde Abay konusunda tez çalışmalarının yapıldığı ve makalelerin kaleme alındığı görülmektedir.

Abay, küçük yaşlardan itibaren şiir yazmış ancak şiirlerinde kendi adını ancak 40 yaşından itibaren kullanmıştır. Kendi adını kullanarak yayımladığı Jaz isimli şiirinden sonra Kazak aydınları arasında da dikkat çekmeye başlayan Abay, kısa süre sonra Muka, oğlu Magaviya, Akılбай, Kekitay ve Şakerim gibi genç şairlere örnek olmuş ve çağdaş Kazak edebiyatının kurucusu olarak Kazak kültüründe yer almıştır. Abay'ın nesirleriyse, *Gakliyat/Kara Söz* olarak adlandırılan yazılarıyla gazete makalelerinden oluşmaktadır. Abay'ın felsefi düşüncelerini işleyen, atasözlerinden hareketle halkı aydınlatmaya ve düşündürmeye yönelten, halka güncel veya siyasi konularda nasihat veren bu yazılar 1890-1898 yılları arasında kaleme almıştır.

Abay'ın eserlerini edebî açıdan değerlendirebilmek için onun aldığı eğitimi hatırlamakta fayda vardır. Abay, köy mollasından okuma yazmayı öğrendikten sonra, babası onun akıl, feraset ve kabiliyet bakımından diğer çocuklarından farklı olduğunu fark etmiş ve yanında çeşitli toplantılara götürerek halk arasında hatipliğiyle tanınan söz ustalarını, akınları ve destancıları dinleyerek yetişmesini sağlamıştır. Babası tarafından sekiz yaşında Semey'deki Molla Gabduljabbar'a teslim edilen Abay, iki yıl kadar bu mollada; on yaşından sonra Ahmedrıza medresesinde okumuştur. Çocukluktan itibaren annesinin ve ninesinin anlattığı masallarla büyüyen Abay, aldığı eğitim sayesinde Doğu klasiklerini, Rusça öğrenerek de Rus ve Rusça'ya aktarılan batı klasiklerini okuma fırsatı bulmuştur. Aldığı bu eğitim sayesinde, Abay'ın beslendiği kaynakları dört başlık altında toplamak mümkündür;

1) Doğulu yazar ve düşünürler: Nevâî, Fuzûlî, Firdevsî, Nizâmî, Ahmet Yesevî, Sa'dî ve Hâfız.

2) Rus şair ve yazarları: Puşkin, Belinski, Gertsen, Çernişevski, Dobrolyubov, Nekrasov, Saltıkov-Şedrin ve Lermontov.

3) Batılı şair ve yazarlar: Byron ve Goethe.

4) Kazak şair ve yazarları: Şokan Valihanov ve Ibray Altınsarin.

Abay'ın *Kara Sözlerini* edebi yönünü değerlendirebilmek için onun Ceditçilikle ilgili görüşlerinden söz etmek gerekmektedir. "25. *Kara Söz*"de "Kazak toplumunun bekçisi olmak için, biz de millet olarak, yabancıların bildiklerini bilelim, gelişmiş bir toplum olalım endişesinde olmak için öğrenmek lazımdır" (Ayan, 2015: 84) fikrini yansıtan Abay, eğitim reformu bakımından Ceditçiler gibi düşünmektedir. Evrensel bilim değerleriyle, ulusal gelenekleri ve İslamiyeti bütünleştiren bir eğitim sistemini amaçlayan Ceditçilerin görüşleriyle Abay'ın görüşleri örtüşür. Abay da Kazak halkının, kendi kültürünü kaybetmeden ama köhne veya farklı amaçlarla çarpıtılan gelenekleri de körü körüne korumadan, yenileşmesini savunur. Kazak halkını yabancıların bilgi düzeyinden daha düşük seviyelerde bilgi sahibi olmasını, başka bir ifadeyle bilgisiz, cahil kalmasını kabullenmez ve yazılarında bu durumu Kazak halkının lehine çevirmek için yol gösterir, adeta onları sarsarak düşünmelerini sağlar.

Türkiye'de yapılan çalışmalarda Abay'ın şiirlerinin dil özellikleri, edebî yönü incelenmiştir. *Kara Sözler*, içerdiği düşünceler bakımından da değerlendirilmiştir ancak doğrudan *Kara Sözler*'de Abay'ın Kazak dilini nasıl kullandığına yönelik bir çalışma yoktur. Bu amaçla, bu çalışmada *Kara Sözler*'i dil açısından değerlendirmeyi amaçladık.

Araştırmanın Metodolojisi

Bu çalışmanın evrenini Abay'ın *Kara Sözler*'i oluşturmaktadır. Bilindiği üzere, Abay'ın 45 adet *Kara Söz*'ü bulunmaktadır. Bunlar Türkiye'de Kazak Türkçesiyle de Türkiye Türkçesine aktararak da yayımlanmıştır. Bu çalışmada bibliyografyada yer alan hem özgün hem de aktarma metinlerden faydalanılmıştır. Abay, büyük ölçüde didaktik ve felsefi konuları işlemektedir ancak bu metinlerde de kendine has ve etkileyici bir üsluba sahip olduğu görülmektedir. Bu varsayımdan hareketle, *Kara Sözler*'deki cümleler rastgele örneklendirme yöntemiyle seçilmiş ve değerlendirilmiştir.

Abay'ın *Kara Sözler*'de etkileyciliği sağladığı üslup özellikleri nelerdir diye bakıldığında, Kazak dilini çok ustalıkla kullandığı dikkati çekmektedir. Bunların her açıdan burada değerlendirilmesinin mümkün olamayacağı açıktır. Bu sebeple, bu çalışmada *Kara Sözler*, soru cümleleri, ünlem cümleleri, tekrarlar, devrik cümleler, atasözlerinden faydalanma, tanıklama, monologlar, diyaloglar, açık söyleyiş başlıkları altında değerlendirilmiştir:

1. Soru cümleleri

1.1. Cevabı verilen soru cümleleri

Abay, nesir türünde yazdığı eserlerde okuyucunun dikkatini çekme açısından soru cümlelerine sık sık başvurmuştur. Birçok *Kara Söz*'de, metnin bir veya birçok noktasında, bir

soru cümlesiyle okuyucunun dikkatini çekmeyi başarır, okuyucuyu düşündürür. Bazı soruların cevabını verir, bazılarını cevaplandırmadan cevabı okuyucuya bırakır. Cevaplandığı sorularının “Halkı idare etmek mi? Hayır...”, “Sofu olup kendini dine vermek mi? Hayır...” örneğindeki gibi soru soran ve soruların cevabını kendisi veren, cevap “hayır” olduğunda bu “hayır”ların kendine göre açıklamasını yapan Abay, böylelikle deneme üslubunun en güzel örneklerini ortaya koyar. Abay, bu tür cümleleri “evet” veya “hayır” olarak cevaplandırmaktadır. Soru cümlelerini yaygın ama yerinde kullanarak kendine has bir üslup oluşturmıştır. Abay, paragraf başlarında soru cümlelerini kullanarak konuya giriş yapmakta, soru cümlelerini paragrafların ortasında konuyu genişletmek, açmak için başarıyla kullanmakta, bazı kara sözlerini ise soru-cevap ile bitirerek okuyucu üzerinde kesin bir etki bırakmaktadır. Soru cümlelerini halkı düşündürmek açısından yaygın bir şekilde kullanan Abay’ın soru cümlelerini belirli kalıplar içinde değerlendirmek mümkündür. Başka bir ifadeyle, Abay, soru cümlelerini öyle ustalıkla ve tutarlı şekilde kullanmaktadır ki bunlar adeta kalıplaşmıştır. Bunlar şu şekilde formülize edilebilir:

Paragraf başlarında soru+kısa cevap+açıklama/görüş/tavsiye kalıbındaki cümlelere örnek: *El bağıw? Joq, elge bağım joq. Bağıwsız dertke uşırayın degen kisi baqpasa, ne albırtqan, köñili basılmağan jastar bağamın demese, bizdi quday saqtasın/*“Yurt bakımı? Yok. Yurda Bakan yok. Bakımsız derde rastlayan heyecanlı kişi bakmazsa; ya da gönlü taşkın gençler sahip çıkmazsa; bizi de Tanrı koruya”. (Ayan, 2017: 133; Kibar, 2020: 363). Bu örnekler, Abay’ın konuya doğrudan sorularla girerek çarpıcı giriş yaptığını, ancak sorunun cevabını da vererek okuyucuyu yönlendirdiğini açık bir şekilde göstermektedir.

Paragraf ortasında soru-cevap cümlelerine örnek: *Hoş, quday tağala bala berdi, onı öziñ jaqsı asıray bilesiñ be? Bilmeysiñ. Äweli öz küñäñdi öziñ kötergeniñmen turmay, balañnıñ küñäsine tağı da ortağ bolasın/*“Hoş, diyelim ki; Allah Teâlâ çocuk verdi, ona iyi bakabilir misin? Bilmezsin. Taşımakla kalmazsın kendi eski günahlarını; ortak olur, alırsın çocuğunun vebalini.” (Ayan, 2017: 141; Kibar, 2020: 383). Bu tür cümleler Abay’ın konuya giriş yaptıktan, konuyla ilgili belli açıklamalar yaptıktan sonra da soru cümlelerini konuyu daha iyi açıklamak ve dikkat çekmek üzere kullandığını ve okuyucuyu verdiği cevaplarla yönlendirdiğini göstermektedir.

Paragraf sonunda soru+kısa cevap+açıklama/görüş/tavsiye kalıbındaki cümlelere örnek: *Äweli iymandı tüzetpey jatıp, qılğan ğibadat ne boladı? Joq, sen jaqsılıq, jamandıqtı jaratqan - quday, biraq qıldırğan quday emes, awruwdı jaratqan - quday, awırtqan quday emes, baylıqtı, kedeylikti jaratqan - quday, bay qılğan, kedey qılğan quday emes dep, nanıp uqsañ bolar, äytpese – joq/*“Evvela imanını düzeltmeden, yaptığın ibadet ne olur? Yok, sen; “İyilikle kötülüğü yaratan Tanrı, lakin iyiliği ve kötülüğü yaptıran Tanrı değil, hastalığı yaratan Tanrı, lakin hastalandıran Tanrı değil: zenginliği ve yoksulluğu yaratan Tanrı, lakin zengin eden veya fakir kılan Tanrı değil” diyerek, inanarak anlarsan doğru olur, yoksa yok.” (Ayan, 2017: 156; Kibar, 2020: 414). Yazar örnekte görüldüğü üzere, birçok paragrafta işlediği konuyu soru-cevapla bitirmektedir.

1.2. Arka arkaya kullanılan soru cümleleri: soru+soru+soru....:

Birewler qudaydan bala tileydi”. Ol balanı ne qıladı? Ölse ornımdı bassın deydi, artımnan quran oqısın deydi, qartayğan küñimde asırasın deydi. Osıdan basqası bar ma? Balam ornımdı bassın demek ne söz? Öziñnen qalğan düñiye iyesiz qalar deysiñ be? Qalğan düñiyeniñ qamın sen jemek pe ediñ? Ölip bara jatqanda özgeden qızğanıp aytqanıñ ba? Özgege qıymaytuğın seniñ ne qılğan artıqşa orniñ bar edi? Balanıñ jaqsısı - qızıq, jamanı - küyik, ne türli boların bilip suradıñ? Düñiyede öziñniñ körgeñ qorlığıñ az boldı ma? Öziñniñ qılğan ittigiñ az boldı ma? Endi bir bala tuwğızıp, onı da it qıluwğa, oğan da qorlıq körsetiwge munşa nege qumar boldıñ?/“Birileri Tanrı’dan çocuk diler. O çocuğu ne ederler? ‘Ölürsem yerimi doldursun’, ‘arkamdan Kur’an okusun’, ‘yaşlandığımda baksın-beslesin’ derler. Var mı bunlardan başka sebepler? ‘Çocuğum yerimi doldursun’ demek de ne demek? Sensiz kalan varlığın, sahipsiz mi kalır sanıyorsun? Dünyanın bütün gamını, sen mi taşıyorsun? Öleceğin zaman başkasından, malını kıskanıp da mı söylüyorsun? Başkasına bırakmaya kıyamadığın senin; ne var idi, meziyetin, üstün yerin? (Ayan, 2017: 141; Kibar,

2020:382). Arka arkaya gelen soru yağmuru kalıpları da Abay'ın bir üslupsal özelliğidir. Bunların bu örnektekiler gibi bir kısmı cevapsız olarak bırakılmakta, ancak yine de okuyucunun düşünce yolu şekillendirilmektedir.

Soru cümleleri açısından Abay'ın *Kara Sözler*'i değerlendirildiğinde, Abay'ın bu tür cümleleri çok sık kullandığı ve sevdiği söylenebilir. Soru cümlelerinin kullanım sıklığı bakımından değerlendirilmesi bu alanda yapılacak bir ileri adım olacaktır.

2. Ünlem cümleleri: *Ärbir orındı hareket özi de uwayım-qayğın azaytıdı, orınsız külkimenen azaytpa, orındı hareketpen azayt!* “Her bir yerinde yapılan davranışın kendisi de dert ve üzüntüyü azaltır; yersiz gülmelerle azaltma, yerinde davranışlarla azalt! (Ayan, 2017: 67, 137). Vurgulamayla dikkat çekmeye yönelik bu tür cümleler de soru cümlelerinden sonra cevap cümleleri olarak kullanıldığından çok tercih edilen cümle türlerindendir. Diğer ünlem cümleleri de soru cümleleri kadar olmasa da *Kara Sözler*'de sıklıkla kullanılmıştır. Ünlemler, dilin dikkat çekmek üzere kullanılan kelimeleridir. Abay hem doğrudan ünlem kelimelerini hem de anlam yönünden ünlem taşıyan, özellikle de emir cümlelerini, sıkça kullanmıştır. *Ey, jüregimniñ quwatı, perzentlerim!* “Ey, yüreğimin kuvveti, evlatlarım!” (Ayan, 2017: 164). Bu tür hitap ünlemleri de, Abay'ın sözlerinin etkileyiciliğini sağlayan, okuyucuya doğrudan hitap eden unsurlardır. Soru cümlelerinden sonra gelen “evet”, “hayır”, “yok” cevap ünlemlerinden sonra, “ey” ünlemi, Abay'ın dikkat çekmek üzere kullandığı yaygın ünlemdir.

3. Tekrarlar: *Ärbir uwayım-qayğı oylağış kişi ne dünüye şaruwasına, ne ahiret şaruwasına özgeden jıynaqıraq bolsa kerek. Ärbir jıynaqlıqtıñ tübi kaniş bolsa kerek.* “Dertli, kaygılı ve düşünceli kişiler hem dünya işinde hem ahiret işinde başkalarından daha derli toplu daha düzenli olması gerek. Her düzenli oluşun sonucu ferahlık olsa gerek.” (Ayan, 2017: 67, 137) cümlelerinde olduğu gibi, Abay arka arkaya gelen cümlelerde tekrarlar ve aynı kelimeyle cümleyi bitirmek gibi dil kullanımlarıyla şiirsel bir üslup yakalamıştır. Tekrar sanatı değerlendirildiğinde tam, eksik, ters ve sıfır tekrar olmak üzere türleri vardır. Daha geniş çalışmalarda Abay'ın nesirleri bu açıdan da değerlendirilerek tekrar sanatıyla üslubunda yakaladığı seviye tespit edilebilir.

4. Devrik cümleler: Abay zaman zaman devrik cümlelere de başvurmuştur: *Ärbir bayqağan adam bilse kerek: külkı özi bir mastıq ekenin, ärbir mas kisiden ğafil köp ötetuğının da, ärbir mastıñ söylegen kezinde bas awırtatuğının.* “Dikkatli her insanın bilmesi gerekir ki, gülmenin kendisi bir sarhoşluktur, her sarhoş kişinin başından çok pişmanlık verici işlerin geçtiğini ve her sarhoşun konuştuğunda baş ağrıttığını” (Ayan, 2017: 67, 137). Ancak Abay'ın devrik cümleleri, kurallı cümlelere göre sayıca çok azdır. Bilindiği üzere kurallı cümleler, devrik cümlelere göre daha kolay anlaşılır. Abay'ın kurallı cümleleri çok daha fazla kullanması, *Kara Sözler*'in kolay anlaşılabilir olmak üzere kaleme alındığını gösterir mahiyettedir.

5. Atasözlerinden faydalanma: Abay, “*Kara Sözler*”de *Biy ekew bolsa, daw törtew boladı* “Yönetici iki olursa sorun dört olur” (Ayan, 2017: 136; Kibar, 2020: 369); “*Rızkıyla meşgul olan kavgayla meşgul olmaz* (Ayan, 2020: 82, 149” gibi Kazak atasözlerinden sık sık faydalanır. Bu yolla, söylediklerinin sadece kendi düşüncesi olmadığını, aslında bu konuların daha önce de yaşandığını ve ders alınması gereken konular olduğunu edebî bir dille ortaya koymakta ve bir ölçüde metinler arasılıktan faydalanmaktadır.

Abay, atasözlerini kullanırken onları her zaman olduğu gibi kabul etmez; bazılarını tartışır: “*İris aldı - tirlik*” deydi, *ol qay tirlik? Ol osı jan kewdeden şıppağandıq pa? Joq, onday tirlik iytte de bar. Onday tirlikti qımbat körıp, buldağan adam ölimdi jaw körıp, ahıyetke duşpan boladı...* “Bereketin öncesi hareket, dirilik” derken bu hangi dirilik? O, bu canın gövdeden çıkmaması mı? Hayır, öyle dirilik köpekte de var. Böyle hayatı üstün görüp, böbürlenen adam ölümü düşman görür ve ahirete de düşman olur.” (Ayan, 2017: 69, 138) cümlelerinde olduğu gibi, gerektiği yerde atasözlerini irdeleyerek onların yanlış anlaşılmasından dolayı ortaya çıkan olumsuzlukları da açık ve sert bir şekilde ortaya koyar. Bu da onun üslubunun belirgin bir özelliğidir.

6. Tanıklama: *Jäne de bilim, ğılım kedeyge keregi joqtay-aq: “Bizdi ne qılasıñ, ana sözdi uğarlıqtarğa ayt!” deydi.* “Hatta fakirin ilim ve bilime ihtiyacı yokmuş gibi: “Bize bunları söyleme, sözünü

anlayabilecek kişilere söyle” derler. Onların başkalarıyla işi yoktur” (Ayan, 2017: 71, 140) cümlesinde olduğu gibi, Abay, yazılarında başkalarının sözlerini de aktararak anlatımda tekdüzelikten sıyrılır ve akıcı bir üslup yakalar. Yazar, bu üslupla bazı düşüncelerin sadece kendine ait olmadığını, başkalarının da benzer veya aykırı düşünceler taşıdığını gösterir. Bunlardan hareketle söylemek istediklerini pekiştirir.

7. Monolog cümleleri: Abay, *Kara Sözler*’de kendi kendisine konuşur gibi bir üslup da kullanır; *Birew aqıl aytsa: “Oy, täñiri-ay, kimnen kim artıq deysiñ!” - deymiz, artığın bilmeyimiz, aytp tursa uqpaymız. “Birisı akıl verse, bırak, kardeşim bunları, kim kimden üstündür ki!” diyoruz, başkasının üstünlüğünü kabul etmeyiz, söylese de anlamayız.”...* (Ayan, 2017: 70, 140) gibi konuşma cümleleriyle yazar monolog anlatım tarzını kullanmış olur. Kendi kendine düşündükleri veya konuştuklarıyla konuları ortaya koyar, kendi zihin dilini bu şekilde açıklamış olur.

8. Diyalog cümleleri: Yazarın; *Qartayğanda asırasın deseñ, o da - bir bos söz. Äweli - öziñ qaruwıñ qaytarlıq qartayuğa jetemisiñ, joq pa? “Yaşlandığında bana baksın diyorsan, o da boş sözdür. Evvela sen ihtiyarlayacak kadar yaşayacak mısın yaşamayacak mısın?”* (Ayan, 2017: 72, 141) örneğindeki gibi, karşısındakiyle sohbet edercesine üslubu, deneme tarzının üslubu olarak okuyucuyu da eserin içine çekmeyi başarır.

9. Açık söyleyiş: Abay, eserlerinde her konuyu dolaylandırmadan, açık bir şekilde ifade eder. Özellikle hiçbir olumsuzluğu örtmeden doğrudan söylemeyi tercih ettiği görülür; Kazak adını vererek Kazakların olumsuz yönlerini vurgulamaktan çekinmez: *Eşbir qazaq körmedim, maldı ittikpen tapsa da adamşılıqpen jumsağan. “Meşru olmayan yollardan kazandığını hayırlı işlere harcayan hiçbir Kazak görmedim.”* (Ayan, 2015: 73, 142) şeklindeki sözler, Abay’ın kendi halkını sevmemesinden değil, aslında bütün insanlığın bazı olumsuzluklarının düzelmesini istemesinden kaynaklanmaktadır. Buradan Kazak adı kaldırılıp bir başka milletin adı konulsa, söylenilen sözün doğruluğu onun eserlerinin evrensel yönünü de göstermektedir.

Sonuç

Bu bildiri sınırlarında Abay’ın *Kara Sözler*’indeki bütün yapıları değerlendirip onun üslubunda bunların yerinin ne olduğunu belirlemek elbette mümkün olamaz. Çünkü Abay, nesir dilini de şiir dili gibi inceliklerle işlemiş, sadece nesirleri üzerinde bir üslup çalışması yapılmasını gerektirecek bir dil kullanım seviyesi yakalamıştır. Değerlendirdiğimiz madde başları, şair ve yazarların ana dile karşı sorumluluğu olduğunun zaten bilincinde olan Abay’ın, *Kara Sözler*’de Kazak dilini bütün incelikleriyle kullanmaya özen gösterdiği, şiirsel bir üslup yakaladığı, üslubuyla nesirlerinin de akıcı bir şekilde okunmasını sağladığı görülmektedir. Abay, nesirlerini kuru bir nesir diliyle kaleme almamış, aksine nesirlerinde de şiirsel bir akıcılık sağlamıştır. Bu değerlendirme, Abay’ın nesirlerinin mutlaka daha derinlemesine incelenmesi gerektiğini göstermektedir.

Abay’ın nesirlerinde kullandığı ve burada değerlendirilemeyen farklı kalıplar da bulunmaktadır. Bütün kalıpların kullanım sıklığı tespit edilerek daha geniş ve yeni çalışmalar yapılabilir. Böylece Abay’ın nesir üslubu hakkında daha net ve geniş sonuçlara ulaşılabilir.

Kaynakça

Ayan, Ekrem (2017). *Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler*, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayını.

Kalkan, İbrahim (2006). “Kuananbayev, Abay”. *İslam Ansiklopedisi* C.26, s.373-375.

Kibar, Zafer (2020). *Abay (İbrahim) Şiirler, Kara Sözler*. Nur-Sultan: Uluslararası Türk Akademisi Yayınları.

Reference

- Ayan, E. (2017). *Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler* [Mirror of an Era Abay Kunanbay and Black Words]. Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayını. (In Turkish)
- Kalkan, İ. (2006). "Kunanbayev, Abay". *İslam Ansiklopedisi* C.26, s.373-375. (In Turkish)
- Kibar, Z. (2020). *Abay (İbrahim) Şiirler, Kara Sözler* [Abay (Ibrahim) Poems, Black Words]. Nur-Sultan: Uluslararası Türk Akademisi Yayınları. (In Turkish)

Наджие Ата Йылдыз

Анкар Хажу Байрам университети, Анкара, Түркияе
(E-mail: yildiz.naciye@gmail.com)

Абай қара сөздерінің тілді қолдану жағдайындағы әдеби аспектісі

Аңдатпа. Абай (Ибраһим) Құнанбаев – 1845-1904 жылдар аралығында өмір сүрген қазақтың ұлы ақыны, жазушысы, ойшылы, композиторы және саясаткері. Қазіргі қазақ әдебиетінің негізін салушы болып саналады. Оның әдеби қырына баға бергенде поэзияда да, прозада да шығармалар тудырғаны байқалады. Оның алған жан-жақты білімі оның поэзиядағы да, прозадағы да шығармаларының мазмұнының, тіл құрылымының, формалық ерекшеліктерінің өзіндік ерекшелігін қалыптастырады. Түркияда көптеген зерттеулер жүргізілген Абай өлеңдері стильдік тұрғыдан бағаланды. Бірақ оның прозалық шығармаларының да өзіндік стилі бар екені, бұл тақырыпта дербес академиялық зерттеулер жүргізілмегені байқалады. Бұл зерттеуде Абайдың «Қара сөз» деп аталатын 45 прозалық шығармасынан іріктеу әдісімен сөйлемдер іріктеліп алынып, оның прозада да әсерлі стилі бар екені айқындалуға тырысқан. Абай прозалық шығармаларында да стильдік ерекшелік танытып, оларды сан қырынан бағалауға болады. Бірақ бұл зерттеудің шектеулілігіне байланысты Абайдың «Қара сөздері» тоғыз тармақтан тұратын зерттеумен бағалануға тырысты. Зерттеу нәтижесінде Абай бұл әсерлілікке кейбір сөйлем түрлерін, монологтық немесе диалогтық мәнердегі шешендік сөздерді, дәйексөздерді қолдану арқылы жеткені анықталды. Бұл зерттеуде бағалана алмаған басқа стильдік элементтерге баға беру Абайдың қазақ тілін қолданудағы жетістігі мен прозаны поэтикалық стильге жақындатудағы көркемдік қабілетін айқынырақ ашып, абайтану ғылымына септігін тигізеді.

Түйін сөздер: Абай, Қара сөздер, мәнер, сөйлем, қайталау, сұрақ, леп.

Naciye ATA YILDIZ

Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey
(E-mail: yildiz.naciye@gmail.com)

The Literary Aspect of Abay's Kara Sozder in Terms of Language Use

Abstract. Abay (Ibrahim) Kunanbayev was a great Kazakh poet, writer, thinker, composer, and politician who lived between 1845-1904. He is considered the founder of contemporary Kazakh literature. When his literary side is evaluated, it is seen that he produced works in both poetry and prose. The versatile education he received forms the originality of the content, language structure, and formal features of his works in both poetry and prose. Abay's poems, about which many studies have been conducted in Turkey, have been evaluated in terms of style. However, it is seen that his prose works also have a unique style, and no independent academic study has been conducted on this subject. In this study, sentences were selected from Abay's 45 prose works called Kara Söz by sampling method, and it was tried to be revealed

that he had an impressive style even in prose. Abay is also stylistically original in his prose works and it is possible to evaluate them from many perspectives. However, due to the limitations of this study, Abay's Kara Sözlər was tried to be evaluated with a nine-item study. As a result of the study, it was determined that Abay achieved this impressiveness by using some sentence types, monologue or dialogue style speeches, and quotations. Evaluating other stylistic elements that could not be evaluated in this study will reveal Abay's success in using the Kazakh language and his artistic talent in bringing prose closer to poetic style more clearly and will contribute to Abay's studies.

Keywords: Abay, Kara Sözlər, style, sentence, repetition, question, exclamation.

Автор туралы мәлімет:

Наджие Ата Ыылдыз – филология ғылымдарының докторы, профессор, Анкара Хажі Байрам университеті, Анкара, Түркіе. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8351-4538>

Yazar hakkında bilgi:

Naciye ATA YILDIZ – Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8351-4538>

Information about authors:

Naciye ATA YILDIZ – Doctor of Philology, Professor, Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8351-4538>

ҒТАР 17.82.31

Ғылыми мақала

Айгерим Касенова

«Ақай Нүсінбеков атындағы мектеп-гимназия мектепке дейінгі шағын орталығымен» КММ, Алматы облысы, Қазақстан
(E-mail: aika_abd89@mail.ru)

Қазақ әдебиетіндегі бала психологиясының көркем прозадағы көрінісі**Б. Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат» повесі мен****А. Елгезектің «Болмаған балалық шақ» шығармалары негізінде**

Аңдатпа. Бұл мақалада бала психологиясын танудың ерекше әдісі – көрнекті адамдардың көркем әдебиеттегі өмірбаяндық шығармаларын талдау қарастырылады. Бұл әдісті көрнекті педагог-психолог П.Ф. Каптерев ұсынған және ол ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында балалар психологиясы мен педагогикада кеңінен қолданыс тапқан. Мұндай талдауға жүгіну бір жағынан балалық әлем туралы шынайы әрі құнды деректерді іздеуге, сондай-ақ оны зерттеудің объективті әдістерін табуға, екінші жағынан жазушылардың жаңа кейіпкер – баланың жан дүниесінің нәзік дамуын жан-жақты зерделеу ұмтылысына байланысты болды. Каптерев бұл таным әдісінің қолайлылығы, мүмкіндіктері, мақсаттары мен міндеттерін балалық шақтағы психикалық дамудың жүрісін зерттеу тұрғысынан негіздейді. Ол бұл үдерісті ішкі (тұқымқуалаушылық бейімділіктер, жеке тәжірибе мен қызмет, өзін-өзі тәрбиелеу) және сыртқы факторлардың (тұрмыс жағдайлары, қоршаған әлеуметтік және физикалық орта, отбасылық тәрбие, мектептегі білім беру) өзара әрекеттес жүйе ретінде қарастырады. Бұл зерттеу жан-жақтылық, тұтастық және дараландыру қағидаттарына сүйенеді. Каптерев бұл әдіс балалар психологиясындағы теориялық зерттеулерді алмастырмайды, керісінше оларды едәуір толықтырып, тексеруге, тұлғаның қалыптасуын көрнекі түрде көрсетуге, белгілі бір әсерлердің маңызын анықтауға және жаңа мәселелерді қоюға мүмкіндік беретінін айтады. Көркем әдеби шығармаларды талдай отырып, Каптерев мектепке дейінгі жастағы психикалық дамудың жалпы бейнесін, балалық шақтағы тұлғалық сипат пен көркемдік қабілеттің қалыптасу ерекшеліктерін, балалар типтерінің психологиялық ерекшеліктері мен олардың пайда болу шарттарын сипаттайды. ХХ ғасыр басындағы зерттеушілер үшін басты мәселе – көркем әдебиеттегі балалар типтерінің кең галереясын талдау, яғни мұрагерлік жағдайлармен қатар, ең алдымен балалар мен ересектер әлемінің өзара әрекеттесуінің шешуші әсері негізінде баланың жеке тұлғасының жас ерекшелігі мен даралық сипаттарын анықтау.

Түйін сөздер: балалық шақ, балалық шақтың жан жарасы, қоршаған орта, психологиялық даму, отбасылық тәрбие, дарын, көркем әдебиет, мектептегі білім беру, Бердібек Соқпақбаев, Ақберен Елгезек, қарым-қатынас

DOI: <https://doi.org/10.71078/23s99d15>

Түсті: 27.05.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы балалар психологиясы бақылау әдісін негізгі әдіс ретінде теориялық-әдістемелік тұрғыда ғана дамытып қоймай, эксперименттер мен тесттерді енгізу мәселелерін де талқылады, сондай-ақ психикалық дамуды зерттеудің жаңа құралдарын іздеді. Көркем әдебиетте ерекше кейіпкер – бала

бейнесінің пайда болуы, оның ішкі жан дүниесін зерттеу тек әдебиеттанушылардың ғана емес, сонымен қатар психологтар мен педагогтардың да назарын аударды. Бұл бағытта алғашқылардың бірі болып П.Ф. Каптерев (Каптерев, 1894) көркем әдебиетті балалық шақты психологиялық зерттеудің құралы ретінде талдай бастады. Ол әдеби шығармаларды тек фактілердің көзі ретінде ғана емес, таным әдісі ретінде қарастырды. Осы зерттеу жұмысы көркем әдебиетті балалардың жан дүниесін тану әдісі ретінде қарастыруға бағытталған. Бұл әдіс XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында балалар психологиясында қалыптасып, кеңінен таралды. Ол жүйелі тәсіл тұрғысынан – мүмкіндіктері, қолдану тиімділігі, мақсаттары, міндеттері мен қағидағтары тұрғысынан психикалық дамуды зерттеуге арналған.

М. Жұмабаевтың «Педагогика» жинағындағы «Тегінде берік ұғу керек: адамның қымбат нәрсесі де, жұмбақ нәрсесі де сол – жан. Қиын тәрбие тілейтін де сол – жан. Жанды дұрыс тәрбие қыла білу үшін жанның жайын баяндайтын ғылыммен таныс болу керек» (Жұмабаев, 1922) деген тұжырымды өрбіте отырып, өз зерттеулерімнің нәтижесімен бөлісем. Қазіргі таңда «балалық шақтың жан жарақаты» (детская травма) ұғымы жұқпалы ауру іспеттес (Ислами, 2024). Ересектер осы мәселеден айығудың жолын жанталаса іздесе, бір жағынан ұрпағым осы кеселді жұқтырмаса екен деумен беріп жатқан тәрбиесінің дұрыс-бұрыстығына күмәнмен қарайды. Қайдан шықты, неге бұл тіркесім трендке айналды деген сұрақтар біраз мазалады. Анықтамасы қазақ тілінде жоқтың қасы. Өзге тілден аударма жасап көріп едім, «Балалық шақтағы психологиялық жарақаттар – бұл күшті күйзеліс жағдайлары немесе оқиғалар салдарынан туындайтын психологиялық зақым. Оған физикалық, психологиялық немесе сексуалдық зорлық-зомбылық, немқұрайлы қарау, жақын адамның қазасы, ауыр жол-көлік апаты немесе табиғи апаттар, сондай-ақ соған байланысты жарақаттаушы оқиғалар жатады. Салдары баланың жарақатты басынан өткізген кездегі жасына, жеке қасиеттеріне, отбасынан және қоғамнан көрген қолдауына, сондай-ақ оқиғаның сипаты мен ұзақтығына байланысты болады. Мұндай жарақаттардың ықтимал салдарына эмоцияны реттеу қиындықтары, үрейлі бұзылыстар, депрессия, мінез-құлықтағы ауытқулар, оқу мен әлеуметтік бейімделудегі қиындықтар жатады (Бегоян, 2013). Яғни, біз айтып жүрген жарақат-жарақат болмау ықтималдылығы жоғары.

Жалпы тәрбиелеуші күштің бірін көркем әдебиет құрайды. Сондықтан да, жоғарыда көрсетілген теорияларға сүйене отырып, осы тақырыпты зерттеу негізінде өмірбаяндық шығармалар қатарына жататын, Бердібек Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат» повесі мен Ақберен Елгезектің «Болмаған балалық шақ» шығармалары негізінде талдап көрмекке тырыстым. Көркем әдебиетте бала психологиясы – адамзаттың ең нәзік, ең терең сезімдерін, ойларын, армандарын бейнелейтін тақырыптардың бірі. Бала – қоғамның болашағы, ал оның психологиясы мен дүниетанымы ересектердің өміріне тікелей әсер етеді. Қазақ әдебиетінде балалардың психологиясы мен олардың әлемді қабылдауы, әсіресе, 1960-1990 жылдар аралығында жазылған шығармаларда айқын көрінеді. Бұл кезеңде жазушылар балалардың ішкі әлемін, олардың сезімдерін, қорқыныштары мен қуаныштарын терең зерттеп, көркемдік тұрғыдан шеберлікпен жеткізді.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеу нәтижелерін сәтті қайта жаңғырту және тұжырымдау үшін жұмыстың басында қойылған мақсатты жүзеге асыруға барынша ықпал ететін ғылыми таным әдістерін қолдану қажет болды. Бұл жағдайда ең тиімді деп танылған әдістер мыналар: социологиялық, формалды, құрылымдық, синтез және әдеби талдау (Ислами, 2024). Әдеби және жалпы ғылыми таным әдістерін біріктіре қолдану зерттеліп жатқан тақырыптың ең маңызды қырларын анықтауға мүмкіндік берді. Әдеби талдау мен синтез әдістері қолданылды, мұнда синтез жалпы ғылыми әдіс ретінде әртүрлі зерттеу

аспектілерін біріктіру мен интеграциялауда маңызды рөл атқарды. Бұл әдіс тақырыпты жан-жақты қарастыру үшін түрлі дереккөздер мен тәсілдерді біріктіруді көздеді. Ал, әдеби талдау әдісі психологиялық аспектілерді жеткізу үшін қолданылған стильдік элементтерді, бейнелерді, метафораларды, аллегорияларды және басқа да әдеби құралдарды қарастыру үшін пайдаланылды. Қолданылған ең маңызды материал түрі – әдеби шығармалар «Балалық шаққа саяхат», «Болмаған балалық шақ». Бұл контексте балаларға арналған шығармаларды оқу мен талдау – кейіпкерлердің, сюжет пен стильдің психологиялық қырларын терең түсінуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, тарихи және мәдени дереккөздер мен аналитикалық шолулар да зерттеу үшін пайдалы болды. Тарихи материалдар балалар әдебиетінің тарихын және жанрдың дамуы барысында байқалған психологиялық үрдістерді зерттеу үшін, сондай-ақ мәдени ықпалдың психологиялық романдарға әсерін қарастыру үшін қолданылды. Ал аналитикалық шолулар – белгілі сыншылар мен мамандардың прозадағы балалар психологиясына қатысты жасаған талдауларына негізделді, бұл басқа зерттеушілердің терең қорытындылары мен пікірлерін алуға мүмкіндік берді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақ прозасындағы соның ішінде «Балалық шаққа саяхат», «Болмаған балалық шақ» повестеріндегі балалардың психологиясы туралы зерттеу жұмыстары қарастырылмаған. Орыс және Еуропа әдебиетінде кеңінен таралған зерттеу тәсілі екенін байқауға болады. Балаларға арналған мәтіндердің авторларының шыққан тегі қарастырылды, бұл олардың кәсіби ғана емес, жеке қасиеттерін де ашуға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында 1990 жылдардағы екінші дүниежүзілік соғыс сияқты әртүрлі тарихи жағдайлар талданып, бұл көркем шығармаларды жан-жақты қарастыруға сеп болды. Әртүрлі ұрпақтар арасындағы қарым-қатынас мысалы ретінде әке мен баланың ара-қатынасы зерттеліп, үлкендер мен кішілер арасындағы байланыс процесінің маңыздылығы айқындалды. Балалар әдебиетіндегі психологиялық романдар шеңберінде «трагедия» және «ауыртпалық» ұғымдары қарастырылып, елдегі күрделі тарихи-саяси жағдай мен елдің мәдени кеңістігі арасындағы тығыз байланыс көрсетілді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақ әдебиетінде бала психологиясын терең әрі шынайы бейнелеу – жазушылардың шеберлігін көрсететін маңызды аспектілердің бірі. Баланың ішкі әлемін, оның сезімдері мен ойларын көркем түрде жеткізу арқылы авторлар оқырманға сол кезеңнің әлеуметтік, мәдени және тарихи контекстін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл мақалада Бердібек Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат» повесі мен Ақберен Елгезектің «Болмаған балалық шақ» шығармасындағы бала психологиясының көріністері салыстырмалы түрде талданады. 1960 жылдар мен 1990 жылдары тәрбиеленген ұл мен қыздың психологиясындағы айырмашылық пен ұқсастықты қарастыру үшін *ұрпақтар теориясына сүйенсек x, y, z ұрпақтың* (Шамис, 2018) айырмашылығы мен өздеріне ғана тән табиғаттың төрт мезгілі сияқты ерекшеліктері бар екенін көреміз. Біз қарастырып отырған шығармалардағы ұрпақтың ұқсас тұстарын қарастыра келіп әсер ету факторларына жете тоқталып отырмын. «Алып анадан туады» демекші бала психологиясының қалыптасуында ананың рөлі өте жоғары. Бақытты балалық шақта: *«Әкемді алсаң, ал құдай, шешемді қой, Шекпен тоқып берсе де өлмеймін ғой. Халық бұл өлеңді текке шығармаған. Шешелі балада бәрі бар. Менде қазір бәрі бар. Үйде түк болмай қалған күнде де шешем мені аштан өлтірмейді, әйтеуір бірдеңе тауып, өз аузына салмастан менің аузыма тосады»* – деп (Соқпақбаев, 1960) бір ғана үзіндімен анасының рөлін айқындап тұр. Бала үшін ана бүкіл әлем. Ананың «ақ» дегені «ақ», «қара» дегені «қара» деп танитын бала түсінігі ананың сүйген асын сүйеді, сөйлеген тілінде сөйлейді, жақсы көрген адамын

жақсы көреді. Яғни, бала өздігінен әрекет ете алмаған кезінде ананың рөлі ерекше. Ең алғашқы танымын қалыптастыратын адамы – баланың анасы. *«Шұқшиып сабақ жазып отырсам: – Менің жаным ұлкейгенде өкіметші болады, – деп көтермелеп қоятын»* – деген ананың бір сөзінің өзі балаға қанат бітіреді, сенімділік ұялатады. Баланы титтей де бір жағымды қылығы үшін мақтай отырып барар жолын айқындайтын да анасы. Аялы алақанын сезініп, мамықтай тиетін жылы сөздеріне шомылып, өскен ұрпақ мейірімді, бауырмал, тәрбиелі болмауы мүмкін емес деген тұжырымға келдім. Болмаған балалық шақтағы Ақбереннің сөзімен айтқанда: *«Баласын сағынбайтын ана болғанмен, анасын сағынбайтын бала болмайды. Өйткені, пендесінің кеудесіне Тәңір өмірдің ұлы демін анасының жатырында үрлеп, тірілтеді. Құрсақта басталған ана мен баланың байланысы мәңгі үзілмейді. Ол көрінбейтін тылсым жіп секілді, екеулеріңізді бір адам қылып байлап тастаған. Өкінішке орай тағдыр талкегімен, сіз анаңызды ұмытуыңыз мүмкін, бірақ сіздің жаныңыз, қайталап айтам сіз емес – жаныңыз, анаңыздың жанымен үнемі бірге болады»* осы тұста «жан» М. Жұмабаевтың «Педагогикасындағы» (1922) «жан тілі» деп берілетін психология тұрғысынан қарасақ, бала психологиясының негізгі діні анасында жатқандығын аңғарамыз. Адамға ауа қандай қажет болса, балаға ана сондай қажет. Сәтсіз отбасындағы балаларды қорғау мақсатында аналық құқықтарын айырып жатады. Сол баладан сұрап көрсеңіз, қай өмірді таңдар еді?! Анасының жанында жарымаған өмір ме, жоқ балалар үйіндегі ыстық тамақ жылы төсекті ме?! Әрине, анасының қасында болуды таңдары хақ. Бала дүние үшін сүймейді, бала бар болғаны үшін сүйеді. Сүюді баладан үйреніп, баланың психологиялық ахуалының дұрыс қалыптасуы үшін ананың көңілін, ананың жағдайын жасау ұрпақ үшін, ұлт үшін ұтымды алғы шарттардың бірі болмақ. Екінші қарастыратын мәселе, әке рөлі. Бала психологиясындағы әкенің рөлін айтпаса да түсінікті, менің мақсатым аталған шығарма арқылы бала әкеден нені күтеді, нені алады, әке қандай дүниеге мән беру керек деген дүниелерді қарстырып көрсек. Бердібектің өз естеліктерінде әкесінің сөздерін сыни тұрғыдан келтіреді. *«Бәрі құдайдан, құдай өзі жеткізеді» дейді әкем. Қашан жеткізеді? Сарғайып қанша тосуга болады оның жеткізуін? Ол жеткізгенше, желкеміз үзілетін болды ғой»*. Кішкентай баланың өзі әрекет ету керектігін түсінеді. Себебі, адам жаратылысынан еңбекпен, қозғалыспен дамиды. Дүние есігін аша сала жылайды. Өзінің жарық дүниеге келгенін хабардар етеді. Еміздік іздеп анасының кеудесін түрткілеп, дыбыстар шығарып, күліп, отырып, еңбектеп тіршілік қамына кіріседі. Құдай береді депжата берсе, құрсағының тоймайтынын түйсігімен түсінеді. Сол сияқты Бердібек те әкесінің қамсыз отыруына кейиді. Балаға әкеден асқан қаһарманның қажеті жоқ. Нағыз батыр, қаһарман, дүниені өзгертетін, қорғаныш болатын тұлға – ол әке. Бұл тұжырымның дәлелін Ақбереннің жағдай көрсетіп тұр. *«Әкем жарық дүниеден өтісімен, біз Үржарға көштік. Алматыдағы үйімізден алғанымыз – бар болғаны екі-үш шамадан киім-кешек екен»* (Елгезек, 2024). Әке кеткен соң қорған да жоқ, пана да жоқ, Бердібек анандан айрылып жетімдіктің қиындығын көтерсе, Ақберен әкеден айрылып балалық шақтың қызығын көрместен ересек өмірге араласады. Әкесі туралы көп сөз қозғамағанымен көрші ауылдан келген құдағиды анасы іздеп келген екен деп құшақтап бөтен адам екенін көргеннен кейін, тірі пендеден жақындық таппай әкесінің моласына барғанын айтады. *«Қайда барғаным, не істегенім есімде жоқ, таңертең атам мені әкемнің моласынан тауып алыпты... Зираттың есігін ашпастан, бейітке сүйеніп ұйықтап қаппын»* (Елгезек, 2024). Бұл тұста Ақбереннің он алты жасар жігіт шағы еді. Осы тұста да әкенің балаға деген, баланың жан тіліне деген әсерін көреміз.

Өгейлік. Бердібек шешеден, Ақберен әкеден өгейлік көреді. Қалаңның қаталдығы, мейрімсіздігі, көрсеткен қорлығы мен Күмістің ластығы бала көңіліндегі кірбінді арттыра түскендей. Бала не түсінер деп ойлаймыз. Ал, баланың бауыры үшін қиналғанын бауырлар ғана түсінер. Бердібек пен Тұрдыбектің арасындағы бауырмалдықты бауырының басына төнген ауыр хәлді көргенде *«Су екен деп, аптол ішіп қойыпты... – Ұста дүкеніндегі*

отқа қолын тығып алыпты. Бұл хабарды естігенде менің арқа-басым шымырлап кетті» (Соқпақбаев, 1960) артық айтудың да қажеті жоқ шығар. Жүректері таза болғандықтан ба, өмірді түсінуі ерекше ме, жоқ біз ересектер қатыгез болдық па?!

Ақберен бауыр туралы айтқанда кішене ғана жүректің соншалық сезімтал болуы. Әкенің ажалынан да бауырдың өліміне қайғырғанын, ересек өскен сәтінде де сол жараның жазылмауын өз шығармасынан көреміз. «Біз ағам екеуіміз қуыстай бөлмедегі жиналмалы тар төсекте жататынбыз. Түн ішінде біреу мені көтеріп ап, басқа бөлмеге ауыстырып жатқызып жатқаны есімде. Таңертең оянсам, сыртта жұрт жиналып қалған, у да шу, біреу еңіреп жылап жатыр, біреу басу айтып жатыр. Мен әлі де елең- алаң қалпымда тұрмын. Бір кезде санамның түкпіріне «ағам қайтыс болды» деген суық ақпарат жетті. Осылайша мен алғаш рет ажал деген сұмның бар екендігін білдім. Қазалы жұрттың бір шетінде, «енді маған кім сурет салып береді?» – деп бақырып жылап тұрғаным әлі есімде. Сол кездегі ащы өкініш сезімі әлі күнге дейін кеудемде жаңғырып тұр» (Елгезек, 2024). Бала психологиясы өзіне, жанына, жүрегіне жақын адамдардан қалыптасып, болашақта сол түйгендері мен алғандарынан қалыптасып ересек өмірге аттанатынын салыстырмалы түрде көрсетіп беруге тырыстым.

Бердібек тағы бір жолдарда «Адамды адам ететін де, хайуан ететін де тұрмыс екен, мен соны білдім» дейді. Ұғынған пендеге осыдан артық мотивация, осыдан артық қайрау сөздің қажеті жоқ шығар.

Қорытынды

Қазақ көркем прозасында бала психологиясын бейнелеу – әдебиеттің маңызды бағыттарының бірі. Бердібек Соқпақбаев пен Ақберен Елгезектің шығармаларында бұл тақырып әртүрлі стильдік және көркемдік тәсілдермен тереңдетіліп көрсетілген. Екі автор да баланың ішкі әлемін шынайы суреттеу арқылы оқырманға сол кезеңнің әлеуметтік және мәдени контекстін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл шығармалар қазақ әдебиетінде бала психологиясын зерттеуде құнды материал болып табылады. Бала психологиясы – адамның өміріндегі ең күрделі және маңызды кезеңдердің бірі. Әдебиетте бұл кезеңді бейнелеу үшін авторлар түрлі тәсілдерді қолданады: ішкі монолог, баланың көзқарасы арқылы баяндау, символика және метафоралар. Қазақ әдебиетінде бала образының қалыптасуы ұлттық дәстүрлер мен мәдени құндылықтарға негізделген. Бердібек Соқпақбаевтың бұл повесінде басты кейіпкердің балалық шағы қиын-қыстау кезеңдермен сипатталады: жетімдік, аштық, жоқшылық. Автор өз өмірінен алынған оқиғалар арқылы сол дәуірдегі балалардың психологиялық күйзелістерін шынайы суреттейді. Мысалы, анасының қайтыс болуы мен жетімдік тақырыбы баланың ішкі әлеміндегі күйзелісті көрсетеді. Қиындықтарға қарамастан, кейіпкердің білімге деген құштарлығы мен армандары оның болашаққа деген сенімін көрсетеді. Бұл аспект баланың психологиялық тұрақтылығы мен мақсатқа ұмтылысын айқындайды.

Ақберен Елгезектің бұл шығармасы постмодернистік элементтермен ерекшеленеді. Бала кейіпкердің ішкі монологтары арқылы оның санасындағы күрделі процестер, қоршаған ортаға деген көзқарасы мен сезімдері тереңдетіліп беріледі. Балалықтың болмауы – метафоралық түсінік Шығарманың атауының өзі балалықтың болмауын меңзейді. Бұл метафора арқылы автор баланың ерте есейіп, өмірдің қиындықтарымен бетпе-бет келуін көрсетеді. Бұл жағдайлар баланың психологиялық дамуына әсер етіп, оның мінез-құлқы мен дүниетанымын қалыптастырады. Екі шығарма да бала психологиясын бейнелеуде өзіндік ерекшеліктерге ие. Соқпақбаевтың повесі реалистік стильде жазылған, ал Елгезектің шығармасы постмодернистік тәсілдерді қолданады. Тақырыптық жағынан екеуі де балалық шақтың қиындықтарын суреттесе де, көркемдік әдістері мен баяндау тәсілдері әртүрлі. Қазақ әдебиетінде бала образы ұлттық құндылықтар мен дәстүрлерді бейнелеуде маңызды рөл атқарады. Екі шығармада да

баланың ішкі әлемі арқылы сол кезеңнің әлеуметтік жағдайы, мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігі көрсетіледі.

Бердібек пен Ақбереннің ақындыққа, жазушылыққа, жалпы өмір жолын таңдауға осы қазіргі тілмен айтып жүрген «сәтсіз балалық шақтың жарасы» (Бегоян, 2013).

«Мен бұл кезде жұрттан жасырып, өлеңдер жазатын едім. Көбі өз басымдағы қайғы-қасіретім. Өлі де болса өлдіге қиғым келмейтін аяулы анам, оны жоқтау. Тұрдыбектің басындағы ауыр хал. Күмістің оны ұратындығы. Қара бұлттай қалбиган мынау Күміс, Соғады Тұрдыбекті гүрс-гүрс, – деген екі жол өлең есімде қалыпты» – деп Б. Соқпақбаев өзінің өлеңге қалай келгенін жазса, А. Елгезек: «Елдің бәрі мені түсінбейтін. Мен керісінше оларды... Менің ауылдағы лақап атым – қияли. Түстің өзін ел көргендей емес, өзімше көретінмін. Қазір де өзгеріп тұрғаным шамалы. Мен өлең жазатын болдым. Қоңыр дәптердің ішіне» деген жолдардан ақ жарақатты, жан-жараны қалай түсінсең, қалай пайымдасаң, қалай пайдалансаң сол нәтижеге жететіндігіңді ұққандаймын. Неге екі автор да менің өмірім осындай болды, жетімдік пен өгейлікті тарттым деп тағдырға лағынет айтып кете бармады.

Әдебиеттер тізімі

- «Петербург саясаты» Қорының Презентациясы бойынша. (2017, сәуір 18).
Бегоян, А.Н. (2013). *Анатомия психотравмы: боль, болезнь и исцеление. Психотерапия*, (5)
Елгезек, А. (2024). *Болмаған балалық шақ*. Абай.
Жұмабаев, М. (1922). *Педагогика*.
Ислами, В. (2024). *Психологический роман в детской литературе*. Salud.
Каптерев, П. Ф. (1894). *Детство и юность Жорж Занд с психологической точки зрения. Воспитание и обучение*. (8).
Соқпақбаев, Б. (1960). *Балалық шаққа саяхат*. Жауқазын
Шамис, Е. (2018) *Е. Шамис жобасының деректері және #Y ұрпағы және #Z ұрпағы Күн астында жеке орындарын іздеу*
Шамис, Е., Никонов, Е. (2018) *Ұрпақтар теориясы: Бэби-бумерлер стратегиясы*. (2 б)

References

- Begoyan, A.N. (2013). *Anatomy of Psychotrauma: Pain, Illness, and Healing. Psychotherapy*, (5).
Islami, V. (2024). *The Psychological Novel in Children's Literature*. Salud.
Kapterev, P. F. (1894). *Childhood and Youth of George Sand from a Psychological Perspective. Education and Upbringing*, (8).
Presentation by the Petersburg Politics Foundation. (2017, April 18).
Shamis, E. (2018). *Data from the E. Shamis Project and the #Y and #Z Generations: Searching for a Place Under the Sun*.
Shamis, E., & Nikonov, E. (2018). *Theory of Generations: Strategy of the Baby Boomers* (2nd ed.).
Sokpakbaev, B. (1960). *Journey to Childhood*. Zhaukazyn.
Yelgezek, A. (2024). *The Unlived Childhood*. Abai.
Zhumbabayev, M. (1922). *Pedagogy*.

Aigerim Kasenova

*Akkai Nusipbekov School-Gymnasium with a Preschool Center,
Almaty Region, Kazakhstan
(E-mail: aika_abd89@mail.ru)*

**The Reflection of Child Psychology in Kazakh Literature Through Artistic Prose:
Based on B. Sokpakbayev's «Journey to Childhood» and A. Yelgezek's «The Unlived
Childhood»**

Abstract. This article explores a unique method of understanding child psychology – the analysis of biographical works of prominent individuals in artistic literature. This method was proposed by renowned pedagogue-psychologist P.F. Kapterev and gained wide application in child psychology and pedagogy at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries. Turning to such analysis serves a dual purpose: on the one hand, it aims to search for authentic and valuable insights into the world of childhood and to find objective research methods; on the other hand, it reflects writers' efforts to deeply explore a new type of literary character – the child – and their subtle emotional development. Kapterev substantiates the convenience, possibilities, goals, and objectives of this cognitive method from the standpoint of studying the course of psychological development in childhood. He views this process as an interactive system of internal factors (hereditary predispositions, personal experience and activity, self-education) and external influences (living conditions, social and physical environment, family upbringing, and school education). This research adheres to the principles of comprehensiveness, integrity, and individualization. According to Kapterev, this method does not replace theoretical research in child psychology; instead, it significantly complements and verifies them. It provides a visual representation of personality formation, determines the significance of specific influences, and enables the formulation of new issues. Through the analysis of literary works, Kapterev outlines a general picture of mental development in preschool age, the formation features of personality traits and artistic abilities in childhood, the psychological characteristics of various child types, and the conditions for their emergence. For researchers in the early 20th century, the central issue was the analysis of the wide gallery of child types in literature – identifying age-specific and individual traits of a child's personality, not only based on hereditary factors but, above all, as a result of the decisive influence of interactions between the world of children and adults.

Keywords: childhood, emotional trauma of childhood, environment, psychological development, family upbringing, talent, fiction literature, school education, Berdibek Sokpakbaev, Akberen Elgezek, interpersonal relationships.

Айгерим Касенова

*КТУ «Школа-гимназия имени Акая Нусипбекова с дошкольным мини-центром»,
Алматинская область, Казахстан
(E-mail: aika_abd89@mail.ru)*

**Отражение детской психологии в художественной прозе казахской
литературы
(на примере повести Б.Сокпакабаева «Балалық шаққа саяхат» и произведения
А.Елгезека «Болмаган балалық шақ»)**

Аннотация. В данной статье рассматривается особый метод познания детской психологии – анализ автобиографических произведений выдающихся личностей в художественной литературе. Данный подход был предложен выдающимся педагогом-

психологом П.Ф. Каптеревым и получил широкое распространение в детской психологии и педагогике на рубеже XIX–XX в. Обращение к такому анализу обусловлено, с одной стороны, стремлением к поиску достоверных и ценных сведений о мире детства, а также к нахождению объективных методов его исследования; с другой – интересом писателей к глубокому осмыслению внутреннего мира нового героя – ребёнка. Каптерев обосновывает актуальность, возможности, цели и задачи этого метода в контексте изучения хода психического развития в детском возрасте. Он рассматривает данный процесс как систему взаимодействия внутренних (наследственные предрасположенности, личный опыт и деятельность, самовоспитание) и внешних факторов (бытовые условия, социальная и физическая среда, семейное воспитание, школьное образование). Исследование базируется на принципах целостности, системности и индивидуализации. Каптерев подчёркивает, что данный метод не заменяет теоретических исследований в детской психологии, а напротив, значительно их дополняет, позволяя наглядно представить процесс становления личности, определить значимость определённых воздействий и поставить новые исследовательские вопросы. Анализируя художественные произведения, Каптерев описывает общую картину психического развития в дошкольном возрасте, особенности формирования личностных качеств и художественных способностей в детстве, а также психологические черты различных детских типов и условия их возникновения. Для исследователей начала XX века ключевой задачей было изучение широкой галереи детских образов в литературе с целью выявления возрастных и индивидуальных особенностей личности ребёнка на основе решающего влияния взаимодействия мира взрослых и детей наряду с наследственными факторами.

Ключевые слова: детство, душевные травмы детства, окружающая среда, психологическое развитие, семейное воспитание, одарённость, художественная литература, школьное образование, Бердибек Сокпакбаев, Акберен Елгезек, взаимодействие

Автор туралы мәлімет:

Касенова Айгерим – «Ақай Нүсіпбеков атындағы мектеп-гимназия мектепке дейінгі шағын орталығымен» КММ, Алматы облысы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5207-6132>

Information about authors:

Kasenova Aigerim – Akkai Nusipbekov School-Gymnasium with a Preschool Center, Almaty Region, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5207-6132>

Сведения об авторах:

Касенова Айгерим – КГУ «Школа-гимназия имени Акая Нусипбекова с дошкольным мини-центром», Алматинская область, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5207-6132>

*Тіл мен әдебиетті оқыту әдістемесі / Methods of teaching language and literature /
Методика преподавания языка и литературы*

ҒТАР 16.01.45

Ғылыми мақала

Ләззат Әлімтаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: lazalim_72@mail.ru)

Профессор Р.С. Әмірдің еңбектері қазіргі оқу үдерісінде

Аңдатпа. Заманауи білім беруді жаңғырту жағдайында оқытудың құзыреттілік нәтижелерін қалыптастыруға ерекше назар аударылады. Оқу пәндері білімге, дағдыларға бағытталған нәтижелерге қойылатын талаптар негізінде құрылады. Мақала профессор Р.С. Әмірдің «Қазақ филологиясы» мамандығы бойынша бағдарлама шеңберінде «Қазіргі қазақ тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесі» курсын дамытуға қосқан үлесін қарастыруға арналған. Негізгі идеялар оқулықтың заманауи білім беру талаптарына сәйкестігін көрсету.

«Қазіргі қазақ тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесі» оқулығы (2014) когнитивтік, функционалдық және жүйелік құзыреттілікке қойылатын талаптарға сәйкес келетін негізгі дереккөзге айналды. Оқулық бакалавриат студенттерінің материалды жоғары деңгейде меңгеруін қамтамасыз етеді.

Күтілетін нәтижелер: күрделі сөйлемдердің түрлері, олардың құрылымы мен қызметі туралы негізгі білімді қалыптастыру; тілдік материалды талдау, салыстыру, синтездеу дағдыларын дамыту; сөйлеуін түрлі сөйлеу жағдаятына сәйкес дұрыс құрастыру т.б.

Зерттеу профессор Р.С. Әмірдің көзқарасы заманауи лингводидактикалық талаптарға сәйкес екенін және оқу курстарын құрастыру кезінде негізгі теориялық еңбек бола алатынын растайды.

Түйін сөздер: құрмалас сөйлем, құзыреттілік, коммуникативтік талап, оқу нәтижелері, синтаксистік құрылым, блум таксономиясы

DOI: <https://doi.org/10.71078/8gz81431>

Түсті: 10.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

Қазіргі білім беру үдерісінде білім беру бағдарламаларындағы пәндерге қойылатын талап – пән мазмұнының оқыту нәтижелеріне бағытталуы. Әрбір күтілетін нәтиженің құзіреттілік түрлеріне танымдық (базалық білім); теориялық, қолданбалы, аралас (ұғымдық категориялар, теория, ереже, парадигмалық қатарлар, әдістер, кезеңдер, жүйелер т.б.); функционалды (әдістемелік, технологиялық білімдер); әдіс-тәсілдер, технологиялар; жүйелі (өнімді) оқу өнімі жатады.

Оқыту нәтижелері Блум таксономиясы бойынша (танымдық, функционалды, жүйелі) пәнді оқу барысында студенттер меңгеруге тиіс біліктілік деңгейіне негізделуі тиіс.

Олар айқын, өлшенуге және бағалануға икемді болуы керек. 1. «Субъект» 2. «Кәсіби немесе әлеуметтік ортада» 3. «Не істей алады» деген үш элементке негізделеді (Бершадская, 2018).

Зерттеу мақсаты. «Қазіргі қазақ тілінің құрмалас сөйлемдер синтаксисі» пәні мазмұны мен оқыту үдерісін қазіргі білім беру талаптарына сәйкес талдап, профессор

Р. Әмірдің оқулығы негізінде оқу нәтижелерінің құзыреттілік түрлеріне (танымдық, функционалдық, жүйелі) сәйкестігін көрсетілуі керек. Пәндік білім мазмұны мен Блум таксономиясына негізделген оқу нәтижелерінің өзара байланысы дәлелденіп, білім алушылардың меңгеруі тиіс нақты дағдылар мен құзыреттерді сипаттай отырып, құрмалас сөйлемдерді коммуникативтік, құрылымдық талдаудың үлгілерін ұсына отырып, оқытудың нәтижелілігін арттыру жолдарын айқындау. Сонымен қатар, теория мен практиканы сабақтастыратын тәсілдер негізінде студенттердің сыни ойлау, талдау және синтездеу қабілеттерін дамытуға баса назар аударылады.

Зерттеу әдістемесі

Мақалада сипаттау, талдау және жүйелеу әдістері негізінде оқулық мазмұнын қазіргі білім беру талаптарымен салыстыра отырып, теориялық тұжырымдарды нақты мысалдар арқылы дәлелденеді. Сонымен қатар, салыстыру және интерпретациялау әдістері арқылы құрмалас сөйлемдердің құрылымдық және коммуникативтік ерекшеліктері көрсетіледі.

Нәтижелер мен талқылау

«Филология: қазақ филологиясы» мамандығының білім беру бағдарламасы бойынша оқытылатын «Қазіргі қазақ тілінің құрмалас сөйлемдер синтаксисі» пәні профессор Р.С. Әмірдің 2014 жылы министрліктің грифімен шыққан «Қазіргі қазақ тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесі» атты оқулығымен жүргізіледі. Ілгеріде аталған бүгінгі күні талап етіліп отырған пән құзыреттіліктері мен оқыту нәтижелеріне аталған оқулық мазмұны толық сәйкес келеді.

Бакалавр оқыту деңгейінде танымдық құзіреттілік бойынша қойылатын талап: оқу саласы бойынша алдыңғы қатарлы іргелі оқулықтар негізінде білу және түсіну дағдыларына ие болуы. Білу дағдысының модельдері: негіздеу, саралау, ұйымдастыру, анықтау, қайталау, есте сақтау, атау, жүйелеу, интерпретациялау, пайымдау т.б. Түсіну дағдысының модельдері: түсіндіру, топтастыру, табу, хабарлау, таңдау, аудару т.б. Қорыта айтқанда, білім алушы пәнді оқу барысында нені біледі, нені түсінеді деген мәнге саяды. Біріншіден, осы білу және түсіну дескрипторлары бойынша аталған оқулық негізінде білім алушы қандай оқу нәтижелеріне жете алады деген мәселені қарастырамыз.

Білім алушылар білу және түсіну дағдылары барысында келесі білімдерді меңгереді:

- көп предикативті конструкция деп танылған құрмалас сөйлем компоненттері пропозициялық мағынаға ие және бұл жалпы сөйлем семантикасы;
- құрамына сай: 2 және көп компонентті;
- грамматикалық форма алуына, ұйымдасу ерекшелігіне сай салалас, сабақтас құрмаластар. Сабақтас, салаластар, олардың грамматика-семантикалық түрлері тек грамматикалық ұстаныммен емес, олардың басты ерекшелігі – коммуникативтік қызмет тұрғысынан даралануы.

Осыдан барып, құрмалас сөйлемдердің практикалық мәні ашылған;

- коммуникативтік талғамға сай күрделі пікірді хабарлайтын синтаксистік тұлға сегменттік, тізбектілік типті құрылысқа жүгінеді. Сабақтастар тізбектілік, салаластар сегменттік талапты өтейді;

- баяндауыштары финиттік тұлғадағы салаластарды байланысу амалына қарай жалғаулықсыз, ал ерекше интонациялық қалып арқылы ұйымдасқандарды іргелес салалас құрмалас сөйлем деп атаған.

- грамматика-семантикалық тұрғыдан даралағанда, іргелестер іштей: мезгілдік, қарсылықтық, себептік, шарттық, айқындауыштық, объектілік, теңдік, телінбе атты семантикалық топтарға бөлінген;

– сабақтас құрмаластар тұлғадан мағынаға қарай ұстаным негізінде топтастырылған.

Танымдық аспектіде осы білімдерді меңгере отырып, қолдану менталдауға негізделген функционалдық құзіреттілік дағдыларын – қолдану мен талдауды игереді. Қолдану дағдысының модельдері: қолдану, таңдау, демонстрация жасау, интерпретациялау, шешімге келу, тәжірибе жасау т.б. Талдау дағдысының дескрипторлары: талдау, бағалау, топтастыру, салыстыру, салғастыру, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын саралай білу, сыни пікір айту, бөлшектеу, түсіндіру, себептерін айқындау, тәжірибе жасау, нәтижелерді синтездеу т.б. Жоғарыда аталған білім негізінде функционалды құзіреттілік бойынша білім алушы:

- пікірдің жай немесе күрделі екендігін талдай отырып, оның қызметін тану керек;
- предикативтік қатынастардың санын анықтау арқылы компоненттердің санын тану керек;
- баяндауыштардың грамматикалық форма алуына сай салалас немесе сабақтас екендігін ажырат а білу керек;
- компоненттердің грамматикалық қатынасынан туындайтын семантиканы айқындау керек.

Бұл оқулықтан коммуникативтік бағытта келесі білімдерді меңгереміз. Лебіз білдіру әрқашан коммуникативтік талаптар арқылы орындалады. Р. Әмір өз еңбегінде коммуникативтік талаптарды бірінші және екінші дәрежелі деп бөледі. «Коммуникативтік талаптың ең қарапайым көрінісі мына түрде көрінеді:

а) ақпаратты жеткізу – хабарлы сөйлем арқылы іске асады;

ә) сұрау, сұрақ қою – сұраулы сөйлемдер арқылы орындалады;

б) біреуді жұмсау, бұйыру – бұйрықты сөйлемдер арқылы іске асады» (Әмір & Әмірова, 2014: 93).

Жай сөйлемдердің тема мен ремаға жіктелісіне I немесе II дәрежелі коммуникативтік талап негіз болады. I дәрежелі коммуникативтік талапқа ең алдымен оның хабарлы, сұраулы, бұйрықты етіп берілуі, екіншіден, оның қарапайым логикаға құрылуы шарт. Себебі пікір уақыт пен кеңістіктегі іс-әрекет, іс-әрекеттің субъектісі, субъектінің атрибуты, іс-әрекеттің нысаны және пысықтауыштық өрістерді қамтиды. Бірақ адам әрдайым осындай ретпен сөйлей бермейді. Тілдесімнің мақсаты мен мазмұнының күрделенуіне қарай коммуникативтік талаптар да күрделенеді. Оларды Р. Әмір былай береді: «Құрмалас сөйлем құрамына мынандай екінші дәрежелі коммуникативтік талаптардың әсері байқалады.

Лебізді үнемді етіп құру.

Лебізді түрлендіріп, ажарлап айту.

Адресатпен үндесу.

Лебізді экспрессивті ету.

Лебіздің актуалды құрамын ерекшелеп айту, т.т.» (Әмір & Әмірова, 2014, 94-б.)

Осы коммуникативті талаптарға байланысты сөйлемнің тема-ремасы өзгереді.

Құрмалас сөйлемдер жүйесінде тілдесімнің коммуникативтік мақсатқа сәйкес құрылуында қалыптасқан орын тәртібі де өзіндік қызметі бар. Р. Әмір оны үшке бөліп көрсетеді:

1. Базистік (түпкі) орын тәртібі.

2. Кірігу орын тәртібі.

3. Инверсиялық орын тәртібі (Әмір & Әмірова, 2014: 97).

Керегін алып еді, көңіл-күйі көтерілді. Мұнда сөйлеуші қалыпқа сай бірінші бағыныңқы сөйлемді беру арқылы оны мағыналық жағынан басыңқыға меңгертіп тұр, яғни себебін білдіретін пікірді бірінші орналастырып, соған қатысты жаңа ақпаратты екінші сөйлемде береді.

Осы бағыттағы жұмыстар жалғасып отырады және ұдайы бақылауда болады. Бұл мысалда

салалас құрмалас сөйлемнің жалғаулық байланыстыратын компоненті коммуникативтік мақсатқа орай соңғы позицияда орналасқан.

Құрамында нәруыздық заттар көп болғандықтан, тағамға (асбұршақ, үрмебұршақ, соя, жасымық), мал азығына пайдаланылады. Бұл сабақтас құрмалас сөйлемде де бағыныңқы компонент басыңқының себебін анықтап, актуалды мүшеленуге сәйкес коммуникативтік мақсатқа құрылған.

Құрмалас сөйлемдердің ішінде компоненттер тізіліп қана қоймай, сонымен қатар кірігіп те құрылады. Ол да коммуникативтік мақсатқа сай орын алады.

Алмагүл бұл өлеңнің өз даусына сәйкес келмейтінін біле тұрса да, даңқ құмарлығы жеңіп, осы тұста осындай әнге бас ұра бастаған жастардың мадақтауын тілеп, өзінің орындауына алды. Сонысына қарамай, бір-екі жеңіске ие болып еді, менімен бақ таластыра кетті. Бұның кезегі келгенде, ел орынға отырар шақ еді, бюро тарап, аудан басшылары түгел тысқа беттеп үлгерген, кабинетте Ауганбай Халелұлы жалғыз қалыпты. Бұл мысалдардағы ақпараттың мәнділігі жағынан кіріктірілген компоненттер маңызды болып келеді, олардың информативтік мәнділігі жоғары. Сөйлемді бұлай құрудың да арғы жағында коммуникативтік талап жатыр.

Құрмалас сөйлемдер жүйесінде инверсия да белгілі бір коммуникативтік мақсатқа сай орын алады. Инверсияға көбіне сабақтас құрмалас сөйлемдер ұшырайды. Қалыпты қисынға сәйкес бағыныңқы компонент үнемі басыңқы сөйлемнен бұрын орналасады. Ал инверсия кезінде бағыныңқы компонент басыңқыдан бұрын емес, кейінгі орынға шегінеді. Құрмалас сөйлемдердің бұлай құрылуы сөйлеушінің сөйлемді ой екпініне негіздеп жеткізу мақсатын көрсетеді. Яғни ой екпіні түсіп тұрған компонент алдыңғы орынға шығады да, төменгі орынға мәні жағынан екінші орында тұрған ақпарат орналасады:

Бүгін сізге жолығады, кешікпей үлгеріп келсе.

Күні-түні дайындалдым, уақыты жақындап қалғандықтан.

Қашан кітабы шығады екен, барлығын жақсылап оқитын.

Құрмалас сөйлемдер құрылымдық компоненттеріне қарай осы амал-тәсілдер арқылы актуалданады. Олардың орын тәртібі, бағыныңқының басыңқының алдында келуі – осылардың барлығы да коммуникативті талаптарға сай ақпараттың өзектелуі болып табылады.

Құрмалас сөйлемдер сонымен бірге экспрессивтік сипатта болады. Лебіздің эмоциялы, экспрессивті реңкте құрылуының әр түрлі жолдары бар. Экспрессивті құрмалас сөйлемдер әр түрлі сезімдерді оятады. *Әлден ақытта құрық үстіне құрық жаудырып, ну жылқыны иіріп бетін түзең, екі қырдың астына түсірдік-ау!* Бұл мысалда компоненттердің құрамына демеулік шылау және лексикалық бірліктер арқылы экспрессивтік мән үстеліп тұр.

Бізғындай ұрпақ, мол ырыстың ортасында отырып, айдалада жалғыз қалғандай, айналасы құлазып тұрса, мұның несі бақыт? Бұл аралас құрмалас сөйлемде екінші компонент шатты рай тұрғалы етістікпен келіп, үшінші компонент ретінде риторикалық сұрақты білдіретін сөйлем қатысып, экспрессивті құрмалас сөйлем жасалған. *Бізді іздеп әуре болма, бәрібір таба алмайсың!* Бұл мысалдар экспрессивті құрмалас сөйлемдерді танып, олардың құрылысын жіктеп көрсетуге негіз болатын деректер ғана. Коммуникацияда экспрессивтік сипаттағы құрмалас сөйлемдердің жасалу жолдары, олардың берілу сипаты өте ауқымды.

Құрмалас сөйлемдер лебізді түрлендіруге, ажарландыруға да қызмет етеді. Әрбір сөйлеуші басқадан өзгеше қылып, түрлендіріп сөйлеуге ұмтылатыны анық. Бұл жөнінде Р. Әмір еңбегінде «Осылай сөйлеу – қазақтың абыройы, мәртебесі» деп бағалайды.

Құрметтейік, көтерейік те әйелді! Ана әйелді құрметтейік! Оның сүюі таусыла ма, бүкіл дүние соның емшегін емін, ер жеткен емес пе? Адамда не қасиет болса, бәрі күннің көзі мен ананың сүтінен алынған қасиет. Ананың құрметі әлі жеткен жоқ! Бұл үзіндіден автордың

қисынды сөйлеу шеберлігін анық байқаймыз. Оның сөйлемдерді құру барысында сөздерді мақсатты түрде байланыстырып, орындарын белгілеуі де коммуникативтік талапқа сай жасалған.

Әйда! Көшенің қақ ортасында иттер тойы қызсын да кетсін. Алдыда – Динго, сонан соң Таймас, желаяқ, қалғандары соңында. Бәрі үміткер Ертеңіне есіліп ақ тау, жосылып жота жол берді, жол үзгі жалғанып қалды екі шек қосылып. Поезд да өтті ен далада еркін салып айғайын, будақтатып көсіріп. Есрафил да бұл алыстан түнілді, жас алыптан – жаңа адамнан үміт кесіп, тосылып. Бар ашуы алқымына тығылып, қалжыраған, бір тұрып, бір жығылып, кетті қайтып мұз жеріне, түбегіне, қанды іздері қалды жарда жосылып. Осындай көркем әдебиетте кездесетін мысалдарға жеке ізденіс, жеке сөйлеу стилі, ажарлылық, түрлілілік секілді көптеген сипаттар тән болып келеді.

Осы мазмұндағы білімдерді игеру барысында білім алушылар келесі талдау дағдыларын игереді:

1. Компоненттердің тема-ремалық қатынасын анықтайды;
2. Құрмалас сөйлем сыңарларына тән орын тәртібін атап, себебін түсіндіреді;
3. Коммуникативтік талап дәрежесін талдап, оның себебін түсіндіреді.
4. Осы мақсатқа жегілген тілдік бірліктердің қызметін саралайды. Ол сондай мөлдір: түбіне түскен түйме алақандағыдай көрінеді.

Талдау:

Құрылымдық:

1. Құрылысына қарай: құрмалас
2. Құрамдық ұстаным бойынша: екі компонентті
3. Грамматикалық тұлғалануына сай: салалас, іргелес
4. Семантикалық ұстаным бойынша: айқындауыштық (Р. Әмір бойынша)
5. Функционалдық ұстаным бойынша: айқындауыштық, атрибутивті қатынас (екінші компонент бірінші компонентпен анықтауыштық қатынасқа негізделген.

Коммуникативті аспект бойынша:

1. *Тема-ремалық қатынасын анықтаңыз:* бірінші компонент тема – судың мөлдір екендігі, ал мөлдірлігінің қаншалықты дәрежеде екендігі рема жаңа мәнді ақпарат (себебі сөйленім мәнімен тыс талданып отыр).

2. *Құрмалас сөйлем сыңарларына тән орын тәртібін атап, себебін түсіндіріңіз.*

«Ол түбіне түскен түйме алақандағыдай көрінетіндей мөлдір» деп жай сөйлеммен берілетін пікірді екінші дәрежелі коммуникативтік талапқа сай құрмалас құрылымды етіп берген, яғни қарапайым қисын сай сөйлем мүшелерінің орын тәртібіне негізделмеген.

3. *Коммуникативтік талап дәрежесін айқындап, оның себебін түсіндіріңіз.* Пікірді түрлендіру, атрибутты өзектеу мақсатында, екінші компонент етіп қатыстырылған.

4. *Осы мақсатқа жегілген тілдік бірліктердің қызметін атаңыз.*

Ажарлау, тыңдаушының назарын аударту мақсатында сол актуалданған мүшеге дейкис ретінде сондай деген әсерлі сөзді қатыстырған.

Оқу нәтижелерінің соңғы сатысы синтез бен бағалауға негізделген жүйелеу күзиреттілігі. *Синтездеудің* моделдері: теорияландыру, жасау, қорытындылау, басқару, себебін түсіндіру, салдарын саралау, нәтижелерді жалпыландыру, жоспарлау, негіздеу, жобалау, пәнаралық білімді интерпретациялау т. б. *Бағалаудың* моделдері: бағалау, сыни тұрғыдан қарау, салыстыру, шешімге келу, дәлелдеу, болжау, рецензиялау, ұсыну, қолдау.

Қорытынды

Білім алушы эссе, шығарма, баяндама, реферат, мәлімдеме, презентация жаза және жасай алу керек. Жағдаятқа сай пікірін дұрыс бере алу керек. Коммуникативтік мақсатына, нәтижеге жету үшін тілік бірліктерді дұрыс таңдап, оралымды ету керек.

Шаршы топта сөйлеу, шешен сөйлеу, түрлі етіп сөйлеу дағдыларын иелену керек. Аталған оқыту нәтижелеріне осы курста профессор Р. Әмірдің «Қазіргі қазақ тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесі» оқулығының мазмұнын дұрыс меңгерген әрбір білім алушы осы мақсаттарға қол жеткізе алады деген сенімдеміз.

Әдебиеттер тізімі

Бершадская, Ю. К. (2018, мамыр). *Индикаторы, опыт разработки и применения критериев оценивания* [PDF-файл]. Семинар АКУР. https://knastu.ru/media/files/page_files/teachers/Bershadskaya_UK_-_indikatory_opyt_razrabot._tsenivaniya_Seminar_AKUR_05.2018.pdf

Әмір, Р. С., & Әмірова, Ж. Р. (2014). *Қазіргі қазақ тілі: Құрмалас сөйлемдер жүйесі*. Алматы: Қазақ университеті.

References

Bershadskaya, Y. K. (2018, May). *Indicators, experience in developing and applying assessment criteria* [PDF file]. AKUR Seminar. https://knastu.ru/media/files/page_files/teachers/Bershadskaya_UK_-_indikatory_opyt_razrabot._tsenivaniya_Seminar_AKUR_05.2018.pdf

Amir, R. S., & Amirova, Zh. R. (2014). *Modern Kazakh language: The system of compound sentences*. Almaty: Kazakh University.

Lyazzat Alimtayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: lazalim_72@mail.ru)

The Scientific Works of Professor R.S. Amir in the Modern Educational Process

Abstract. In the context of modern educational reforms, academic disciplines are increasingly expected to align with competency-based learning outcomes. Course content must meet specific cognitive, functional, and systemic goals.

This study examines the contributions of Professor R.S. Amir to the course «Syntax of Compound Sentences in Modern Kazakh Language» within the «Kazakh Philology» curriculum. The key idea is to demonstrate that his textbook fully meets contemporary educational standards. The textbook “The System of Compound Sentences in Modern Kazakh Language” (2014) serves as a core resource for developing competencies in theoretical understanding, practical application, and communicative analysis. It helps undergraduate students achieve the intended outcomes at various levels of Bloom’s taxonomy.

The research methodology involves analyzing the textbook content through Bloom’s taxonomy and identifying cognitive, functional, and systemic competencies. It also includes syntactic and communicative interpretation of sentence structures and discourse analysis.

Findings show that the textbook enables:

- comprehensive understanding of structural and semantic types of compound sentences;
- development of analytical and interpretive skills;
- mastery of communicative functions and expressive forms of sentence construction.

The content supports the transition from theoretical knowledge to applied linguistic skills, fostering deep syntactic awareness.

This work illustrates how Professor Amir’s linguistic framework satisfies current pedagogical demands. It can serve as a reference for curriculum development in Kazakh

language syntax. The outcomes can be utilized in the creation of course syllabi, educational materials, and in the instruction of Kazakh syntax in higher education settings.

Keywords: Complex sentence, competence, communicative requirements, learning outcomes, syntactic structure, Bloom's taxonomy

Ләззат Алімтаева

*Қазақстан Республикасының ұлттық университеті атындағы Әл-Фараби университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: lazalim_72@mail.ru)*

Научные труды профессора Р.С. Амира в современном образовательном процессе

Аннотация. В условиях модернизации современного образования особое внимание уделяется формированию компетентностных результатов обучения. Учебные дисциплины строятся на основе требований к результатам, ориентированных на знания, навыки и умения.

Настоящая работа посвящена рассмотрению вклада профессора Р.С. Амира в развитие курса «Синтаксис сложных предложений современного казахского языка» в рамках программы по специальности «Казахская филология». Основная идея – показать соответствие учебника Р.С. Амира современным образовательным требованиям. Учебник «Система сложных предложений современного казахского языка» (2014) стал базовым источником, соответствующим требованиям к компетенциям: когнитивным, функциональным и системным. Его использование обеспечивает высокий уровень усвоения материала студентами бакалавриата.

Выявлено, что учебник Р.С. Амира обеспечивает:

- формирование базовых знаний о видах сложных предложений, их структуре и функции;
- развитие навыков анализа, сравнения, синтеза языкового материала;
- усвоение коммуникативных и экспрессивных требований при построении высказываний.

Работа подтверждает, что подход профессора Р.С. Амира отражает современные лингводидактические требования и может быть моделью при составлении учебных курсов.

Ключевые слова: Сложное предложение, компетентность, коммуникативные требования, результаты обучения, синтаксическая структура, таксономия Блума

Автор туралы мәлімет:

Ләззат Әлімтаева – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6679-6174>

Information about author:

Lyazzat Alimtayeva – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6679-6174>

Сведения об авторе:

Лаззат Алимтаева – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6679-6174>

ҒТАР 16.31.51

Ғылыми мақала

К. Курмантай*Ораз Жандосов атындағы №105 гимназия, Алматы қ., Қазақстан**(E-mail: kurmantaykarina@mail.ru)***Жазбаша тіл дамытуда сыни пікір қалыптастырудың
лингвистикалық негізі**

Аңдатпа. Алғаш тілдік таңба мәселесімен көне ғасырларда әйгілі философтар Аристотель мен Демокрит айналысқан. Ертедегі грек философтар мен грамматиктерінен тәлім болып қалған екі бағыт бар. Оның біріншісі – тілдің элементтері (сөз, сөйлем) таңба болып саналуға тиіс; екіншісі осы таңбалар адамның ойымен пайымдауымен байланысты деген пікір. Кейінірек философиядағы «стоиктер» (стоицизм) мектебі де тілдегі таңба мәселесіне көңіл бөлді. Семиотиканың бір аспектісі ретінде тіл конкретті теориялық мәселе болып XVIII ғасырда бөлінді. XIX-XX ғасырларда тілдің таңбалық элементтері тарихи-салыстырмалы тіл білімі мен логикада қарастырылады. Басты философиялық бағыт ретінде бұл идея XX ғасырда барлық лингвистикалық, психологиялық, логикалық, эстетикалық ғылым салаларында ерекше орын алды.

Бұл мақалада тілдің таңбалық табиғатының философиялық және лингвистикалық негіздері қарастырылады. Ежелгі грек ойшылары Аристотель мен Демокриттен бастап, стоиктер мектебі, Д. Локк, Ч. Пирс, Ч. Моррис және Ф. де Соссюр еңбектерінде тілдік таңба ұғымы әртүрлі бағыттарда талданған. Автор тіл таңбасының дыбыстық (таңбалаушы) және мағыналық (таңбаланушы) жақтарына тоқталып, тілдің таңбалық жүйе ретіндегі қалыптасу жолын сипаттайды. Мақала семиотика, философия және лингвистика ғылымдары арасындағы өзара байланысты айқындайды.

Түйін сөздер: тілдік таңба, жазбаша сөйлеу, сөз, жазылым**DOI:** <https://doi.org/10.71078/n8fpwm10>

Түсті: 10.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

Жазбаша тіл дамыту, жазылым әрекетінің ерекшеліктерін анықтауда қазақ тілін оқыту әдістемесінің даму тарихы, жазылым дағдыларын меңгерту тәсілдері, жаттығу үлгілері туралы жазған А. Байтұрсынұлы, К. Аханов, Ф. Оразбаева, т.б. зерттеушілердің еңбектеріне талдау жасалды.

Тақырыпты жан-жақты талдау барысында Ф.Ш. Оразбаеваның «Тілдік қатынас теориясы және негіздемесі» еңбегі, К. Ахановтың «Тіл білімінің негіздері» атты еңбектері мен орыс тіл білімі зерттеушілері Л.Р. Зиндердің «Очерки общей теории письма», Ч. Лоукотка «Развитие письма» ғаламтор материалдары зерттеу жұмысымыздың дереккөздері болды.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеу жұмысында жазылым әрекетіне жүйелі талдау, салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылды. Сонымен бірге, жинақтау, жүйелеу, талдау, топтастыру, саралау, сипаттау, әдістерінің кешенді түрде қолданылуы негізінде орындалды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

XVII-XVIII ғасырларда таңба мәселесін философ Д. Локк, Г. Кондиляк, XIX ғасырда американдық ғалым Ч. Пирс, философ Ч. Моррис, математик Г. Фреге зерттеген. Д. Локк жалпы адамзат тілін: табиғи тіл және философиялық тіл деп бөледі. Оның пікірінше, осы екі тілдің ішіндегі философиялық тіл ғылыми ұғымдардың тілі болуға тиіс. Философия тілінде материалдық таңба болып табылатын сөз бен сөйлем бар. Д. Локк сөз мағынасы мен таңбаның арасындағы байланыс шартты түрде болады дей келіп, тілдегі таңбалық қасиетті осы қатынасқа негіздесе (Локк, 1960), Н. Винер таңбалар теориясын қатысымдық күйде алып қарайды. Қазіргі кезде таңбалық жүйенің басты шығу тарихы кейбір жеке ғалымдарға телініп жүр. Ал, шындығында жеке ілім ретінде бұл құбылыстың дүниеге келуі анағұрлым күрделі, ол өмірдің заңдылығынан, әлеуметтік даму қажеттілігінен туындаса керек (Виннер, 1958: 118). Жоғарыдағы ғалымдар – оны алғаш рет теория жүзінде дәлелдегендер. Алайда, «тіл – таңбалар жүйесі» сынды мәселенің кең көлемде қойылуы Фердинанд де Соссюр «Жалпы лингвистика курсы» деген еңбегінің жарыққа шыққан кезінен басталады.

Ф. де Соссюрдің пікірі бойынша сөздің екі жағы бар: «Оның бірі – таңбалушы, екіншісі – таңбаланушы. Таңбалаушы – сыртқы жақ, ол – дыбыстардың тіркесі, комплексі. Таңбаланушы – ішкі жақ, ол – ұғым, мазмұн» (Соссюр, 1977).

Ф. де Соссюр сөздің осы екі қырын ешуақытта бірінен бірі жеке бөліп қарауға болмайды олар бір-біріне байланысты шыққан деп есептейді. Ал, шындығында, мұның қайшы пікір екендігі, таңбалаушы мен таңбаланушының арасындағы қатынастың ешқашан бөлінбейтін бүртұтас еместігі кейіннен шешілді. Тілдің таңбалық сипаты деп қатысымды құрайтын элементтердің жиынтығын (морфема, сөз, сөз тіркесі, сөйлем) және тілдік тұлғалардың құрылысын айтамыз. Тілдегі таңбалық қызметті осы сөздердің дыбыстық жамылғышы атқарады. Дыбыстық таңбалардың бәрі бірігіп келіп бір жүйе – таңбалар жүйесін құрайды. Бірақ тілдегі таңбалық бөлшектердің жүйесін таңбалардың басқа түрлерімен, мысалы, жол бойы белгілерінің жүйесімен, цифрлар жүйесімен немесе әскери сигналдар жүйесімен бірдей деп есептеуге болмайды. Олардың арасында көп айырмашылықтар бар.

Біріншіден, тіл – ойды білдірудің, пікір алысудың адамдар арасындағы қарым-қатынастың кең көлемде қолданылатын жалпылама құралы. Оны қоғамдағы күллі адамдар өмірдің, іс-әрекеттің барлық саласында қолданады. Ал, басқа таңбалар жүйесінің қолдану өрісі тілге қарағанда әлдеқайда тар, хабарлау мүмкіндігі анағұрлым аз болады.

Екіншіден, тілдің көптеген басқа таңбалар жүйесінен айырмашылығы сол: тіл мазмұнды ғана білдіріп қоймайды, сонымен бірге адамдардың хабарланатын жайға қатысын, қалай қарайтынын ұнатуын немесе ұнатпауын, эмоцияның т.б. түрлерін білдіреді. Мәселен, стилистикалық синонимдер сөздердің эмоциональды және экспрессивті сапасына негізделеді.

М. Балақаевтың айтуынша, грамматика мәселелерін екі түрлі ыңғайда қарастыруға болады: біріншіден, тілдің грамматикалық ережелері мен заңдарын айқындау мақсатымен, екіншіден, грамматикалық тұлғалар мен грамматикалық тәсілдерді қалай пайдаланғанда, ойымыз дұрыс шығады деген тұрғыдан. Бұл екеуі өзара тығыз байланысты болғанымен, алдыңғы грамматика, соңғы стилистика ғылымының үлесіне берілуге тиіс дегенді айтады. Әдетте, стилистика ғылымының үлесіне берілуге тиіс дегенді категориялардың мәндестігін, олардың әдеби тіл стиліне қатысын қарастырады» – дей келіп, стилистика мен грамматиканың байланыстылығына айрықша назар аударады (Балақаев, 1965). Сондықтан да оқушылардың жазбаша сөйлеу әрекетін дамытуда стилистиканы қазақ тілі грамматикасымен, әдеби тіл стильдерін тілдік құралдармен байланыстыра игерту, әдеби тіл стильдерін тілдік құралдарда қолдану аясына

байланысты таныту нәтижелі болмақ. Сондай-ақ стилистика тіл мәдениеті мәселелерімен де тығыз байланысты.

Нәтижелер мен талқылаулар

XX ғасыр басына дейін тілдің ауызша және жазбаша формасы екі түрлі «дүние» ретінде, бір-біріне қарама-қарсы қойылып келгені белгілі. Жазылған сөз сол тілдің өзі, ауызша тұрпатының оның көшірмесі ретінде қабылданды. Немесе жазуы жоқ тіл зерттеу нысанына айнала алмады, тілдер қатарына саналмады. «Тіл және сөз» дихотомиясынан кейін, әлемдік жазуы бар тіл және жазуы жоқ тілдерге ажыратыла бастағаннан кейін, әрі жазуы бар тілдің әлемдік деңгейде көбеюінен сол тілдің екі формасы немесе екі түрлі тілі деген ұғымдар пайда бола бастады. Жазуы сақталған өлі тілдердің көбеюі жазу – тілдің өмір сүруінің бір формасы ма, әлде өз алдына дербес тілдік жүйе ме деген сауалдарға жауап іздеуді қажет етті. Ғалымдар «жазу өз алдына дербес тілдік жүйе», «тілдің өмір сүруінің бір формасы ғана» деген бағыттар арнасына шоғырланып, екіге бөлінді. Жазу арқылы адам баласының сонау көне дәуірден бастап біздің заманымызға дейінгі талай ғасырлар бойына ғылым мен техника, өнер саласында жасаған бүкіл мәдени байлығы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілді. Адам баласы білімді жазу арқылы, жазылғанды оқу арқылы алады. Жазу арқылы оқушылардың танымы, ойлауы артады, жазу жеке тұлға қалыптасуына да әсер етеді.

Ғалымдардың бірқатары жазуды өз алдына дербес жүйе деп, маңызын дәріптеп, мәртебесін жоғарылатты. Ал XIX ғасырда кейбір ғалымдар жазба тіл мен ауызша тіл бір-біріне қиыспайтын параллель жатқан жүйелер, тіпті біреуінде бар дүние екіншісінде қайталанбайтындай ерекшелігі бар параллельдер деп таныған. Ондай пікірдің туындауына негіз болған ағылшын жазуының сөйлеуден алшақтап кетуі еді.

Кейінгі кезде жазу ауызша тілден бұрын пайда болған деген пікір де бой көрсете бастады. Ф.В. Хаусхольдер жазба тілді ауызша тілге айналдыру ауызша тілді жазба тілге айналдыруға қарағанда оңай және ережелері аз болып шығатынын айтады. Кейбір ғалымдар тілді қолдануға оның графикалық жүйесін білу жеткілікті деді. Л.Р. Зиндер «жазудың ауызша сөзге әсері болады, мысалы Hegel-дің Гегель, Hirt-тің Хирт болып әр түрлі дыбысталып кетуі бірінші дыбыстың r, h болып таңбалануына қарай» деді (Зиндер, 1987).

Жазудың барлық типін зерттейтін «Грамматология» деген терминді ең алғаш енгізген И.Е. Гельб: «жазу адамдардың дыбыстық тілмен сөйлеуіне дейін де бар еді, кейін дыбысты әріппен жеке-жеке таңбалап беретін жазу шыққанда, ол өзінің дербестігінен айырылып, енді ауызша тілдің екінші орынбасары болып қалды», – дей келе, жазу туралы жаңа ғылым жасамақшы болған арманы орындалмағанын өзі де айтады (Гельб, 2004). Оның ізімен А.М. Кондратьев грамматология ғылымы жазу тарихын, жазу теориясын, жазу психологиясын, қолтаңбатану, жазу потологиясын, палеография, эпиграфияны қарастыратынын атап көрсетеді. Осы бағытта зерттелген А.А. Волковтың «Грамматология» және Т.А. Амированың «Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка» деген еңбектерін осы салаға жатқызуға болады.

Әдеби тілдің дамуына жазба тіл негіз болады. Т.А. Амирова жазба француз тілінде ауызша тіліне қарағанда морфологиялық көрсеткіштер, әсіресе зат есім, сын есім, етістік категориялары, мейлінше жетілгендігіне баса назар аударады. Сондықтан органикалық жағынан әртүрлі боп табылатын жазба тіл мен ауызша тіл біреуінен екіншісіне ауысатын немесе аударылатын тіл болып саналады деген пікір қалыптастырады. Осыған орай, ғалым графикалық лингвистика деген терминді ұсынады. Т. Амирова «Жазу жазба тіл ме, әлде тілдің жазба формасы бола ма?» деген сауалға тұрпат меженің 1) ауыспалы немесе 2) тұрақты болып қарастырылуына қарай жауап беруге болады» (Амирова, 1985), – деп жауап береді. Мұндағы бірінші жағдайда мазмұн меженің «ыңғайына» қарай жазудың

өзгерістерге көп ұшырай беріп, ауызша тілдің көшірмесін жасауы шығады. Сөйтеді де мұнда ауызша тіл мен жазба тіл тоғысып, бір сызықтың бойымен кетеді, екеуі бір тіл болып шығады. Ал екінші жағдайда мазмұн меже басымдық таныта алмайды. Ол қанша өзгерістерге ұшыраса да, тұрпат меже тұрақтылығын сақтайды. Екінші жағдайдағы ауызша тіл мен жазба тілдің қатынасы екі түрлі тілді жасайды. В. Хаас жазу мен ауызша тіл арасын екі түрлі тіл деп қарау қажеттігін айтады. Біреуінен екіншісіне аударма жасағанда барлық уақытта бірдей, сәйкес түсе бермейді, кейде тіпті «аударылмайтын» да тұстары болады, біреуінде бар дүние екіншісінде болмайды деді. Бұл айтылғандар аталған екі бағыттың біріншісін қолдап отырған көзқарасты танытады.

Біздің ойымызша жазба тіл, жазба форма дегенді саралап алу үшін жазба сөз бен жазба мәтінді анықтап алу керек сияқты. Жазу теориясына қатысты еңбектерде бұл ұғымдар араласып, мәселені қиындатып отырған сыңайлы таңбаның екі жағы тұрғысынан қарастырылмай ауызша тіл деген – әдеби стиль болып кеткен. Тілдің мазмұн межесі – белгілі бір ойды жарыққа шығару болса, тұрпат межесі қалай шығарумен көрінеді: ауызша немесе жазбаша.

Ауызша форманың өз фонологиясы, орфоэпиялық нормалары, морфемдік құрамы, синтаксистік құрамдары, стильдік нормалары болады. Мұндағы фонетика мен морфемдік құрам бір бөлек те, лексикасы мен синтаксистік құрылымы бір бөлек. Алғашқысы дыбыстық тілдің айтылуы мен жазылуына байланысты. Мысалға біз қазақ тілінде көптік жалғау алтау, олар -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер десек, онда жазба тіл тұрғысынан ғана сөз етіп отырғанымыз. Ал ауызша сөйлеуде кездесетін – жазба форма дискретті. Тіл деңгейлерінің осы екі саласына қарасақ, жазу тілдің өмір сүруінің бір формасы болып шығады. Ауызша формасында дыбыс қоры да, морфемдік құрам да күрделі болады, жазбаша формасында шақталып морфонологиялық құбылыстар графонологиялық құбылыстарға айналады. Графонологиялық құбылыс дегенді айтқан Л.В. Зиндер болатын. И.А. Бодуэн де Куртэнэ жазудың графикалық белгілерін сол тілдің фонологиясына іздеген ірі теоретик, жазуды тілдің бір формасы деп қараған. Айтылатын-естілетін және жазылатын-көретін тіл қызметінің екі түрі дейді. «Произносительно-слуховое может возникать и мыслится совершенно независимо от писанно-зрительное не имеет смысл, осмысливается только в связи с произносительно слуховым» (Оразбаева, 2000).

Ал екі форманың сөзік қоры мен синтаксистік құрылымы тұрғысынан келгенде бір тілден екінші тілге аударуға болатын, екі тілдік жүйе ретінде қарауға болады. Сондықтан жазу теориясына қатысты еңбектерде «письменная форма речи», «письменная речь», «письменный язык», «письменность», «устная форма речи», «устная речь», «устный язык» деген терминдер қатар қолданылып келеді.

Лингвистика тілдің байлығын, мәнерлілігін танытып, тілдік бөлшектердің құрылысын, маңызын анықтайды. Ендеше, лингвистика жазылым әрекетін меңгертуде ең қажетті дағдыларды қалыптастырып, жетілдіреді.

Қазақ тілінің грамматикалық ережелерін, қолданылу заңдылығын білмейінше, тіл үйрену қиын. Сондықтан да тіл жүйесін, оның салаларын ескеріп отыру маңызды.

Жазылымды сауатты меңгеру үшін оқушы тілдік көрсеткіштер мен жазылым әрекетінде жұмсалатын қатысымдық тұлғалардың тіркесу заңдылықтарын білуі, тілдік тұлғаларды қолданудың амал-тәсілдерін үйренуі қажет. Лингвистикалық жүйеде фонетикаға, лексикаға, грамматикаға қатысты материалдар жеке емес, бәрі бірыңғай сөйлем құруға, адам ойын еркін жеткізуге жұмсалып, қызмет етуі тиіс. Демек, тілдік тұлғалардың үлкен-кіші күрделі бөлшектерінің бәрі бір мақсатқа, айтар ойды жүйелі жеткізуге жұмсалады. Сөйтіп, адамдардың тілдік қарым-қатынасы жүзеге асады, жазылым, тілдесім, тыңдалым әрекеттері өз нәтижесін береді.

Тілші, профессор Ф.Ш. Оразбаева ғылыми зерттеу жұмысында жазылымның

лингвистикалық мазмұнын белгілейтін мәселелер мыналар:

1. Графика;
2. Орфография;
3. Жазып алу;
4. Жазбаша сөйлеу, – деп белгілейді.

«Бұл салада үйретілетін ең басты мәселе – жазылымның графикасы. Графика, яғни жазу таңбалары – жазу үшін қолданылатын барлық әріптердің таңбалық жиынтығы» (Оразбаева, 2000). Бұл аталған мәселелер жазылымның тілдік қатынастағы қызметін анықтауға негіз болады.

Жазылымның лингвистикалық негізін зерттеуге арналған әдебиеттерді қалыптастыруда көптеген ғалымдар Н.Г. Агаркова, М.М. Безруких, С. Редозубов жазылымның фонетикалық дағдыларының қалыптасуына ерекше мән берді.

Өзге тілді аудиторияда қазақ тілін оқыту барысында тілдік материалды талдау барысында, бірінші – өзінің ана тілінің, екінші – үйреніп жатқан тілдің жүйесіндегі айырмашылықтарға ерекше көңіл бөлінеді. Бұл жағдайда фонетиканы меңгертудегі негізгі қиыншылықтарды анықтау және қателердің алдын алу қажеттілігіне байланысты.

Қазақ тілінің жазылым әрекетін оқыту барысында фонетикалық бөлшектерді, дыбыстарды, әсіресе қазақ тіліне тән дыбыс үндестігін, тоғыз дыбысты, әріптерді, буындарды дұрыс жазуға дағдыландыру алғашқы сабақтан, түрлі жаттығу мен тапсырмаларды орындаудан басталады.

Профессор Ф.Ш. Оразбаева «Тілдік қатынаста фонетикалық дағдыларды меңгерту екі жақты болу керек». 1. Сөйлеушінің (оқушының) фонетикалық дағдыларды білуі. 2. Тыңдаушының фонетикалық дағдыларды білуі, – деп кіге бөліп қарастырады (Оразбаева, 2000).

Демек, фонетикалық дағдылар сөйлеуші үшін де, тыңдаушы үшін де қажет. Оқушыларға дыбыс пен әріп өзара біртұтас, бір-бірінен бөлуге болмайтын бүтін нәрсе ретінде үйретіледі. Дыбыс айтылған соң, дереу таңбасы – әріп көрсетіледі.

Оқушыларға графика, фонетиканы меңгертудің өзіндік ерекшелігі бар. Ол – тіл сауаттылығын жетілдірудің үлкен құралы орфоэпия мен орфографияның нормаларын меңгеруге мүмкіндік береді. Осыдан келіп тіл жүйесінің басқа салаларымен үнемі байланыста болады және оқушылардың фонетикалық дағдылардың тұрақтылығын ұамтамасыз ету үшін жүргізетін фонетикалық жаттығулар дыбыстарды жете меңгеруге мүмкіндік жасайды. Олар көбінесе дыбыстарды айту дағдысын бекіткен пысықтау жұмыстары болып табылады.

Жазылым әрекетін оқушыларға меңгертуде төмендегі мәселелерге басты назар аудару керек: бірінші, қазақ алфавитіндегі әріптерді дұрыс жазуға үйрету; екінші, қатысымдық тұлғалардың дұрыс жазылу ержелерін меңгерту; үшінші, тілдік қарым-қатынасқа қажетті сөз бен сөз тіркестердің, сөйлемдердің байланысу және жазылу заңдылықтарын игерту; төртінші, ойды жазбаша жеткізудің үлгі модельдерін меңгерту.

Фонетикалық дағдылардың дамуын қамтамасыз ететін жаттығулар сөйлеу кезінде оқушылардың өз бетімен жаңа сөздерді, буындарды дұрыс айтуына байланысты болып келеді.

Оқушы фонетика саласынан алған білімін, көңіліне түйген тұжырымдарын жинақтап тілдік қарым-қатынаста қолданылуы шарт. Бұл машық дағдылануға қарай кейде саналы түрде жүрсе, кейде қалыптасқан үйренген әдетпен жүйелі түрде іске асады. Қалай болғанда да, жазылым әрекетін меңгерту барысында қазақ тілінің тілдік құрылымын үйретудегі жаттығу, тапсырмалардың барлығы оқушылардың өз тарапынан орындалғаны тиімді. Тілдік қарым-қатынаста кез-келген жаңа сөз немесе грамматикалық материал фонетикалық дағдының ерекшелігін байқатады. Жазылымды меңгерту барысында мұғалімнің тілдік материалдың барлығын қайта түсіндіріп қайталап жатпай

(сабақтағы жиі қайталау оқушылардың ынтасын жоғалтуы мүмкін) тек қана оқушыларға бағыт-бағдар сілтеп, олардың сөйлеу дағдысын пысықтап, қадағалап отырған жөн. Ол оқушылардың тілдік қарым-қатынасты меңгеруін жеңілдетеді, тілдік жағдай жасайды. Фонетикалық дағдыларды қалыптастыруға әсер ететін тілдік материалдар мен оларды тиімді қолданудың жолдары көп.

Жазылым әрекетін меңгертуде әріп пен дыбыстан бастап, сөз ішіндегі буын мен дыбыс үндестігін сақтап, әрқайсысының заңдылықтарын дұрыс игергенде ғана жазылым жүзеге асады. Сонымен қатар, сауатты жазу әрекетінде дыбыс үндестігі ерекше орын алады. Қолданыстағы сөз ішінде дыбыстардың бір-біріне әсері өте күшті. Ол әсіресе, түбір сөз бен қосымша арасында көрінеді. Қосымшаның сөзге қалай жалғануы, қалай оқылуы, жазылуы шешіледі. Анығырақ айтқанда бұл буын үндестігі мен дыбыс үндестігіне байланысты. Бұл оқушыларға қазақ тілінің жазылым әрекетін меңгертуде екі тілдің фонетикалық заңдылығында бар сингармонизм заңдылығы. Фонетиканың бұл заңдылықтары оқушыларға сөйлесім әрекетінің түрлерін меңгертуде де маңызы зор.

Сөйлемдегі сөздер тілдік қарым-қатынаста бір-бірімен қосымшалар арқылы байланысады. Фонетиканың бұл заңдылығы әр сөйлемде, әр сөйлемдегі әр сөзбен байланысты кездесіп отырады. Бұл заңдылық тілді үйретуде жиі қолданылады. Оны білмейінше, ойды жазылым арқылы байланыстырып жеткізу жүзеге аспайды. Сондықтан да фонетиканың сингармонизм заңдылығын оқушыларға меңгертудің маңызы зор.

Алфавит қанша толық, жеңіл болғанымен жазу жүйесі онымен тәртіптеле қоймайды. Алфавиттегі әріптерде қолданудың белгілі ережесі болуы керек, яғни алфавиттегі әріптер мен сөздерді жазудың тиянақты ережесі болады. Әдетте жазу жалпыға ортақ болғаннан кейін, оның ережелері де жалпыға бірдей болып, көпшіліктің қолдануына арналады. Яғни, сөздердің жазылу ережелерінің жүйесі – орфография.

Орфография – дұрыс жазу ережелерін, нормаларын белгілейді. Ал дұрыс жазу нормаларының көздейтін негізгі мақсаты – айтайын деген ойды жазба түрде дәл, айқын, сауатты жеткізіп беру.

Орфография тілдің түрлі жақтарын және олардың байланысын бірдей ескере отырып, нақтылы қағидаларға сүйенеді. Мысалы: біріншіден дыбыстардың айтылуындағы ерекшелігі бойынша жазу; екіншіден, сөздердің қалпын емес шығу тегін сақтап жазуға, яғни тілдің ерте кездегі жазу дағдысына негізделеді де, сөздің ертеректердегі жазылуын өзгертпей сақтауды көздейді; үшіншіден, сөздердің түбір тұлғасын сақтауға негізделеді.

«Орфографиялық білім екі саланы қамтиды: Жеке лексикалық бірліктерді, сөздерді дұрыс жаза білу ережесі; Грамматикалық заңдылықтарды білу арқылы тіркесті, сөйлемдерді байланыстырып дұрыс жаза білу» (Оразбаева, 2000).

Жазылымды меңгертуде келесі назар аударуды қажет ететін мәселе тілдің фонетикалық, грамматикалық жағынан тұрақталған, тұтасталған, қалыптасқан белгілі бір атау бірлігі – сөз екені белгілі. Демек, қатысымдық тұлғалардың ішіндегі жазылымды меңгертуде негізгі рөл атқаратын және басқаларына ұйытқы болатын басты тұлға – сөз. Сөз арқылы баяншы айтар ойын қабылдаушыға анық жеткізуге тырысады. Сөздің бұл қасиетін түсінбей қатысым құралы ретінде тілді меңгеру мүмкін емес. Себебі профессор Ф.Ш. Оразбаеваның сөзімен айтқанда, «Сөздерді жеке-жеке алып қолдансақ, онда олар тілдің дара тұлғалары болғанымен, қарым-қатынас тілі бола алмайды» (Оразбаева, 2000). Олай болса, тілдік тұлғалардың қатысынан тұратын, қарым-қатынастық мәні бар бірліктер-қатысымдық тұлғаларды ұтымды ұйымдастыру қажет. Адамның сөйлесуі, пікірлесуі үшін тілдік қолданысқа керекті лексикалық құралдардың жүйесі ерекше орын алады. Өйткені адам жазуды, сөйлеуді білуі үшін айтайын деген ұғымға қатысты сөздерді және сол сөздерді дұрыс жұмсаудың амалдарын меңгеруі керек. Бірақ бұл сөздер өзара байланыспай, бір-бірімен тіркеспей жеке тұрғанда ойды жазбаша жеткізуде қабілетсіз. Ал, сөздердің жүйелі, ретті айтылуынан жасалған сөздерден, сөйлемдерден ой бірден

түсінікті болады. Демек, тілдік қатынас-құралы ретінде қызмет атқаруы үшін, оның лексикасындағы алуан түрлі сөздердің бір-бірімен қарым-қатынаста қолданылуы және олардың тіркесуінен сөйлемдердің құралуы шартты нәрсе (Лоукотка, 1984).

Тіл үйрету әдістемесінде лексикалық материалды қазақ тілінің лексика жүйесіндегі сөздің мына қасиеттеріне ерекше назар аудару қажет.

1. Сөздердің қолданылу жиілігі;
2. Сөздердің жеңіл-қиындығы;
3. Сөздің синонимдік қасиеті;
4. Сөздің тақырып қажеттігіне сәйкестігі;
5. Сөздің дыбыстық ерекшелігін қамтуы;
6. Сөздің тіл үйренушінің психологиялық ерекшелігіне сәйкестігі;
7. Сөздердің оқулықта қолданылу жиілігі.

Аталған ерекшеліктерді назарда ұстау жазылымды меңгертудегі лингвистикалық ерекшеліктер болып табылады.

Сөздің тағы бір ерекшелігі – грамматикалық формасы. Әрбір сөз нақты мағынаға ие, ал грамматикалық мағына ұғынықты болғанымен, грамматикалық тәсілдер арқылы байланысқа түспесе сөз тіркесі, сөйлем, жаттығу орындалмайды. Сонымен бірге сөздің грамматикалық мағынасы бірнеше болуы мүмкін. Сондықтан жазылым әрекетін меңгертуде маңызды рөл атқаратын қатысымдық тұлғаның бірі – сөздің грамматикалық формалар арқылы байланысқа түсуі. Сондықтан да сөз – басқа лексикалық бірліктермен қалыптасқан ережелердің нәтижесінде тіркесе келіп, сөз тіркесін, сөйлемдерді құруға негіз болады және тілдегі ең басты лексикалық тұлға ретінде есептеледі. Осының негізінде, қазақ тілін меңгеру лексиканы сауатты үйренумен тығыз байланысты. Қазақ тілінің лексика саласын оқушыларға меңгертуде сөйлеу процесіндегі барлық лексикалық тұлғаларды оқып-білу деген сөз. Демек, тілдік қатынаста өзіндік орны мен маңызы бар қатысымдық тұлғалардың бірі ғалымның айтқанындай «сөз және тұрақты сөз тіркестері» (Оразбаева, 2000).

Тілдік қатынаста тиянақты ойды жеткізетін басты тұлғаның бірі – сөйлем. Адам ойын, сөйлем құрастырудың заңдылықтарын біле отырып, айтпақ ойын, пікірін сауатты етіп жеткізуге тырысады. Автор баяншының жүйелі, дұрыс жазған сөйлемі арқылы жазылымды қалыптастырады. Демек, тілдік қарым-қатынастың орындалуына тікелей себепкер болатын ең басты да қажетті тұлға – сөйлем. Сөз, сөз тіркесі өз беттерімен бұл қызметті атқара алмайды. Осыған байланысты К. Аханов былай дейді: «Сөйлем – ең басты тілдік единицалардың бірі, оның толық қатысымдық қызметі бар синтаксистік единица» (Аханов, 1955).

Ғалым С. Аманжолов сөйлем жөнінде: «Сөйлем дегеніміз – кейде ұзын ойдың бір бөлшегін, кейде қысқа ойдың бүтінін қармайтын сөздер тобы» - деп сипат береді (Аманжолов, 2005). Ал сөйлемнің қатысымдық қызметі жөнінде профессор Ф.Ш.Оразбаева: «Сөйлем – тілдік қатынастың орындалуына тікелей себепкер болатын ең қажетті тұлға. Сөйлем баяншының жеткізетін деген ойын, қабылдаушыға түсінікті етіп қана қоймай, сонымен бірге, оның кері жауап беруінің көрсеткіші де болып табылады. Тілдік тұлға ретінде ойды білдірумен қатар адамдар арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асырушы тілдесім жолы» деп анықтама береді (Оразбаева, 2000).

Ғалымдардың келтірілген ой-пікірлерінен жазылым әрекетін іске асырудағы сөйлемнің маңызын, сөйлемсіз ойды жеткізудің мүмкін еместігін түсінуге болады. Сөйлем барлық тілдік тұлғаларға ұйытқы болатын қажетті бөлшектердің бірі. Сондықтан сөйлем, оның құрылысы, орны, түрлері туралы мәліметтерді меңгеру жазылым әрекетін үйрену үшін өте қажет.

Жазылымды жаттығулар арқылы үйрету барысында сөйлемнің ең қажетті, жазу тілінде жиі қолданылатын түрлерін меңгертуде ерекше мән берген жөн. Ғылыми

грамматикада сөйлемнің бірнеше түрге бөлінетіні белгілі. Жазылымда жай сөйлемнің осы түрлерінің бәрі де кездеседі. Көркем әдебиет, көркем шығарма тілі, мезгілдік баспасөз тілі, әрбір салаға байланысты жазылған кітап беттерінде сөйлемнің түрлері жазылым арқылы бірінде жеңіл жазылса, енді бірінде күрделі түрде жазылады.

Тілдік қарым-қатынаста жүзеге асыру үшін тұрақты сөз тіркесі тілді үйренудің, әрі ойлаудың негізі, әрі бір-бірімен мағыналы екі сөздің белгілі бір байланысқа түсуі. Сонымен бірге сөз, сөз тіркесін, тұрақты тіркестерді игерту барысында кез-келген сөзді бір-бірімен тіркестіре салуға болмайтынын, өзара мағыналық байланыста айтылатын сөздерді ғана байланыстыруға болатындығын жаттығулар мен тапсырмалар арқылы түсіндіру қажет. Жаттығу жұмыстарында тұрақты сөз тіркестері, белгілі бір іс-әрекетті суреттеп, баяндауда ерекше қызмет атқарады және әр түрлі сипаттағы жаттығудың түрлері қызығушылықты арттырады. Жазылым әрекетін меңгертуде тұрақты сөз тіркестері сөйлем ішінде адам ойын жеткізуде белгілі бір ұғымды білдірумен көрсетуімен қымбат. Тұрақты сөз тіркестерінің қатысымдық ерекшеліктері олардың құрамында бірнеше сөздердің тіркесіп келуі жағынан көрінбейді, керісінше сол бірнеше сөздің қатыса келіп, әрі аталуы, әрі экспрессивті мағынаны білдіруі арқылы қатысымдық және ақпараттық мәнге ие болуынан анықталады.

Грамматика бүкіл тілдік қарым-қатынастың өзегі. Өйткені жазылым әрекетінде грамматикалық жағынан бір-бірімен орын тәртібін сақтап, байланыспаған сөздер мен тіркестер адамның ойын жеткізе алмайды. Сондықтан да сөздер белгілі бір мағынаны білдіре келіп, өзара байланысқан бір бүтін жүйені құрайды, яғни тиянақталған ойды білдіретін сөйлемге айналады. Сөздер жеке тұрғанда белгілі бір атаулық мағынаны білдіреді. Мысалы, мезгілдің, қимылдың, іс-әрекеттің, құбылыстың сипатын анықтайды. Олар бір-бірімен грамматикалық байланысқа түсіп, атаулы мағынамен қатар, ойдың мазмұнын да жеткізеді.

«Грамматика бір-бірімен байланысты екі сала – морфология мен синтаксистен құралады. Морфология сөздердің морфологиялық құрылымы мен типтері, морфема мен оның түрлері, сөздердің түрленуі, олардың формалары және сөздердің лексика-грамматикалық топтары туралы ілім. Ал синтаксис – сөз тіркесі мен сөйлем, олардың құрылымы мен түрлері, сөздердің сөйлемде тіркесуі туралы ілім» (Қазақ Совет Энциклопедиясы, 1974).

Тіл білімінің әрбір саласының қарастыратын тілдік тұлғалары бар. Грамматика тілдегі грамматикалық тұлғаларды және олардың басын қосып, ұйымдастыратын, тілдік қатынас жасауда іске жарататын, әрі олардың бір-бірінен жігін ажырататын тәсілдер мен құралдарды зерттейді.

Грамматикада сөздің басқа тұлғалардың атқаратын қызметі ерекше. Сөзден алуан грамматикалық құбылыстар тарайды және сөзге келіп тіріледі. Сөз, біріншіден, грамматикалық жүйенің ішінде морфемамен бірлікте болып, бұл сөз бен морфема бір-бірімен өзара тығыз байланысқа, қарым-қатынасқа түскен күйінде грамматикалық құбылыстың морфологиялық саласын құраса, екіншіден, сөз тіркесі және сөйлеммен өзара қарым-қатынасқа, тығыз байланысқа түсіп, олармен бірге грамматикалық құбылыстың синтаксистік саласын құрайды. Сөз де, сөз тіркесі де сөйлем құрауға қажетті бірліктер ретінде қызмет атқарады. Сөйлем ойды айтып жеткізудің негізгі құралы болып саналады да, тілдік қарым-қатынасты сөйлем арқылы, сөйлем құрамында қолданылу арқылы атқара алады. Сондықтан да сөздер бір-бірімен грамматикалық қатынасқа түскенде ғана, олардан сөз тіркестері мен сөйлемдер жасалады. Сонымен грамматикалық сөз, сөз тіркесі сөйлемнің аралығындағы грамматикалық қатынастарды, олардың құрылымын зерттейтіндігін жете меңгерту жазылымды өз дәрежесінде жүзеге асыруға көмектеседі.

Жазылым әрекетін меңгертуде грамматикалық тұлғалардың ерекшеліктері:

1. Қазақ тілінің жалғамалы тілдер қатарына жататын ерекшелігіне байланысты. Тілдегі сөз тіркесі мен сөйлем құруға әсер ететін әрбір аффикс, олардың жұмсалыу амалы, тәсілдері – ойды жеткізуге қызмет ететін қажетті бөлшектер. Қазақ тілінің жалғамалылық ерекшелігі – оны басқа тілдерден ажырататын ең негізгі өзгешелігі.

2. Байланысқа түсетін түбірлердің тұрақты болуы, олардың өзгермейтін тиянақтылығы. Түбірді дұрыс табу арқылы сөздерді қатесіз, сауатты жазуға қалыптасады. Сөйлемдерді құрастыру үшін мағынасын дұрыс түсініп, оған қажетті жалғауларды жалғап, оны екінші сөзбен байланыстырады. Одан сөз тіркесін жасайды, сосын сөз тіркестерінен сөйлем құрап, жаттығу жұмыстарын орындайды. Сөйлем құрай білу – айтылмақ ойды жеткізудің негізі. Мұндайда оған қажетті басты материал қазақ тілінің жалғаулары.

3. Қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктері мүмкіндігінше ана тілімен ұқсастығы және айырмашылығы қатар үйретілгені дұрыс.

4. Сөйлеу тіліне ең қажетті материалдың бірі – етістік. Жазылымды үйретуде басқа сөз таптарына қарағанда етістік бірінші кезекте өтіледі. Себебі сөйлем баяндауышсыз жасалса, ой аяқталмайды. Ой аяқталмаған жерде тілдік қатынас та іске аспайды.

Сонымен, жазылым әрекетін меңгертудің лингвистикалық негізінде фонетикалық дағдыларды қалыптастыру үшін жүретін жаттығу жұмыстарының бәрі іс-жүзінде дұрыс сөйлеу, жазу үрдісін жүзеге асыру мақсатын көздей отырып, ол жалпы оқыту жүйесінің бір бөлшегі ретінде басқа тілдік материалдармен байланысты қарастырылады. Сөз тіркесін айту, ойды сөйлем арқылы жеткізу тек грамматикалық заңдарға ғана қатысты емес, лексикалық заңдарға да тікелей қатысты, байланысты. Сондықтан да тілдік тұлғаларды меңгертуде барлық заңдылықтарды біртұтас пайдаланып, бірге оқытқанда ғана жазылым әрекетінде оң нәтиже береді. Тілдегі қатысымдық тұлғалардың барлығы жазылымды меңгертуде түрлі деңгейдегі жаттығу мен тапсырмалар жүйесін сауатты орындай білуге баулиды. Сонымен қатар жазылым процесінде басты орын алатын – сөз бен сөздің байланысы, грамматикалық формалар мен мағыналар, сөздердің тіркесі, сөзжасам – осының бәрі тіл білімінің салаларында қарастырыла келіп, грамматиканың дамуына қанша әсер етсе, тілдік қарым-қатынасқа, жазылым әрекетінің жүзеге асуына сонша ықпал етеді. Сондықтан еңбекте жазылым әрекетін лингвистикалық жағынан қарастыру барысында жазылымға қатысты графика, орфография, фонетикалық ерекшеліктер, сөздің, сөйлемнің мағыналық жақтары, тәрбиілік мәні жоғары мәтін, пікірлесім басшылыққа алынады.

Қорытынды

Сөйлесім әрекетінің барлық түріне үйрету тілдің негізіне сүйенеді. Сондықтан да тіл үйрету процесінде лингвистиканың негізі зор. Лингвистика тілдің байлығын, мәнерлілігін танытып, тілдік бөліктердің құрылысын, маңызын айқындайды. Олай болса, лингвистика жазылым әрекеті мен оның түрлерін меңгертуде маңызды тілдік дағдыларды қалыптастыруда негіз болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

Амирова, Т.А. (1985). *Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка*. Мәскеу.

Аханов, К. (1955). *Қазақ тілі лексикасының мәселелері*.

Балақаев, М. (1965). *Қазақ тіл мәдениетінің мәселелері*. Алматы.

Виннер, Н. (1958). *Кибернетика общества*. Мәскеу.

Гельб, И.Е. (2004). *Жазуды үйрену тәжірибесі (Грамматология негіздері)* (Л.С.

Горбовицкая & И.М. Дунаевская, ауд.).

Зиндер, Л.Р. (1987). *Очерки общей теории письма*. Ленинград: Прогресс.

Қазақ Совет Энциклопедиясы (1974). Алматы.

Локк, Д. (1960). *Опыт о человеческом разуме*. Книга 3. Мәскеу.

Оразбаева, Ф.Ш. (2000). *Тілдік қатынас теориясы және әдістемесі*. Алматы.

Соссюр, Ф. (1977). *Курсы общей лингвистики*. Мәскеу.

References

Akhanov, K. (1955). *Issues of Kazakh language vocabulary*.

Amirova, T.A. (1985). *Functional relationship between written and spoken language*. Moscow.

Balakayev, M. (1965). *Issues of Kazakh language culture*. Almaty.

Gelb, I. E. (2004). *The study of writing: The foundations of grammatology* (L.S. Gorbovitskaya & I.M. Dunaevskaya, Trans.).

Kazakh Soviet Encyclopedia (1974). Almaty.

Locke, J. (1960). *An essay concerning human understanding*. Book 3. Moscow.

Orazbayeva, F. Sh. (2000). *Theory and methodology of language communication*. Almaty.

Saussure, F. de. (1977). *Course in general linguistics*. Moscow.

Wiener, N. (1958). *Cybernetics and society*. Moscow.

Zinder, L. R. (1987). *Essays on the general theory of writing*. Leningrad: Progress.

K. Kurmantay

Gymnasium No. 105 named after Oraz Zhandosov, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: kurmantaykarina@mail.ru)

The Linguistic Foundation of Forming Critical Opinion in Written Language Development

Abstract. The issue of linguistic signs was first explored in ancient times by renowned philosophers such as Aristotle and Democritus. Since then, two major approaches emerged in the works of ancient Greek philosophers and grammarians. The first holds that elements of language (words, sentences) should be considered as signs; the second views these signs as inherently connected to human thought and reasoning. Later, the Stoic school also paid attention to the nature of linguistic signs. As a specific aspect of semiotics, language became a concrete theoretical problem in the 18th century. In the 19th–20th centuries, the elements of linguistic signs were studied within historical-comparative linguistics and logic. In the 20th century, this idea gained prominence as a major philosophical trend across linguistics, psychology, logic, and aesthetics.

This article examines the philosophical and linguistic foundations of the sign-based nature of language. Drawing on the works of Aristotle, Democritus, the Stoics, John Locke, Charles Peirce, Charles Morris, and Ferdinand de Saussure, the article analyzes the concept of linguistic signs from various perspectives. The author addresses both the phonetic (signifier) and semantic (signified) aspects of signs, describing the development of language as a sign system. The study highlights the interdisciplinary connections between semiotics, philosophy, and linguistics.

Keywords: linguistic sign, written speech, word, writing system.

К. Курмантай

Гимназия №105 имени Ораза Жандосова, Алматы, Казахстан

(E-mail: kurmantaykarina@mail.ru)

Лингвистическая основа формирования критического мнения в развитии письменной речи

Аннотация. Проблемой языкового знака впервые занимались еще в древние времена известные философы Аристотель и Демокрит. С тех пор в трудах древнегреческих философов и грамматистов сложилось два направления. Первое направление предполагает, что элементы языка (слово, предложение) следует рассматривать как знаки; второе – что эти знаки связаны с мышлением и суждением человека. Позднее школа стоиков также обратила внимание на природу языкового знака. Как отдельный аспект семиотики, язык стал самостоятельной теоретической проблемой в XVIII веке. В XIX–XX веках языковые знаки рассматриваются в рамках историко-сравнительного языкознания и логики. В XX веке эта идея заняла особое место как основное философское направление во всех гуманитарных науках – лингвистике, психологии, логике и эстетике.

В данной статье рассматриваются философские и лингвистические основы знаковой природы языка. С опорой на труды Аристотеля и Демокрита, школы стоиков, Дж. Локка, Ч. Пирса, Ч. Морриса и Ф. де Соссюра анализируется понятие языкового знака в различных научных контекстах. Автор уделяет внимание как звуковой стороне знака (означающему), так и смысловой (означаемому), описывая становление языка как знаковой системы. Статья выявляет взаимосвязь между семиотикой, философией и лингвистикой.

Ключевые слова: языковой знак, письменная речь, слово, письмо.

Автор туралы мәлімет:

Қурмантай К. – Ораз Жандосов атындағы №105 гимназия, Алматы, Қазақстан.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8881-2543>

Information about authors:

Kurmantay K. – Gymnasium No. 105 named after Oraz Zhandosov, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8881-2543>

Сведения об авторах:

Курмантай К. – Гимназия №105 имени Ораза Жандосова, Алматы, Казахстан.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8881-2543>

Тұлғатану / Personalistics / Персоналистика

ҒТАР 16.01.21

Ғылыми мақала

А.А. Туймебекова*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
(E-mail: atiyumebekova@mail.ru)**Абай мен Бауыржан: ұлттық болмыстың екі қыры – ойшылдық пен батырлық**

Аңдатпа. Қазақ руханиятының шамшырағында бірі жарқырап сәуле шашса, екіншісі сол сәуледен тараған тұлғалар – Абай мен Б.Момышұлы арасындағы сабақтастық қарастырылды. Қазақ әлемінің сыни ойлау дүниесінен орын алған азаматтар әлемді тану тұрғысынан ұлтының тілдік тұлғалары деп танылды. Абай XIX ғасырға дейінгі қазақтың дүниетанымына талғаммен сыни баға берді. Б.Момышұлы Абайдан басталған сыни пікірлерді ұлттық тұрғыда қарастырды. Абай таныған қазақ мінезі мен болмысына сын тұрғысынан қараған. Оның ойлары Абайдың мінезді түзеу, әділетке бас ию, адамзатты сүю ойларымен үндеседі.

XX ғасырда дүлей соғысты көзімен көріп, санасынан өткізген Батыр бағалаушылық, әлемнің тілдік бейнесін қалыптастырудағы Абай арқылы өрістеген сөздердің метафоралық, экспрессивтік, образдық мәнін тұтастырушы тілдік тұлға деп сараланды.

Абай ілімі адамгершілік пен ізгіліктің бастауы, адамның ісі мен әрекетіне баға берушілік, адамның орны туралы көзқарастары кезінде Алаш азаматтарын да қызықтырып, білім мен ғылымның әр саласына зерттеу бастатқан. Б.Момышұлы да соғыста адам мен оның өмірі, қазақ елінің болашағы туралы елге хат жазып, мемлекеттің тәуелсіздігі үшін жеке құрамда әскер жабдықтау ойы болған. Осы идеяның туындауына өз елінің биліктегі азаматтарының қарсы шығуы соғыстан соң Батырдың бейбіт өмірде қарсылық көрсетуі оның шығармашылығы арқылы жүзеге асты. Алаш азаматтарының мемлекеттің іргесінің беріктігіне жеке құрамда әскері болуы қажет деген идеясын көтеру үшін жастар тәрбиесіне қатысты ойын заманының қатал қиырларына қарамастан айтты. Жастарды батырлыққа, елін қорғауға тәрбиелеуге шақырды. Соғыста өзі де командир ретінде әрбір жауынгердің өміріне жауап беретіндігін ар-намыс, парыз бен борыш тұрғысынан дәлелдеді. Осыдан барып халқымыздың талай ғасырлар бойы ту еткен «батырлық» концепті жанданды. Абай таныған адамның баға жетпес байлық екендігін білді. Соғыстағы жеке адамның батырлық қасиеттерін зерделеді. Қазақтың қара сөзінен ойлы, шайырлы даналыққа жетелер шығармашылық әлемін жасады.

Түйін сөздер: тұлға, көзқарас, адам, батырлық, ізгілік, әділет, мемлекет, әскер

DOI: <https://doi.org/10.71078/5t6cyk50>

Түсті: 10.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

Қазақ әлемінің көгінде жарқыраған екі жұлдыз бар. Бірі сөз құдіретінің падишасы болса, екіншісі бабалардан жалғасып келе жатқан ұлтымыз бен жеріміздің ар-намысын ту еткен батырлықтың жалғасы.

Қазақ халқының шығармашылық арнасында тұлға тақырыбында зерттеулер баршылық. Әрине бүгінгі зерттеуімізде тұлғалардың екі дәуірде бірдей ой қорытуы, ол ойының тоғысар шегі – ұрпақтың тұлға өресінде қалыптасуына арналуы мақаланың

өзектілігін аша түседі. Абай мен Бауыржан қазақ әлемінің көгінде шамшырақ болып жанып, ұрпағына адастырмас сәуле қалдырды. Абайдың Алланың адамды махаббатпен жаратып, адамның Алланы сүюге бағытталған көкірегі ояу, шыншыл, ізгілік пен адамгершілікке толы жүрегімен, әсіресе әділетті сүйген жүрегімен кемелденіп толық адамға айналатынын, ондай адамнан еш жаманшылық шықпайтынын нұсқау етуін есітіп, біліп, жаттап өскен Бауыржан әділетті ту етіп, шыншылдықты қару етіп, адамзатты бауыр етіндей көргендігін барлығымыз білеміз. Абай заманы мен Бауыржан заманын салыстыруға келмейді. Бірақ заман өзгергенмен адам өзгермейді. Адам бойындағы сатқындық, жалқаулық, еріншектік сияқты әрекеттер барлық кезеңде болды. Абай дүниетанымы әр кезеңде зерттелді, әлі де зерттеуді қажет етеді. Ал Б. Момышұлының шығармашылық әлемі туралы зерттеулер әдеби, педагогикалық тұрғыдан қарастырылғанымен тілдік тұрғыдан қарастырылуы өте аз десек те болады. Ғалым С. Есімқұлова Б. Момышұлының шығармашылығындағы тілдік қолданыстар, мақал-мәтелдердің қолданылуындағы ұлттық нақыштарды алып, тілдік тұлғаның қалыптасуындағы ұлттық құндылықтар мен әскери-патриоттық көзқарастарына тоқталады. Біз бұл зерттеуімізде Абай мен Бауыржанның ел мен жер иесі болатын тұлға туралы ой толғаныстарына тоқталмақпыз.

Зерттеу әдістемесі

Мақалада салыстырмалы талдау әдісі арқылы Абай мен Бауыржанның тұлға жайындағы ойлары салыстырылып, тарихи тұлғалардың көзқарастарын саралау, мәтіндік мысалдар арқылы дәлелдеу қарастырылды. Мәтінталдау әдісі бойынша Абайдың қара сөздері мен өлеңдерінен, Бауыржанның шығармаларынан болашақ тұлғаны қалыптастыруға қажет алғышарттар ізделінді. Философиялық және тарихи - контекстуалды талдау бойынша Абайдың отаршылдық заманындағы қиыннан жол табар ақыл-ойлары, Бауыржанның кеңестік тар замандағы рухани шығармашылыққа бет бұруы, Алаш азаматтары бастаған ар ісін жалғастыруы, қарсылық ретінде қайсар мінезін көрсетуі, жастарға патриоттық тәрбие беру маңыздылығын түсіндіруі көрінеді. Авторлық көзқарас тұрғысынан екі тұлғаның ойларына жаңаша көзқараспен баға беру, бағалаудан тұратын интерпретациялық әдіспен қорытылады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Абай түзеймін деген заманның келбетін, ақын өлеңдерінен астарлы сипат іздеген зерттеушілер өте көп. Дегенмен Абайдың тұлға мәселесінде қозғаған ойынан дерек іздеген ғалымдар оның заман ағысына қарай орыс тілін меңгеру қажет деп тапқандығын, сонымен қатар ел билеу саясатында әділдік пен қазақ елінің болашағы мәселесі сөз болған. Зерттеушілер тарих қатпарынан Абай заманындағы патша өкіметінің қым-қуыт саясатынан бүгінгі күннің бейнесін іздейді. Тіл саясатының әлі күнге өгейсіп жүруінің басы сол заманнан басталатынын көреміз. Б. Байғалиев, М. Қойгелдиев, А. Сейдімбеков зерттеулерінен тұлғаны дамытудағы тіл мәселесінің жағдайын байқаймыз. Бауыржан Момышұлы туралы зерттеулер өте аз. Тілдік тақырыпта зерттеулер де аз. Зерттеуші С. Есімқұлова тілдік тұлғаны анықтаудағы мақаласында Б. Момышұлының тілдік тұлғасына соғыстағы ерлігі арқылы халқының намысын көрсеткендігін зерттейді. Соғыс әлемі ерекше әлем екендігін Бұзаубағарова, Омарова, ал Б. Момынкұл шығармашылық тұлғаның өмірлік кредосы отбасынан басталатынын айтқан. Скопус базасынан А. Қажымұрат және т.б. еңбегінен Алаш зерттеушілерінің Абайды қазақтың ұлттық кодынан қарастырды. Р. Қасенова және т.б. Абай поэзиясындағы метафоралардың қызметіне тоқталды. К. Оралбекова және т.б. Абай таныған толық адам туралы зерттейді. Сондай-ақ осы зерттеуді жүргізуге Б. Момышұлының әр жылдары айтқан ойлары алынды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қоғам дамуы мен тілдің дамуы, тіл қолданушылардың қарым-қатынастық қабілеті, прагматикасы да, адресаты да өзгерері анық. Бірақ екі тұлғаның да адресаты – өскелең ұрпақтың жайын түсіндіруге бағытталады. “Ел боламын десең, бесігіңді түзе” – деп М. Әуезов айтып өткендей, келешек елдің тағдыры не болады? деген сұраудан шыққан Абай мен Бауыржанның ұрпақты тұлға дәрежесінде қалыптастыру үшін тәрбиесіне көңіл бөлуінен бастағымыз келеді. Абай халқы үшін соққы да жеді, у ішкендей халде де болды. Ал Бауыржан кезеңнің әділетсіздігімен күресті. Көзге ұрғандай болып тұрған олқылықтарды айтпай өтпеді. Заманына сыни көзбен қарады. “Заманың тұлкі болса, тазы болып шал” деген мақалдың оң мен солын таныды. Айнала мансап көздеген, рухани жүдеген тоғышар адамдардан жалықты. Қайтсем, халқым алға басады, тасы өрге домалар ма екен? – деп шарқ ұрды. Сонау соғыста жүріп, Отан, азаматтық борыш, ар, намысты ту етіп көтеріп, абырой мен ұят үшін күресті. Абай насихаттаған ар ілімін ұмытпады. Зерттеуші С. Есімқұлова Б. Момышұлының сөз саптауына көркем шығармасынан мысалдар келтіреді. Оның сөз саптауынан салыстырулар, психологиялық логика табады (Есімқұлова, 2022). Біздің ойымызша, жазушының санасының саңылауынан сүзілген әрбір сөзде жеке адамның мінезі, ұлттық коды жатыр. Мысалы, *Өтіріктің қанатын қомдағанша, ауыртпалықтың жүгінен бүгілген артық* (Момышұлы, 2010: 6)

Б. Момышұлының екінші дүниежүзілік соғыстағы ерлігі арқылы оның тілдік тұлғасы анықталды. Ол ерлігі арқылы халқының намысын асқақтатты (Есімқұлова, 2022). Соғыс әлемі – ерекше әлем екендігін, онда адамдар ерекше “код” арқылы қарым-қатынастың ерекше түрінде диалог құрады (Бұзаубағарова, Омарова, 2014). «Мен неліктен соғыс жөнінде жазып жүрмін? Өйткені, соғыс – адам өміріндегі ең бір дүр сілкіндірерлік, жан түршігерлік оқиға» – дейді Б. Момышұлы өзінің Қазақстанға келіп ұлттық интеллигенция алдында сөз сөйлеуінде (Момышұлы, 2010).

Ғалым С. Есімқұлова Б. Момышұлы тілдік тұлға ретінде лингвокогнитивті және прагматикалық деңгейі соғыс жылдарында идеологиялық фактор мен патриотизм негізінде қалыптасқандығын айтады (Есімқұлова, 2022). Әрине тілдік тұлғаның қалыптасуына отбасынан алған тәрбие негізінде ұштасқан қабілет пен дарындылық та, жеке адамға тән өсу де қажет сияқты. Сол өсу соғыста шыңдала түсті. Өйткені жоғарыда айтқанымыздай, соғыс адам мінезін шыңдайтын да, санасын дүр сілкіндіретін де оқиға. Тұлға қалыптастыруда Абай мен Бауыржан ойлары бір арада тоғысады, себебі екеуі де халықтық танымы мен ділі бір ортада өсті. Қазақ халқының ұлттық ділінде ұрпақ өсіру, ел мен жерге ие болу, батырлығын шындау, ар мен намысқа ие болу сияқты әрекеттер елеусіз қалмаған. Әрине тұлға қалыптасуында отбасының рөлі ерекше. Абайды әкесі 13 жасында ел басқаруға икемдесе, оқуын жалғастыруына қарсы болмаған. Тұлғалық қалыптасуына жағдай жасаған. Б. Момышұлының вербальды-семантикалық тілдік тұлғасының қалыптасуына ұлттық құндылықтар мен әлеуметтік мәдени талаптар әсер етті (Есімқұлова, 2022). Зерттеуші Б. Момышұлының айтуынша, Б. Момышұлының шыншыл болуына әкесі көп әсер етті. Бауыржан мектепте оқыған тұс ауыл балаларының қай таптан шыққандығын тексерумен сәйкес келген, туысы бай болса, оны мектептен қуатын болған. Бауыржанның да ортан қолды тұрмыстары бар, соны әкесінен жасырып қалауын өтінгенде, әкесі – Ешқашан өтірік айтпауды, егер өтірік айтатын болса, ренжитінін айтқан. Содан бастап Бауыржан өтірікке жаны қас. (Момышұлы, 2024).

Ақындық өнерінің шырқау кезінде Абай да 1889 жылы «Сәулең болса кеудеңде...» өлеңі жазылғанда жасы қырық төртте екен. Он үшке толғанында әкесі Құнанбайдың шешімімен Семей қаласындағы оқуын орта жолдан доғарып, елге оралады. Содан бастап ел ішінде беделді әке болашағына үлкен тұлға қалыптастыруда сенім артқан ұлын қасында алып жүріп, қоғамдық қызметтің қыр сырына қанықтырады. Сөйтіп жиырма үшінде Абай болыстық қызметке келеді. Болыстықты табан аудармастан он екі

жыл қатарынан жүргізіп, одан кейінгі қызмет жолы би лауазымында жалғасын табады. Тіпті соңыра Семей қаласындағы статистикалық мекеменің қызметкері ретінде Абайға өкіметтен арнайы жалақы берілгендігін растайтын ресми деректер архивтен табылған. Осы мәселелердің барлығын анықтап ғылыми айналымға ендірген архивтанушы-ғалым Б. Бейсенбиев: «Отаршыл патша өкіметінің заң-ережелері белгілеп берген шектеулі ғана билік аясында болыс, би болып қызмет атқарған Абай бұл мансаптың қиыншылығы мен азабын көп тартты. Бірақ өскен ортасының дәстүрі, ағайын-жақынның мүддесі, оны бұл қызметтерге еріксіз жегіп, әурешілігіне көндірді. Ұлы ақын саналы өмірінің 18 жылын ресми осы қызметтерге арнап, оның 12 жылында болыс, 6 жылында би болып ғұмырын әр қилы айтыс-тартысқа толы оқиғалар үстінде өткізді» (Байғалиев, 1997: 28) деп жазады. Осы аталған лауазымды қызметтер барысында Абай сол тұстағы қоғамдық ортаның «белді-белсенділерінің» қатарынан табылды.

Сырт көзге Абай өз ұлты, өзі өмір сүріп отырған қоғамдық ортаның «белсенді» топ өкілдерінің мешел мінез, жағымсыз жақтарын өткір тіл, ащы сарказммен сынап мінегендей болып көрінеді. Алайда оның шығармаларының контекстік желісіндегі логикалық ой ағысын, ондағы астарлы мән-мағынаны Шәкірімнің сөзімен айтқанда «бас көзімен емес, ақыл көзімен» аңдап қарау әдісі арқылы ғана толыққанды танып білуге болады. Ондай жағдайда шығармадағы тақырыптық сарын, идеялық өзектіліктің екпіні мүлдем басқа мәселеге ауып кетеді. «Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен» (Абай, 2017: 138) деп басталатын отыз тоғызыншы қара сөз халқымыздың қоғамдық ой-сана, ұлттық дүниетаным, азаматтық позициясының ядросы болып табылатын өзекжарды құндылық – намыстың деградацияға ұшырауы заманның саяси-әлеуметтік факторының салдары. Намыс – қазақ қоғамының біртұтастығы мен беріктігінің серпінді күші болған. Ал енді сол рухани діңгектің талқандалуы ұлттық колориттегі *ел басы, топ басы* категориясындағы тұлғалардың билік сахнасынан шеттетілу әдісімен жүзеге асырылды. «...ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы мен топ басылары қалай қылса, қалай бітірсе, халықта оны сынамақ, бірден бірге жүргізбек болмайды екен. «Қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақса, сақа қой», «Бас-басыңа би болса, манар тауға сыймассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің» деп мақал айтып, тілеу қылып, екі тізгін, бір шылбырды бердік саған, берген соң, қайтып бұзылмақ түгіл, жетпегенінді жетілтемің деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырамың деп тырысады екен. Оны зор тұтып, әулие тұтып, онан соң жақсылары да көп азбайды екен. Бәрі өз бауыры, бәрі өз малы болған соң, шыныменен жетесінде жоқ болмаса, солардың қамын жемей қайтеді?» дегенде халық пен билеуші топ өкілдері арасындағы ажырамас бірліктің тегеуріні – қазақтың дәстүрлі дүниетанымының негізінде бекіп қалыптасқан ұлттық сана екендігін аңғармау мүмкін емес. Бұл деген билік жүйесіне лайықты тұлғаның туа бітті кесек болмысымен, әділдігімен, іскерлігі, шешендігі, көсемдігімен, батылдық, табандылық, өжеттігімен, ең бастысы ар мен намыстың құнын ардақтай білетін азаматтық кредосымен табиғи түрде сұрыпталып отыратын дала заңының демократиялық сипатын айқындайды.

Міне сондай табиғи түрде реттеліп келген ұлттық модельдегі билік жүйесі XIX ғасырдағы отаршыл патша үкіметі ендірген заң-ережелердің күшімен ресми түрде талқандалды. Патшалық үкімет ендірген жаңа жүйе – болыстық билік сайлау арқылы жүргізілді. Енді сол сайлау тәртібінің жайы жиырма екінші қара сөзде: «Болыс пен биді құрметтейін десең, құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пенен биліктің ешбір қасиеті жоқ... Жорғалықпенен көңілін алсам екен деген надан (болыс – Ә.Т) әке-шешесін, ағайын-жұртын, дінін,

адамшылығын жауырынынан бір қаққанға сатады. Тек майордың күлгені керек деп, к...і ашылса да, қам жемейді» (Абай, 2017) деп көрініс табады. Түпкі ниет-қалауы қазақты ұлттық қалып, ұлттық сана, ұлттық менталитетінен айырып, қол астындағы «өндіріс құралы» етуді көздеген отарлаушы патша үкіметі ендірген жабайы сайлаудың салдары осындай нәтиже берді. Әлбетте, бара-бара халықтың ой-санасын тегіс улап, бойын меңдеген тіленшілік психологиясының пайдасын патшалық әкімшілік көрді, ал зардабын шеккен қазақ болды.

Ең сорақысы болыстық сайлау қазақ қоғамында бұрын-соңды болып көрмеген қоғамдық дерт түрлеріне жол ашып берді. Атап айтқанда біреудің үстінен арыз-шағым ұйымдастырып, болмашы нәрсе үшін әкімшілік ұйымдарға жүгіну, біреуге нақақ жала жабу, жаппай жемқорлық пен пара қазақтың қадірін кетіріп, қасиетін қашырды. Бұрынғы «Малым жанымның, жаным арымның садағасы» дейтін текті қазақ енді сол асыл қырын жоғалтты. Болыстыққа талпынған кандидат ең алдымен патшалық әкімшілікте отырған уездной начальниктерге, сосын дауыс сатып алу үшін қарапайым халықты паралап жүріп сайлауда дауыс жинауға машықтанды. Сол «көппен дүрмекке» елірген тобырлық сана партияшыл болып алды. Бірімен-бірі аңдысқан ел моральдық жағынан да, рухани жағынан да жан-жақты күйреп, азғындыққа ұрынды. Тағы да сол Абай ақылманымыздың үшінші қара сөзде айтқанындай, бұл «Болыс болғандар өзі қулық, арамдықпенен болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді, өзіндей арам, қуларды қадірлейтін» (Бәкір, 2008) болып билік пен халықтың арасы қақ жарылды. «Алтау ала болса ауыздағы кетедінің» (Бәкір, 2008) кері еді. Сөйтіп, сырт күш, жат пиғылдың ықпалымен буыны босаған береке күн өткен сайын сетінеп, селдірей түсті. Абай айтады: Осы күнде қазақ ішінде «ісі білмес, кісі білер» деген мақал шықты. Оның мәнісі: «ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісіңнің амалшы, айлашылығынан жетерсің» деген сөз. Үш жылға болыс сайланады. Әуелгі жылы «Сені біз сайламадық па?» деп, елдің бұлданғандығымен күні өтеді. Екінші жылы кандидатпенен аңдысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап қалып, тағы болыс болып қалуға болар ма екен деп күні өтеді. Енді несі қалды? (Абай, 2017).

Міне осындай болыстық жүйеге байланысты сөз саптауларымен Абай би-болыстарды емес, керісінше оларды осындай мүшкіл машық, дәнменсіз күйге мәжбүрлеген жүйені сын тезіне алды.

Жоғарыда аталған өлеңіндегі «Көп шуылдақ не табар, Билемесе бір кемел?» деген риторикалық пафос отаршылдық ойранымен сабақтастықтағы өткеніміздің өшпес табы. Сөз орайына қарай «риторикалық пафос» дегеннің мағынасын түсіндіре кетсек те артық етпейді. Бұл деген жауабы өздігінен-ақ мәлім, яғни түйінін тарқатпаса да түсінікті нәрсенің сұраулы сөйлем формасында өрілуі. Сондағы автордың көздегені өлеңдегі өзекті ойдың әсерін арттырып, бояуын қанықтыра түсу. Сондықтан да риторикалық пафостағы сұраудың жауабында екіұштылық, шүбәлану болмайды, тіпті көзі қарақты оқырман оны іштей сезіп, біліп отырады.

Отаршыл үкіметтің өктемдігімен «қанталапайға» тап болған қазақтың дәстүрлі билік жүйесінен ажыратылуы кодтық негіздегі ұлттық тамырына балта шапқанмен бірдей еді. Бұл трагедияның жай-жапсарын ғылыми негізді дереккөздер желісімен толыққанды түрде ашып көрсеткен еңбектің авторы белгілі абайтанушы-ғалым Мекемтас Мырзахметұлы. Патшалық үкіметтің қазақ ұлтына қарасты империалистік-шовинистік саясатын жалғастыра дамытқан Кеңес үкіметі тұсында ашық айтып, тереңінен қопара талдауға тиым салынған бұл тақырыпқа профессор М. Мырзахметұлы батылдық танытты. Сондай-ақ белгілі қаламгер Әбіш Кекілбаев: «Қазақ даласы дәстүрлі мемлекеттік сипатынан айырылды, басқа топырақта қалыптасқан бюрократтық билеу жүйесі күшпен телінді. Елден гөрі өз басын, ұлттан гөрі ағайынын көбірек қамтып, ақылдан гөрі айла-шарғыны көбірек малданатын пысықайлардың «партияшыл»,

«топшыл» күресі етек жайды. Ру-ру болып, ата-ата болып, билікке таласу да содан шықты», (Байғалиев, 1997) – деп баяндайды. Ақселеу Сейдімбеков «Осыдан кейін, кім оязға пара берсе, майлы қасықтай жылтылдаған жағымпаз болса, соның айы оңынан туатын болды» (Тарақты, 1995) деп сипаттады. 1914 жылы «Айқап» журналының 13-санында жарияланған, II Екатерина патшайымның қолы қойылған «Қазақ жерін отарлау жоспары» жайлы құпия жарғыда: «Қазақтың ру басылары мен сұлтандарын бірімен-бірін араз қылып, бірімен-бірін иттей таластырып, бірінің етін бірін жейтіндей іс қылу керек. Ол үшін атам заманнан қалыптасқан хандық билікті алып тастау арқылы, қара қазақтың билікқұмар нәпсісін оятып, арасына от тастап, быт-шыт ету керек», (Қойгелдиев, 1995) – деген нұсқау берілді. Осы орайда «Қой басқарған арыстан тобынан, арыстан басқарған қой тобы артық» деген Бауыржан Момышұлының сөзі ойға оралады. Бір ауыз ғана қысқа да нұсқа сөз жүлгесінде ел іші, қауымдық орта, жалпы көпшілікті басқарудағы көшбасшы, лидерлердің күллі қоғамның ілгері дамуындағы, жалпы елдік, ұлттық мәселелердегі рөлі айқындалып тұр. «Абай поэзиясы метафораға бай, Умберто Эко өз еңбегінде семиозисте метафора негізгі аспект болып табылады» деген болатын.

Енді осы мәселенің байыбын тағы да Абай мұрасының көркемдік кеңістігінен ізерлеп көрейік. Қай тақырыпта сөз саптаса да өзекті ойдың өрімін өзара қарама қарсылықты ұғымдармен салғастыра ширату Абай поэтизмінің өзіне тән өрнегі. Мысалы: «Әсемпаз болма әрнеге, өнерпаз болсаң әрқаландағы» – болу мен болмау, «Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбаттағы» – арзан мен қымбат, «Өлсе өлер табиғат, адам өлместегі» – өлер мен өлмес т.б қарама-қарсылықты мәндегі ұғымдардың сабақтастығында ой өрбіту Абай өнерпаздығының өзгеше бітімін байқатады. Осы әдіспен «Берекелі болса ел» мен «Берекесі кеткен ел» деген антипод ұғымдардың арқауластығында бедерленген «единица» – ел басқару ісіндегі идеал бейне. «Абай поэзиясындағы адам- ең негізгі тақырып. Толық адам өзіне сенімді, жақсылық пен кісілікке ұмтылады» – деп көрсетті (Оралбекова, 2024).

Алдымен

Берекелі болса ел –

Жағасы жайлау ол бір көл.

Жапырағы жайқалып,

Бұлғақтайды соқса жел.

Жан-жағынан күркіреп

Құйып жатса аққан сел,

Оның малы өзгеден

Өзгеше боп өсер тел – деп сипатталған «берекелі елдіктің» картинасындағы басты қаһарманның образын:

Единица – жақсысы,

Ерген елі бейне нөл.

Единица нөлсіз-ақ,

Өз басындық болар сол.

Единица кеткенде,

Не болады өңкей нөл?

Берекеңді қашырма,

Ел тыныш болса, жақсы сол.

Рас сөзге таласып,

Ақжем болма, жаным, кел! – деп единица мен нольдің арақатынасында айшықталады.

Ал «единицасыз өңшең нөлдің» жайы:

Берекесі кеткен ел –

Суы ашыған батпақ көл.

Құс қаңқылдап, жағалап,

Сулай алмас жазғы төл.

Оның суын ішкен мал
Тышқақ тиіп, аспас бел.
Көл деп оны кім жайлар,

Суы құрсын, ол бір – шөл – деген образда суреттеледі. Абай осы өз тұсындағы «единицаның» бет пердесін кигендердің тарих сахнасындағы «дәурені» дүркіреген тұсты көзімен көріп, басынан өткерді. Халқының басындағы осындай қасіретті күйден дерттенген Абай «Қалың елім қазағым қайран жұртым» өлеңіндегі қазақтың өз билігі өзіндегі, жері, суы, нуы дегендердің барлығы жайқалып тұрған – «Қалың елдік» қалыбын аңсады. Сол кезіндегі қарқаралы елдік санаттың «қайран жұрт» күйіне құлдырауының себебі Абайдың «Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың» деген сөзінде тұр. Өлең жолында поэтикалық үлгідегі сөз образында қолданылған ұстара – сол тарихтың күресініне ұшыраған, бір өзі мыңға татитын қазақтың «единица жақсылары». Болыстық басқару жүйесі арқылы қазақтың топты бастаған серкелерінің орны «Бас басына би болған өңкей қиқыммен» алмастырылды. Олардың портреті:

«Болыс болдым мінекей,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта жал,
Қалмады елге тығындап.
Сүйтсе дағы елімді,
Ұстай алмадым мығымдап.
Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.
Сияз бар десе жүрегім,
Орнықпайды суылдап.
Сыртқыларға сыр бермей,
Құр күлемін жымындап» деген өлең жолдарында тұр.

Билік қызметте ақыл-парасатымен, қара қылды қақ жарған әділдігімен елді айрандай ұйыта білген бітімі бөлек – бірегейлердің орнын қайдағы жоқ кездейсоқ біреулер басқан кері процесс сол өз заманының шеңберінде шектеліп қалған жоқ. Қалың қазақты озбырлықпен басып жаншыған тақ иегері құлағанымен, мұрагерлік миссия жалғасын тапты. Сондағысы совет дәуіріндегі билік өкілдерінің қазақтың бойын жаулаған жат қылық, жасанды мінездің мінберінен танылуы. Соның бір нанымды дәлелі – еліміздегі билік басындағы лауазымды ортада айнымас культке айналған «тілдік тәуелділік психологиясының» бастауында да болыстық билік дәуірінің әсері сіресіп тұр. Мәселен XIX ғасырдағы болыстық билік талаптарының уақыт өткен сайын күшейіп, күрделене түскендігі тарихи деректерден белгілі. Соның бірі – ауылнайларға орыс тілін білу туралы талап қойылды. Семей облысының әскери-губернаторы болған Тройницкий дегеннің 1910 жылы жазылған қызметтік есебінде: «...Болыс сайлауына қатысушы үміткерлер ауызекі орыс тілін білгені дұрыс, орыс тілін білмейтіндерді бұл қызметке бекітпеймін деген талап қойдым. Екі ғасыр бойы Орыс державасының құзырында болған қырғыз (қазақ) елінің биліктегі өкілдері орыс тілін білмеуіне қалай да жол бермеу керек. ... Осы қолданған шара нәтижелі болды, қазір болыстық управительдер орысша сөйлесе алады, келесі сайлауда ауыл старшындарына осындай талап қойылатын болады», (Қойгелдиев, 1995: 65) деп жазылған екен. Осы талап генерал-губернаторға қарасты барлық уездерде кеңінен қолданысқа асырылды. Оған мына бір Қарқаралы уезіне қарасты Сарыбұлақ болысына жіберілген құжаттағы: «Семей губернаторының биылғы жылғы (1912) 6 шілдеде шыққан №11483 жарлығына сәйкес мынаны хабарлаймын: Дала генерал-губернаторы мырза жұрт арасында орыс тілін тарату мақсатында, орыс тілін білуді

болыстық управительдер ғана емес, ауылдық старшындардан да талап етіледі. Бұдан былай қызметке орыс тілін білгендер ғана сайланады» №2-уческе крестьян начальнигі Афлеров» (Қойгелдиев, 1995: 74).

Жоғарыдағы оқиға жайлы «Қазақ» газеті 1913 жылғы №15 санында: «Қазақтың қайбір сайлауында орысша білмейтін кісі болыс болмайды деп бұрынғы болыс болып жүрген қадірлі кісілерді жолда қалдырды...» (Қойгелдиев, 1995: 77) деп Әлихан Бөкейханов ашына жазады. Осылай болыстық сайлау арқылы жүргізілген отарлау саясатының ең Оның сыртында, кешікпей болыс пен ауылнайларға орыс тілін білу туралы талап қойылды. Семей облысының әскери-губернаторы Тройницкий 1910 жылы жазған қызметтік есебінде: «...Болыс сайлауына қатысушы үміткерлер ауызекі орыс тілін білгені дұрыс, орыс тілін білмейтіндерді бұл қызметке бекітпеймін деген талап қойдым. Екі ғасыр бойы Орыс державасының құзырында болған қырғыз (қазақ) елінің биліктегі өкілдері орыс тілін білмеуіне қалай да жол бермеу керек. ...Осы қолданған шара нәтижелі болды, қазір болыстық управительдер орысша сөйлесе алады, келесі сайлауда ауыл старшындарына осындай талап қойылатын болады», – депті. Бұл үрдіс генерал-губернаторға қарасты барлық уездерге қолданылады. Оған мына бір Қарқаралы уезіне қарасты Сарыбұлақ болысына жіберілген құжат куә. Онда: «Семей губернаторының биылғы жылғы (1912) 6 шілдеде шыққан №11483 жарлығына сәйкес мынаны хабарлаймын: Дала генерал-губернаторы мырза жұрт арасында орыс тілін тарату мақсатында, орыс тілін білуді болыстық управительдер ғана емес, ауылдық старшындардан да талап етіледі. Бұдан былай қызметке орыс тілін білгендер ғана сайланады» (Қойгелдиев, 1995: 82).

Билік қызметіндегі лауазымды тұлғаларға қойылған патшалық әкімшіліктің сол талабы Кеңектік билік тұсында да қалтқысыз жүзеге асырылып отырғандығы мәлім. Десек те, құрығы қаншалықты ұзын, қаһары бет қаратпасай сұсты болғандығына қарамастан қазақтың қайсар рухты, қайраткер тұлғалары осы ата тілді орыс тілінің тасасында қалдырған билік басындағыларға мін пікірлерін білдіріп отырғандығы шындық. «Социалистік Қазақстан» газетін оқып отырып, тіл шұбарлығын байқаған. Артынша 15-25.02.1944 ж. Алматы қаласы Қасақ ССР Коммунистік партиясының хатшысы М.Әбдіхалықовқа хат жазады. Онда «Тілсізді айуан дейді. Тілі кедей елді мәдениетсіз, анайы, надан халық деп санайды» – дейді (Момышұлы, 2011: 250). Енді бірде қызметкер әйел Сахарова келіп, – Бауыржан, почему вы пишете по казахски? – деп таңала сұрақ қойды. – Вы меня удивляете, Нина Александровна, почему я не должен писать по казахский на родном языке? – дедім мен. – Ведь многие казахи не пишут и не разговаривают, потому что не выразишь свои мысли – то что хочешь сказать не скажешь... До того говорят, Ваш язык бедный.. – деп түйеден түскендей, ұялмай-қызармай айтып отыр... Не дерсің, сөзі өңменімнен өтіп кетті (Момышұлы, 2011: 255). Абай заманында басталған отарлаумен келген туған тілден алыстату идеясы Бауыржан заманында да қылышын аямай сермеп тұрды. Бауыржанның туған тіліне жанашырлығы ғана емес, жастардың Отанын сүйер қайратты, қайсар болуын, Абай айтқан толық адам концепциясының жалғасы әділетті, шынайы, алғыр, намысшыл, қолынан келсе, көмек берер, жүрегі таза азаматтарды, тұлғаларды тәрбиелеу мәселесі күн тәртібінен түспеді. Бейбіт күнде де әділеттің ақ туын көтеріп, өзін батырмын деп санамады. Өзінің Отанын қорғаудағы міндеі, парызы деп ұғынды. Аудан, облыс көлемінде де қазақ тілі мәселесіне көңіл бөлді. Сарыағашта демалып жатқанда, Ташкенттен бір топ ғалымдар, ішінде М. Мырзахметұлы бар, Бауыржанды студенттермен кездесуге алып барады. Сонда студенттің «Қазақ тілінің жай-күйі туралы сұрағына: Қара тал бар, оны қанша кессең де, бұталасаң да, өлмейді, өйткені тамыры бар, содан өніп шығады. Қазақ тілі де қазақ бар болса, ешқашан өлмейді» – дейді (Момышұлы, 2011: 259). Б. Момышұлының тағы бір елге арнаған хаттарында көтерілген мәселе – ұлттық салт-дәстүрден тарайтын жауынгерлікке тәрбиелейтін ұлттық ойындардың ұмытылып бара жатқандығы туралы

Қазақстан Орталық Комитетінің хатшысы Н. Оңдасыновқа хат жазған болатын. Онда қазақ жігіттерінің атқа отыра алмайтын ебедейсіз екендігі, мергендікке баулитын асық, шілік ойындары мен бәйге, аударыспақ ұлттық ойындарын жаңғырту туралы хатын жазған болатын. Ал 1944 жылы елге келгенде Қазақстан Орталық Комитетінің бірінші Хатшысы Н.А. Скворцовқа кіріп елдегі жастар тәрбиесіне не жетпейтінін санамалап айтып береді: «Көкпар, сайыс, палуан күрес, қыз қуу, бәйге, айтыс, тоғызқұмалақ жатады. Бұлардың бәрі біздің жігіттерді батыр, ержүрек, тапқыр, епті етті. Меніңше, бұл дәстүрді дамыту керек. Ал сіздер тыйым салып отырсыздар. Бұл үлкен қателік, тіпті қаскөйлік!» (Қалдыбаев, 2004: 69) – деді.

Бүгінгі күні Б. Момышұлы шығармаларын мектепте оқыту, балаларға патриоттық дәнін себер еді (Демир және басқалар, 2024). Расында да өскелең ұрпаққа батырлық үлгісін көрсеткен аға буын өкілдерін оқытуға сағатты көбірек бөлсе немесе қосымша сабақ түрінде өтілсе деген ой бәріміздің көкейімізде тұр. Ал Абай шығармаларын оқыта отырып, ұлттық біргеілікпен оқушылардың аналитикалық қабілеті дамиды (Мадиева және басқалар, 2025). Міне өткен ғасырда Б. Момышұлының елге хат жазып, жас ұрпаққа әскери даярлық, жан-жақты дамыған тұлға қажет екендігін айтқандығы әлі күнге шешімін оңтайлы таба алмай келеді.

Қорытынды

Қорыта келе, Абай да Бауыржан да өз ғасырында халқының қамын жеп, қайтсем озық ойлы елге қатарына тартамын деп кетті. Ақын шығармашылығындағы адамды бағалау мәселесі Бауыржанда да жалғасын тапты. Соғыста әрбір жауынгер өлімге емес, өмір сүруге аттанады. Жауынгер елін қорғап, абырой мен намысты қамшылай түседі. Ал Абай заманында ел билеу саясаты өзгеріп, қазақ бұрын-соңды болмаған сайлау алаңына айналды. XIX ғасыр қазақ халқы үшін тектіліктен айырудың бір түрі ел билеу саясатын өзгерту болды. Басшысынан айырылған ел қайда барады? Абай өлеңінде тұжырымдалатын единицалар, ел басқарушы, топ басылар жойылды. Ел басқарудың бөліп ал да билей бер саясатынан туған итке сүйек тастағандай қырқыстырып қойған заманы келді. Сол заманда туған ұлдарымыз жанайқайын шығармашылық дүниесімен жеткізді. Сол заманды іле, алаш азаматтары ел болу үшін қажет алғышарттарды орындады. Жерімізді, суымызды бөліп берді. Мемлекеттің іргетасын нығайта түсті. Атадан тараған жауынгерлік пен намысшылдықтың туын көтерген ұлдарымыз дүниеге келді. Кешегі сұм соғыста елін, жерін, азаматтық парызымен қорғап, абыроймен қазақ елінің атын аспанға көтерді. Батырлығын бермесе де, өзін азаматпын деп санап Бауыржандай қас тұлғалар өмірден өтті. Бүгінгі күні елін, жерін қорғайтын тұлғаларды қалыптастыру – екі асылдың да арманы болатын. Қазіргі мәселе – ұлан-байтақ жерімізді қорғайтын, батырлық рухтағы ұлдарды тәрбиелеу, ана тілін ұмытпау, салт-дәстүрімізді сақтау, халқын өрге сүйрейтін тұлғаларды қалыптастыру мәселелері кезек күттірмес міндет.

Әдебиеттер тізімі

- Байғалиев, Б. (1997). *Абай өмірбаяны архив деректерінде*. Алматы: Атамұра.
- Бәкір, Ә. (2008, 23-қыркүйек). Қазақ даласына болыстық билік жүйесінің орнауы. *Егемен Қазақстан*.
- Қадыржан, Ә. (1994). *Қазақстан тарихының «ақтаңдақ» беттерінен*. Алматы: Қазақстан.
- Қалдыбаев, М. (2004). *Атақ пен шатақ*. Алматы: Қайнар.
- Құнанбаев, А. (1995). *Қалың елім қазағым*. Алматы: Санат.

- Мәмбет, Қ. (1995). *Алаш қозғалысы*. Алматы: Санат.
- Көпеев, М.Ж. (2006). *Қазақ тарихы. Шығармалары* (8-том). Павлодар.
- Момынкұл, Б. (2024, 23-декабрь). *Детская наивная просьба и жизнь без лжи. Знамя труда*. <https://ztgzt.kz/81895/otcovskiy-urok-chestnosti>
- Момышұлы, Б. (2011). (Құраст. Н. Қ. Қосаева). *Шығармалары*. Алматы: Орталық кітапхана.
- Тарақты, А. (1995). *Көшпелілер тарихы*. Алматы: Атамұра-Қазақстан.
- Demir, A., Sadykova, A., & Kahkinbay, S. (2024). The use of mobile learning in patriotic education through the heroic image of Baurzhan Momshuly in history lessons at school. *Педагогический Вестник Казахстана*, 2(75), 20–35. <https://doi.org/10.52301/1991-0614-2024-2-20-35>
- Kazhymurat, A., Aubakir, Zh., & Askarova, A. (2024). Abaiin Alash heritage. *Critical Survey*, 36, 87–100. <https://doi.org/10.3167/cs.2024.360408>
- Khasanova, R., & Sarkulova, M. (2024). Abai's poetry in Eco's semiotic light. *Chinese Semiotic Studies*, 20, 327–355. <https://doi.org/10.1515/css-2024-2016>
- Madiyeva, G., Pirmanova, K., Serikbayeva, A., Nurlybayev, N., Tokmyrzaev, D., Nadiyeva, A., & Yegizbaeva, Z. (2025). Problems of using the poetic corpus of Abay for pedagogical purposes and ways to solve it. *Journal of Education*, 4(1), 184–196. <https://doi.org/10.62754/joe.v4i1.5963>
- Oralbekova, K., Kurmanbayeva, Sh., Kairbayeva, K., Kelgembayeva, B., & Sabyrbayeva, R. (2024). Abai's legacy as a fundament of the art of speech. *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: Physics*, 55, 819–828. <https://doi.org/10.54919/physics/55.2024.81tv9>
- Yessimkulova, S. (2022). Language personality of Bauyrzhan Momyshuly as a phenomenon: National character and military-patriotic views. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology series*, 4(141), 184–196. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-184-195>

References

- Abuov, Q. (1994). *Qazaqstan tarihyynyn «aqtañdaq» betterinen* [From the pages of the history of Kazakhstan «white spots»]. Almaty: Qazaqstan. (In Kazakh)
- Demir, A., Sadykova, A., & Kahkinbay, S. (2024). The use of mobile learning in patriotic education through the heroic image of Baurzhan Momshuly in history lessons at school. *Педагогический Вестник Казахстана*, 2(75), 20–35. <https://doi.org/10.52301/1991-0614-2024-2-20-35>
- Kazhymurat, A., Aubakir, Zh., & Askarova, A. (2024). Abaiin Alash heritage. *Critical Survey*, 36, 87–100. <https://doi.org/10.3167/cs.2024.360408>
- Khasanova, R., & Sarkulova, M. (2024). Abai's poetry in Eco's semiotic light. *Chinese Semiotic Studies*, 20, 327–355. <https://doi.org/10.1515/css-2024-2016>
- Koipeev, M. Zh. (2006). *Qazaq tarihy. Shygarmalary*. 8-tom [Kazakh history. Works. Volume 8]. Pavlodar. (In Kazakh)
- Madiyeva, G., Pirmanova, K., Serikbayeva, A., Nurlybayev, N., Tokmyrzaev, D., Nadiyeva, A., & Yegizbaeva, Z. (2025). Problems of using the poetic corpus of Abay for pedagogical purposes and ways to solve it. *Journal of Education*, 4(141), 184–196. <https://doi.org/10.62754/joe.v4i1.5963>
- Mambet, Q. (1995). *Alash qozqalysy* [Alash movement]. Almaty: Sanat. (In Kazakh)
- Momyshuly, B. (2011). (N. Q. Qosaeva, Comp.) *Shygarmalary*. Almaty: Ortalyq kitaphana. (In Kazakh)
- Qaldybaev, M. (2004). *Ataq pen shataq* [Fame and confusion]. Almaty: Qainar. (In Kazakh)
- Qunanbaev, A. (1995). *Qalyn elim qazagym* [My vast people, my Kazakhs]. Almaty: Sanat.

(In Kazakh)

Taraqty, A. (1995). *Koshpeliler tarihy* [History of nomads]. Almaty: Atamura-Qazaqstan. (In Kazakh)

Vaigaliev, B. (1997). *Abai omirbaiany arhiv derekterinde* [Abay's biography in the archive data]. Almaty: Atamura. (In Kazakh)

Yessimkulova, S. (2022). Language personality of Bauyrzhan Momyshuly as a phenomenon: National character and military-patriotic views. *Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology series*, 4(141), 184–196. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-184-195>

Bakir, A. (2008, September 23). Qazaq dalasynda bolystyq bilik zhujesinin ornauy [Establishment of the volost system of power in the Kazakh steppe]. *Egemen Qazaqstan*. (In Kazakh)

Momunqul, B. (2024, December 23). *Detskaia naivnaia pros'ba i zhizn' bez lzhi* [A childish naive request and a life without lies]. *Znamia truda*. <https://ztgzt.kz/81895/otcovskiy-urok-chestnosti> (In Russian)

A.A. Tuymebekova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: atuymebekova@mail.ru)

Abai and Bauyrzhan: Two Aspects of National Identity – Wisdom and Valor

Abstract. The continuity between the two personalities, Abai who shone in the beacon of Kazakh spirituality and B. Momyshuly who radiated from that light was investigated. The people who took their place in the sphere of critical thinking of the Kazakh world were recognized as linguistic figures of their nation in terms of understanding the world. Abai gave a tasteful critical assessment of the Kazakh worldview until the XIX century. B. Momyshuly considered the critical opinions that began with Abai from a national perspective. He critically looked at the Kazakh character and nature described by Abai. His thoughts are in line with Abai's thoughts on correcting character, bowing to justice, and loving humanity.

Batyr, the hero who witnessed and experienced the Great War in the XX century, was characterized as a linguistic figure who integrated the metaphorical, expressive, and figurative meaning of the words developed by Abai in forming the linguistic image of the world.

Abay's teachings, the origin of morality and goodness, the assessment of human deeds and actions, and his views on the place of an individual, attracted the citizens of Alash, who began to study various fields of knowledge and science.

B. Momyshuly also wrote a letter to the country about an individual and his life in war, the future of the Kazakh nation, and had the idea of equipping a private army for the independence of the state. The emergence of this idea was opposed by the citizens of his country in power, and Batyr's opposition in peacetime after the war was realized through his creativity.

In order to raise the idea of the citizens of Alash that the foundations of the state need to have a private army, he spoke about the education of youth, despite the harsh realities of the time. He called the youth to be brave and educated in order to protect their country. In war, he proved that he, as a commander, was responsible for the life of every soldier in terms of honor, duty and obligation. From this, the concept of «heroism», which our people have been fighting for centuries, was revived. He knew that a person he knew Abai was an invaluable asset. He studied the heroic qualities of an individual in war. From the Kazakh words, he made a creative world that leads to thoughtful, insightful wisdom.

Keywords: personality, point of view, person, heroism, kindness, justice, government, military

А.А. Туймебекова

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: atuymebekova@mail.ru)*

Абай и Бауыржан: два аспекта национального духа – мудрость и доблесть

Аннотация. В духовной сокровищнице казахского народа, где один светоч сияет ярким светом, а другой становится продолжением этого света, рассматривается преемственность между Абаем и Бауыржаном Момышулы. Эти личности, занявшие достойное место в системе критического мышления казахского мира, были признаны языковыми личностями своей нации с точки зрения познания мира. Абай дал критическую оценку мировоззрению казахов до XIX века. Бауыржан Момышулы продолжил критические идеи Абая с национальной позиции. Абай с точки зрения критики смотрел на казахский характер и сущность. Его мысли созвучны идеям Абая о нравственном воспитании, следовании справедливости и любви к человечеству. Батыр, ставший свидетелем разрушительной войны XX века и переживший её всем своим сознанием, был признан языковой личностью, объединяющей метафорическое, экспрессивное и образное значение слов, восходящих к Абаю, в формировании языковой картины мира.

Учение Абая, ставшее источником гуманизма и добродетели, оценка поступков человека, размышления о его месте в жизни, вызвали интерес у деятелей Алаш, что стало началом исследований в разных областях знаний. Бауыржан Момышулы, размышляя на войне о человеке, его жизни и будущем казахского народа, писал письма народу, выражая идею о необходимости подготовки национальных военных подразделений ради независимости страны. После войны, из-за противодействия власти этой идее, Батыр выразил своё несогласие через творчество. Несмотря на суровые условия времени, он открыто высказывался о воспитании молодёжи в духе патриотизма и необходимости сильной армии как основы государства – идеи, поддерживаемой деятелями Алаш. Он призывал воспитывать молодёжь в духе героизма и защиты Родины. Как командир на войне он доказывал, что несёт ответственность за жизнь каждого солдата, рассматривая это с точки зрения чести, долга и совести. Так ожила концепция «героизма», ставшая символом казахского народа на протяжении веков. Абай считал человека бесценным богатством. Б. Момышулы исследовал героические качества личности на войне. Он создал творческий мир, ведущий от казахского слова к мудрости и поэтичности.

Ключевые слова: личность, взгляд, человек, героизм, добродетель, честность, государство, армия

Автор туралы мәлімет:

Туймебекова А.А. – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9642-4048>

Information about authors:

Tuymebekova A.A. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9642-4048>

Сведения об авторах:

Туймебекова А.А. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9642-4048>

Авторларға арналған ақпарат

Журналда материалдарды жариялау Open Journal System, онлайн жіберу және рецензиялау жүйесі арқылы жүзеге асырылады.

Корреспонденция авторы журналға жариялау үшін ілеспе хат ұсынуға міндетті.

Авторларға арналған талаптар:

- Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігінің «Құтты білік» журналының редакциялық алқасы ғылыми бағыттары бойынша бұрын жарияланбаған мақалаларды қабылдайды (сайтта көрсетілген). Мақала электрондық форматта (.doc, .docx, .rtf форматтарында) ТЕК журнал сайтының функционалымен жүктеу арқылы ұсынылады (Open Journal System).

- Қаріп кеглі – 12 (андатпа, түйін сөздер, әдебиет – 10, кестелердің мәтіні – 9-11), қаріп – Times New Roman, туралау – мәтіннің ені бойынша, интервал – бірыңғай, абзац шегінісі – 0,8 см, шеттері: жоғары және төменгі – 2 см, оң және сол жақ – 2 см.

- Суреттер, кестелер, сызбалар, диаграммалар және т.б. нөмірленуі мен атауы көрсетіле отырып, тікелей мәтінде ұсынылады (мысалы, 1-сурет – сурет атауы). Суреттер, кестелер, сызбалар және диаграммалар саны мақаланың барлық көлемінің 20%-нан аспауы тиіс (кейбір жағдайларда 30%-ға дейін).

- Мақаланың көлемі (атауын, авторлар туралы мәліметтерді, андатпаларды, түйінді сөздерді, библиографиялық тізімді есепке алмағанда) 3 000 сөзден кем болмауы және 7 000 сөзден аспауы тиіс.

- Авторлар МІНДЕТТІ түрде Open Journal System жүйесіндегі ілеспе хатта жолданатын мақала/қолжазба бұрын еш жерде жарияланбағанын және мақалада оларға сілтемесіз басқа жұмыстардан алынған мәтін үзінділері жоқ екенін көрсетуі тиіс.

- Мақаланы жариялау үшін ақы төлеу тәртібі мен құнын баспа үйі белгілейді және автор сыртқы рецензенттер, ғылыми редактор мақұлдағаннан кейін ақы төлеуді жүргізеді.

Мақаланың құрылымы (мақаланы рәсімдеу үшін ҮЛПІ-ні қолданыңыз):

Алғашқы беті:

- Алғашқы жол – FTAMP нөмірі (ерекше жағдайларда ЭОЖ), туралау – сол жағы бойынша, қаріп – жартылай қалың (қараңыз <http://grnti.ru>).

- Мақала тақырыбы мәтіннің мәні мен мазмұнын көрсетіп, оқырман назарын аударуы керек. Тақырып қысқа, мазмұнды болуы керек және жаргон, қысқартулар болмауы керек, көлемі 5-7 сөзден тұрады (кейбір жағдайларда 12 сөзге дейін). Мақала тақырыбы қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде (қажетіне қарай) қою, кіші әріптермен, жолдың ортасында беріледі.

- Мақала автор(лар)ының – аты-жөні, тегі, жұмыс орны көрсетіледі (Ескертпе: ЖОО-ның толық атауы көрсетіледі), мемлекет, қала атауы ретін сақтай беріледі.

- Егер бірнеше автор бір университеттен болса, нөмірлеу керек емес, әртүрлі университеттен болған жағдайда ғана нөмірлеу қажет болады.

- Қала, мемлекет – қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде (қажетіне қарай); электрондық пошта жазылады. Авторлар туралы ақпарат әдеттегі кіші қаріппен, жолдың ортасына туралау арқылы беріледі.

- Төменде ортасына ORCID, ID сілтемесі көрсетіледі. (Тіркелу үшін нұсқаулық – тіркелген файлдарда <https://orcid.org/>);

- Андатпа көлемі қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде кемінде 160 сөз, 300 сөзден аспайтын, 10 кегльмен болуы тиіс.

- Андатпа құрылымы мына тармақтарды қамтиды:

- o Кіріспе.

- o Ғылыми зерттеудің мақсаты, негізгі бағыттары және идеялары.

- o Жұмыстың ғылыми және практикалық маңызының қысқаша сипаттамасы.

- o Зерттеу әдіснамасының қысқаша сипаттамасы.

- о Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулары, қорытындылары.
- о Жүргізілген зерттеудің құндылығы (осы жұмыстың тиісті білім саласына қосқан үлесі болса).

- о Жұмыс қорытындысының практикалық мәні.

- Түйін сөздер / сөз тіркестер – саны 5-6, қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде.

Келесі бет:

- Кіріспеде тақырып таңдау, мәселенің өзектілігі, зерттеу мақсаты негізделеді. Алдыңғы ғылыми еңбектердің тәжірибесін сипаттау арқылы, ғылыми шешімін таппаған мәселенің болуы туралы жазылады (зерттеулердің болмауы, жаңа нысанның пайда болуы және т.б.). Тақырыптың өзектілігі осы нысанның зерттелуіне нақты мән берумен, тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен; нысанды, пәнді, мақсаттарды, міндеттерді, әдіс-тәсілдерді, ғылыми болжамды көрсетумен анықталады.

- Зерттеудің мақсаты зерттеу тақырыбы аясында, автор таңдаған бағытпен сәйкес нақты жазылады.

- «Зерттеу әдістемесі» бөлімі материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ пайдаланылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы тиіс.

- о Зерттеу деректерінің сипаттамасы оның сапалық және сандық жағынан көрсетілуін қамтиды. Деректердің сипаттамасы – тұжырымдар мен зерттеу әдістерінің дұрыстығын анықтайтын факторлардың бірі.

- о Бұл бөлімде мәселенің зерттелу дәрежесі сипатталады, бұрын жарияланған, белгіленген рәсімдерді қайталамай толық ақпарат беріледі; деректер мен әдістерді пайдалану кезінде жаңалық енгізе отырып, материалдарды сипаттау, жаңаша зерделеу жазылады.

- о Ғылыми әдістеме мыналарды қамтиды:

- зерттелетін мәселе;

- көтеріліп отырған болжам (тезис);

- зерттеу кезеңдері;

- зерттеу әдістері;

- зерттеу қорытындылары.

- «Тақырыптың зерттелу дәрежесі» бөлімінде отандық және шетелдік авторлардың іргелі және жаңа жұмыстары, оларды авторлардың ғылыми үлесі тұрғысынан талдау, сондай-ақ автор өз жұмысында зерттеудегі олқылықтарды көрсете отырып, толықтырудың жолдарын қамтуға тиіс. Жұмысқа қатысы жоқ көптеген сілтемелердің болуына ЖОЛ БЕРІЛМЕЙДІ.

- «Нәтижелер мен талқылау» бөлімі сіздің зерттеу нәтижелеріңізді талдауға және талқылауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында алынған нәтижелер туралы қорытынды беріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі, онда зерттеу жұмысының нәтижелері талданып, сәйкес нәтижелері алдыңғы жұмыстармен, оның қорытындыларымен салыстыра қарастырылады.

- Қорытынды, тұжырымдар – осы кезеңдегі жұмыс нәтижелерін қорыту; автор тұжырымының анықтығы, нақтылығы және алынған ғылыми нәтижелерді ескере отырып, өзіндік қорытынды жасауы. Қорытынды жалпылама болмауы керек, оларды белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін қорытындылау үшін, ұсыныстарды немесе одан әрі жұмыс істеу мүмкіндіктерін сипаттай отырып қолдануға болады.

- о Қорытындыда мынадай тармақтар болуы тиіс: зерттеудің мақсаттары мен әдістері қандай болды; зерттеудің нәтижелері мен қорытындылары; зерттеудің келешегі және әзірлеуді енгізу, қолдану мүмкіндіктері.

- Пайдаланылған әдебиеттер тізімінде кемінде 15 зерттеу атауы болуы тиіс; оның 30-50% – ағылшын тіліндегі көздерден болғаны жөн. Әдебиеттер тізімінде кириллицада ұсынылған жұмыстар болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: біріншісі – түпнұсқада, екіншісі – романизацияланған алфавитпен (транслитерация).

- МЕМСТ1-2003 сәйкес қазақ және орыс тілдеріндегі әдебиеттер тізімін рәсімдеу

«Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар және құрастыру ережелеріне» (БЖҒСБК тізімдемесіне енетін жарияланымдарға талаптар) сәйкес жүзеге асады.

о Романдалған әдебиеттер тізімін рәсімдеу мынадай болуы керек: автор(лар) (транслитерация - <http://www.translit.ru>) → (жақшадағы жыл) → транслитерацияланған нұсқадағы мақала атауы [мақала тақырыбын ағылшын тіліне төрт бұрышты жақшаға аудару], орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе ағылшын атауы - бар болса), ағылшын тілінде басылған шығыс деректері.

Мысалы: Baitursynov A. (2003). Adebiet tanytkysh [Literary critic]. Research and poems. Almaty: Atamura. – 208 p. (In Kazakh)

- Әдебиеттер тізімі әліпби тәртібімен, ТЕК мәтінде келтірілген жұмыстарға сәйкес ұсынылады.

- Әлеуметтік-гуманитарлық бағыт болғандықтан, әдебиеттердің, сондай-ақ ағылшын (басқа шет) тіліндегі дереккөздердің романдалған тізімін рәсімдеу стилі – American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).

- Назар аударыңыз! Әліпби тәртібімен авторлардың тегі көрсетіледі (аты-жөнінен кейін үтір бас әріптердің алдына қойылмайды); тегінен кейін дөңгелек жақшада басылымның шыққан жылы көрсетіледі, төртбұрышты жақшада атаудың ағылшын тіліне аудармасы көрсетіледі. Барлық сызықшалар мен қиғаш сызықтарды алып тастау керек (яғни бөлу белгілерін). Сілтеменің соңында егер дереккөз қазақ тілінде болса (in Kazakh), және егер дереккөз орыс тілінде болса (In Russian) және т.б. көрсетіледі.

Бұл бөлімде мыналарды ескеру қажет:

- негізгі ғылыми жарияланымдар, ғылымның осы саласында қолданылатын және автордың жұмысы негізделген озық зерттеу әдістері келтіріледі;

- шамадан тыс өзіңізге сілтеме жасаудан аулақ болыңыз;

- шетелдік авторлардың жарияланымдарына сілтемелер жасау ұсынылады;

- библиографиялық тізімде зерттеу тақырыбы бойынша танымал шетелдік ғалымдар жариялаған қазіргі заманғы ғылымға қатысты іргелі еңбектер болуы ұсынылады;

- әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы мәтінге сілтемелер сілтеменің ішінде жақтың ішінде бірінші авторы, шыққан жылы көрсетілген: бет(тер) саны көрсетілген. Мысалы, (Сыздық, 1991: 25). Егер әдебиеттер тізімінде бір автордың сол жылы жарияланған бірнеше жұмыстары болса, шыққан жылына «а», «б» әрпі және т.б. Мысалы, (Уәли, 2001а: 15), (Уәли, 2001б, 22).

- Әдебиеттер тізімі тек ғылыми индекстелетін басылымдардан (ғылыми журналдардағы мақалалар, ғылыми жинақтардағы мақалалар, ғылыми редакциясы мен рецензиясы бар электрондық деректер базасындағы мақалалар: монографиялар; ғылыми жинақтар; ғылыми редакциясы және ғылыми түсініктемелері бар әдеби басылымдар) тұруы тиіс екендігіне назар аударамыз. Егер әдебиеттер тізімінде көрсетілген басылымның DOI номері болса, міндетті түрде көрсетілуі керек.

- Дереккөздердің барлық басқа түрлері беттік автоматты ескертпелермен (ескертпелердің нөмірленуі әр бетте 1-ден басталуы керек) беріледі: диссертациялар, диссертациялардың авторефераттары, ғылыми редакциясы жоқ конференция материалдарының жинақтарындағы мақалалар (оның ішінде «мақалалар авторлық редакцияда жарияланады» деген белгісімен), БАҚ-тағы мақалалар (баспа және электрондық); әртүрлі басылымдардағы ресми құжаттардың мәтіндері (жарлықтар, бұйрықтар, қаулылар, бағдарламалар және т.б.), ұйымдардың ресми интернет-ресурстарында жарияланған құжаттар; әртүрлі жұмыстардың мәтіндері (көркем, публицистикалық); әлеуметтік желілердегі хабарламалар және т.б.

- Мұрағаттық құжаттардың шығыс деректерінің барлық қысқартулары үтірмен бөлініп, кіші әріптермен белгіленеді (ГА, ф. 4, д. 2, л. 16). Олар әдебиеттер тізбесіне кірмейді.

Мақаланы рәсімдеу соңында мақаладағы барлық белгілерден кейін, әсіресе әдебиеттер тізімінде (нүктелер, үтірлер, сызықшалар, қос нүктелер, қиғаш сызықтар мен жақшалардан кейін) бос орындардың болуын тексеруді сұраймыз. Бүкіл мәтінді таңдаңыз. Қаріп түймесін басыңыз,

Құтты білік

Qutty Bilik

2025. Vol. 2, № 2.

18.06.2025 басуға жіберілді

21.06.2025 онлайн қолжетімді.

Авторларға арналған нұсқаулар, жариялау этикасы журнал сайтында берілген.

Редакцияның мекенжайы:

050040, Қазақстан, Алматы қ., Әл-Фараби даңғ., 71

Тел.: +7 707 993 38 27. **E-mail:** inbox@quttybilik.com

web-site: www.quttybilik.com

Меншік иесі: «Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігі»
қоғамдық бірлестігі.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және Ақпарат министрлігінде
тіркелген. 25.09.2024 ж. № KZ57VPY00102017 – тіркеу куәлігі.

Мерзімділігі – жылына 4 рет.

© Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігі